

академічна серія

Українські керамологічні студії

• ВИПУСК 20 •

Національна академія наук України
Інститут керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури, молоді та спорту України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Академічна серія «Українські керамологічні студії»
Випуск 20

Анатолій Гейко

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ
КЕРАМОЛОГІЇ
(кінець XVIII століття – 1917)**

Монографія

Опішне

Видавництво

«Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

2019

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Ministry of Culture, Youth and Sports of Ukraine
The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*
Issue 20

Anatoliy Heyko

**HISTORY
OF UKRAINIAN
ARCHAEOLOGICAL
CERAMOLOGY
(the late 18th century – 1917)**

Monograph

Opishne

Ukrainian Ethnology
Publishing House
of the National Museum
of Ukrainian Pottery in Opishne

2019

УДК 903.02(477)"179/1917"

Г 29

Гейко Анатолій

Г 29 **Історія української археологічної керамології (кінець XVIII століття – 1917)** [Текст] = History of Ukrainian Archaeological Ceramology (the late 18th century – 1917) : монографія / Анатолій Гейко. – Опішне : Українське Народознавство, 2019. – 240 с. – (Українські керамологічні студії, вип. 20 = Ukrainian Ceramological Studies, iss. 20)

ISBN 978-966-7322-46-5

Монографію присвячено історії зародження й становлення української археологічної керамології від кінця XVIII століття до 1917 року. Розкрито процеси формування археологічних і керамологічних джерел та виникнення приватних і державних музейних збірок. З'ясовано закономірності становлення, еволюції наукових поглядів на вивчення стародавніх глиняних виробів. Охарактеризовано діяльність наукових і музейних установ, товариств, окремих дослідників, які заклали основи української керамології як академічної науки

УДК 903.02(477)"179/1917"

Ключові слова: українська культурна керамологія, українська археологічна керамологія, історія науки, археологія, кераміка, гончарство.

The monograph deals with the history of the origin and formation of Ukrainian archaeological ceramology from the late 18th century to 1917. The author reveals some processes of the formation of archaeological ceramic sources and the establishment of private and public museum collections. The monograph has cleared up the questions of formation as well as evolution of scientific views on the study of ancient pottery. The author has also described the activity of scientific and museum institutions, societies, separate researchers, which had laid the foundations of Ukrainian ceramology as an academic science.

Key words: Ukrainian cultural ceramology, Ukrainian archaeological ceramology, history of science, archaeology, ceramics, pottery craft.

© Анатолій Гейко, текст монографії, 2019

© Оксана Андрушенко, Галина Панасюк, Тетяна Хрипун, іменний та географічний покажчики, 2019

© Костянтин Рахно, переклад англійською мовою, 2019

© Юрко Пошивайло, концепція художнього оформлення, макет, 2019

© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2019

© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2019

ISBN 978-966-7322-46-5

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Рекомендовано до друку Вченими радами
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

РЕЦЕНЗЕНТИ

провідний науковий співробітник
Відділу античної археології
Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук

НАДІЯ ГАВРИЛЮК

завідувач Відділу археології енеоліту - бронзової доби
Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук, професор

ВІТАЛІЙ ОТРОЩЕНКО

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
генеральний директор
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО

Роботу виконано в рамках відомчого наукового проекту

Національної академії наук України
«Історія української археологічної керамології

XIX – початку XXI століття:
етапи, особливості розвитку, здобутки»

(держ. реєстр. № 0113U001052)

та наукового проекту

Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному
«Історіографія української керамології
(кінець XVIII – початок XXI століття)»

(держ. реєстр. № 0113U001044)

Права видавництва «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
поширюються на всі країни.

Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної,
аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії
можуть бути виконані лише з дозволу видавництва «Українське Народознавство»

Зміст

Про автора.....	10
✿ ВСТУП.....	12
✿ РОЗДІЛ 1. КОРОТКА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ В КЕРАМОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ (кінець XVIII століття – 1917).....	17
✿ РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ КЕРАМОЛОГІЧНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	47
2.1. Глиняні вироби в приватних колекціях і музеях.....	48
2.2. Заснування й розвиток державних музеїв.....	69
✿ РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ. ПЕРШОПОЧАТКИ НАУКОВОГО ПІДХОДУ.....	87
3.1. Навчальні заклади та їхні музейні збірки.....	88
3.1.1. Імператорський Харківський університет.....	90
3.1.2. Львівський університет імені Франца І.....	91
3.1.3. Імператорський університет Святого Володимира.....	93
3.1.4. Імператорський Новоросійський університет.....	97
3.2. Наукові товариства.....	100
3.2.1. Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей.....	101
3.2.2. Наукові товариства Львова.....	105
3.3. Глиняні артефакти на виставках археологічних з'їздів.....	108
✿ РОЗДІЛ 4. АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМІКА В НАУКОВИХ СТУДІЯХ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ – 1917 РОКУ.....	119
4.1. Історико-археологічні описи.....	120
4.2. Загальні наукові праці.....	124

4.3. Дослідження глиняного посуду неоліту – доби раннього заліза.....	132
4.4. Вивчення античної кераміки.....	146
4.4.1. Глиняні вироби в епіграфічних дослідженнях.....	146
4.4.2. Дослідження античного посуду й малої пластики	156
4.5. Кераміка I – початку II тисячоліття.....	165
4.6. Глиняні предмети часів козацтва.....	170
4.7. Фальсифікація античних глиняних виробів та боротьба з нею впродовж XIX – початку XX століття	174
* ВИСНОВКИ.....	193
* ДОДАТОК.....	197
* СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
* АНОТАЦІЯ	226
* SUMMARY	228
* ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	230
* ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	235

Contents

About the Author	10
❁ INTRODUCTION	12
❁ CHAPTER 1. BRIEF HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN UKRAINE IN THE CERAMOLOGICAL CONTEXT (the Late 18th century – 1917)	17
❁ CHAPTER 2. FORMATION AND PRESERVATION OF CERAMOLOGICAL SOURCE BASE	47
2.1. Earthenware in Private Collections and Museums.....	48
2.2. Establishment and Development of State Museums.....	69
❁ CHAPTER 3. FORMATION OF UKRAINIAN CERAMOLOGY. ORIGINS OF THE SCIENTIFIC APPROACH	87
3.1. Educational Institutions and Their Museum Collections.....	88
3.1.1. Imperial Kharkiv University.....	90
3.1.2. Franz I Lviv University	91
3.1.3. Imperial University Of St. Volodymyr.....	93
3.1.4. Imperial Novorossian University.....	97
3.2. Scientific Societies.....	100
3.2.1. Imperial Odessa Society of History and Antiquities	101
3.2.2. Lviv Scientific Societies	105
3.3. Clay Artifacts at Exhibitions of Archaeological Congresses.....	108
❁ CHAPTER 4. ARCHAEOLOGICAL CERAMICS IN SCIENTIFIC STUDIES THE LATE 18TH CENTURY – 1917	119
4.1. Historical and Archaeological Descriptions.....	120
4.2. General Scientific works	124
4.3. Research of Neolithic – Early Iron Age Pottery	132

4.4. Study of Ancient Ceramics.....	146
4.4.1. Earthenware in Epigraphic Research.....	146
4.4.2. Research of Antique Ware and Small Plastics.....	156
4.5. Ceramics of the 1st – the Early 2nd Millenium.....	165
4.6. Clay Objects from the Times of the Cossacks.....	170
4.6. Falsification of Ancient Earthenware and the Struggle with It During the 19th – Early 20th Century.....	174
* CONCLUSIONS.....	193
* ADDENDUM.....	197
* LIST OF USED SOURCES.....	201
* UKRAINIAN SUMMARY.....	226
* ENGLISH SUMMARY.....	228
* INDEX OF NAMES.....	230
* INDEX OF PLACES.....	235

Про автора

© Тарас Пошивайло, 2019

Анатолій ГЕЙКО

керамолог, археолог,
музеолог, краєзнавець

Народився 23 грудня 1966 року в селі Судіївка Полтавського району Полтавської області. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира

Короленка (1991), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1999).

Працював старшим науковим співробітником, завідувачем сектору, завідувачем Відділу археології та гончарства доби середньовіччя Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (1991–1998), старшим науковим співробітником, завідувачем сектору «Більське городище» Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (1998–2003), молодшим науковим співробітником Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (2003–2013), керівником археологічних гуртків Полтавського обласного центру науково-технічної творчості учнівської молоді та Полтавського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді (2007–2014). Старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки

Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003), завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2013). З 2017 року директор Мачухівського краєзнавчого музею Комунального підприємства «Дружба» Мачухівської об'єднаної територіальної громади.

Керівник та учасник археологічних експедицій, що досліджували пам'ятки катакомбної спільноти, фінальної бронзи, скіфського часу, зарубинецької та черняхівської культур, доби Руси, пізнього українського середньовіччя на території Полтавської, Сумської, Черкаської областей.

Учасник численних наукових симпозіумів, конференцій, семінарів в Україні та за кордоном.

Фундатор археологічної збірки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Головні напрями наукових досліджень: археологічна керамологія, археологія раннього заліза, технологія стародавнього гончарства, краєзнавство Полтавщини.

Захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності «Археологія» *«Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя»* (2008).

Кандидат історичних наук (2009). Член Учених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2010) та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Член Громадської організації *«Конгрес українських керамологів»*. Член Національної експертної керамологічної ради щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні *«KeGoKe»* (з 2008).

Автор понад 100 наукових публікацій з археології, української керамології та краєзнавства; монографій *«Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя»* (2011), *«Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї»* (2013), *«Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій»* (2015), *«На зламі епох: нарис з історії Мачух»* (2017; у співавторстві з Антоніною Гейко). Редактор збірників наукових праць *«Мачуський збірник»*.

Вступ

Забільш ніж двохсотлітню історію археологічних досліджень в Україні знайдено значну кількість різночасових пам'яток. Найбільш масову категорію знахідок, виявлених під час їх розкопок, становлять фрагменти та цілі глиняні вироби побутового (посуд), технічного (важки, цегла, черепиця), культового (антропо-, зоо- та орнітоморфні статуетки) призначення тощо. Часто дослідження археологів, істориків, етнологів (представників культурної антропології), мистецтвознавців, знавців релігії, епіграфіки й інших науковців базуються лише на глиняних артефактах, які були, є і будуть важливим історичним джерелом для вивчення багатьох аспектів матеріального й духовного життя стародавніх суспільств на території України та Євразії.

Наприкінці XVIII – на початку XX століття в Україні відбувався процес становлення й розвитку археологічної науки, накопичення глиняних артефактів, що стали основою для наукових досліджень і реконструкцій. Глиняні вироби зайняли чільне місце у фондівих колекціях музеїв і різноманітних експозиціях. Почали з'являтися методичні розробки щодо вивчення цих артефактів. Паралельно з археологією відбулося й зародження керамологічної науки. Процес її становлення активізувався в другій половині XIX століття.

Нині опубліковано вкрай мало робіт, присвячених саме вивченню історії української археологічної керамології. Дослідники археології й мистецтвознавства, музейні й архівні працівники, краєзнавці у своїх працях звертають увагу на глиняний посуд та історію його вивчення, проте ці дослідження розпорошені й не систематизовані. Тому нині з'явилася нагальна потреба у створенні узагальнюючих праць з історії керамології, яка наприкінці XX – на початку XXI століття постала в Україні як окрема наука.

Монографія є частиною масштабного проекту з вивчення історії української керамології. У ній уперше у вітчизняній науці простежено розвиток цієї галузі знань від часу її зародження наприкінці XVIII століття та в період її становлення до 1917 року. Нижня його межа пов'язана з виникненням інтересу до пам'яток давнини, першими археологічними розвідками, а згодом і розкопками на території України, унаслідок чого накопичилися керамологічні знахідки, які потрапили до приватних колекцій та державних музеїв. Верхньою межею є 1917 рік – останній рік, що передував утворенню української держави. 27 листопада 1918 року, згідно з указом гетьмана Павла Скоропадського, у Києві відбулося перше установче Спільне зібрання Української академії наук, заснування якої знаменувало початок наступного періоду в історії української археологічної керамології – наша держава вийшла зі складу Російської імперії й у ній почала формуватися власне українська національна наука.

Упродовж досліджуваного періоду (кінець XVIII століття – 1917) тривав процес накопичення глиняних археологічних матеріалів, але їх аналіз, спроби дати їм характеристику, з'ясувати призначення, хронологічно атрибутувати, пояснити зв'язок з іншими предметами, класифікувати й використати в наукових реконструкціях науковці почали здійснювати дещо пізніше – з другої половини XIX століття. До того часу переважав мистецтвознавчий підхід у вивченні знайдених глиняних предметів.

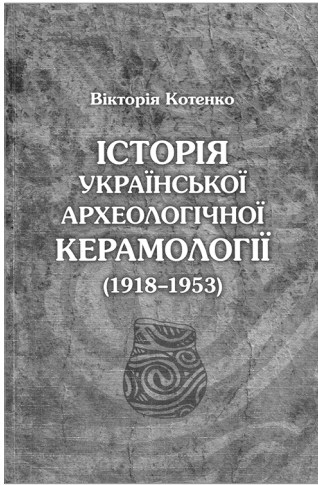
Упродовж другої половини XIX – початку XX століття в процесі археологічних досліджень в Україні було виявлено значний масив глиняних знахідок. Він потребував обробки, зокрема систематизації й класифікації. Перед тогочасними дослідниками постала проблема детального й усебічного дослідження кераміки, яка заявила про себе як історичне джерело.

Науковці й колекціонери певною мірою порушували питання виготовлення давнього глиняного посуду, його декорування, призначення, використання в поховальних обрядах тощо. Чимало дослідників (Ернст Штерн, Василь Городцов, Павло Беккер, Іван Линниченко) заклали методологічні основи досліджень технології виготовлення, орнаментування посуду, історичних і мистецтвознавчих

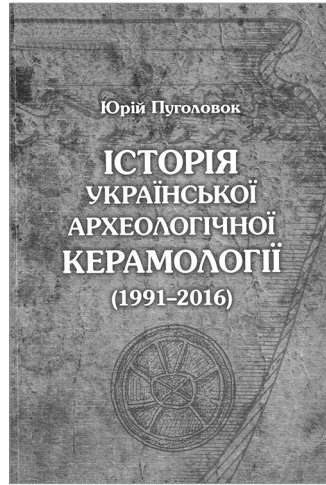
реконструкцій різних аспектів побутування глиняних виробів, передовсім античних. Результати власних досліджень вони публікували у вигляді окремих праць, а також вводили їх до наукового обігу на сторінках наукових видань. Основними з-поміж них були видання археологічних з'їздів, що відбувалися в Російській імперії впродовж 1869–1911 років, *«Записки Одесского общества истории и древностей»*, *«Известия археологической комиссии»*. Окрім того, до зазначених джерел належать каталоги експозицій музеїв і виставок, звіти про археологічні розкопки тощо. Нині ці джерела є основними для з'ясування історії формування археологічної керамології.

Дехто із сучасних українських науковців досить вдало обрав сферою своєї наукової діяльності вивчення історії української археології, зокрема наукової спадщини видатних учених минулого. У дослідженнях вони не оминають увагою й аспекти, що стосуються української керамології, її становлення й розвитку. Звісно, ці дослідження розрізнені, а питання щодо давніх глиняних виробів, зазвичай, не виокремлені із загального контексту дослідження історії української археологічної науки. До таких досліджень належать роботи Наталі Булик, Наталі Білас, Олександра Супруненка, Олександра Кузьміщева, Олександра Музичка, Антона Костенка та інших учених. Ця тема залишається актуальною й серед російських науковців (у тому числі й біографів), таких як Дмитро Васько, Ірина Тункіна, Сергій Щавельов, Олександр Формозов.

Співробітники Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України під час роботи над плановою темою *«Історія української археологічної керамології XIX – початку XXI століття»* (держ. реєстр. № 0217U003584) та Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному під час виконання наукового проекту *«Історіографія української керамології (кінець XVIII – початок XXI століття)»* (держ. реєстр. № 0113U001044), починаючи з 2013 року, опублікували чимало праць порушеної тематики. Так, 2018 року у видавництві *«Українське Народознавство»* підготовлено монографію Вікторії Котенко *«Історія української*

Мал. 1
Обкладинка монографії Вікторії Котенко
*«Історія української археологічної
керамології (1918–1953)»*.
Опішне, Полтавщина. 2018 [83]

Мал. 2
Обкладинка монографії Юрія Пуголова
*«Історія української археологічної
керамології (1991–2016)»*.
Опішне, Полтавщина. 2018 [126]

археологічної керамології (1918–1953)» та Юрія Пуголова *«Історія української археологічної керамології (1991–2016)»* (мал. 1, 2).

Нова монографія також є частиною цього науково-видавничого проєкту й узагальнює знання про археологічну керамологію кінця XVIII століття – 1917 року. Згадані монографії не завершують, а лише розпочинають процес вивчення тенденцій розвитку керамологічної науки в Україні, який, вочевидь, не обмежиться лише напрацюваннями науковців з Опішного. Історія археологічної керамології чекає на своїх майбутніх дослідників!

Розділ 1

КОРОТКА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ В КЕРАМОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ (кінець XVIII століття – 1917)

Лише в середині ХХ століття вивчення давньої кераміки почало виокремлюватися як науковий напрямок [126, с. 54], тому вивчати попередні періоди історії керамологічної науки слід у контексті розвитку археології.

Упродовж кінця ХVІІІ століття – 1917 року українська археологія функціонувала в системі науки, що розвивалася в Російській та Австро-Угорській імперіях, адже саме в цей період українські землі входили до складу цих держав.

На думку науковців, одні з перших розкопок на території України пов'язані з Литою Могилою, або, як її називають у науковій літературі, Мельгунівським курганом, що знаходиться в околицях села Копані Знам'янського району Кіровоградської області. Курган було розкопано 1763 року за наказом генерал-губернатора Новоросійської губернії Олексія Мельгунова. Матеріали з його розкопок потрапили до Ермітажу (Санкт-Петербург). На глиняний посуд, особливо фрагментарний, у ті часи не звертали увагу, тому на зберігання його не брали.

Це – епізодичний факт. Масові розкопки в межах сучасної території нашої держави почалися на початку ХІХ століття. Як у Європі, так і в Україні, вивчення так званих класичних залишків давнини поклато початок зародженню археології як науки. Водночас із античними пам'ятками паралельно досліджували й давньоруські, що також вплинуло на розвиток тогочасних археологічних знань.

Розкопкам передували або відбувалися паралельно подорожі з оглядом археологічних пам'яток півдня України, які здійснювали мандрівники, з-поміж яких були й науковці. Наприкінці ХVІІІ – у перші десятиліття ХІХ століття археологія лише формувалася, тож була тісно пов'язана з географією й іншими науками.

Тогочасні розкопки були ще дуже далекими від сучасних польових наукових археологічних досліджень і приблизно до 1830-х років носили спорадичний характер. Основною метою таких робіт був пошук високохудожніх предметів, у тому числі глиняних виробів, які часто осідали в місцевих приватних колекціях або потрапляли до Санкт-Петербурга, Москви, Кракова, Відня та інших місць Російської

та Австро-Угорської імперій. Знахідки купували, обмінювали й перепродували колекціонери.

Поступово археологія почала виокремлюватися як наука зі своєю методикою досліджень, науковим апаратом. Це було становлення науки, яка йшла тим самим шляхом, що й західноєвропейська. Нині, на жаль, до числа її засновників зараховують деяких українських колекціонерів, які здебільшого пов'язані з грабіжницькими розкопками археологічних пам'яток. Такі розкопки влучно охарактеризував Петро Курінний: *«Всі ці роботи виявляють лише хижацькі наміри, дилетантизм і відсутність будь-яких знань з археології у дослідників та авторів»* [92, с. 7].

Археологічні польові дослідження надали історикам матеріали, які вони почали використовувати в реконструкціях минулого. Чисельність таких знахідок щороку зростала, і значну кількість з-поміж них становили глиняні вироби.

Процес археологічних досліджень розпочався в Західній Європі, а згодом і в Російській державі задля вивчення античної літературної спадщини, коли намагалися матеріалізувати, «оживити» минуле. Наприклад, Генріх Шліман на підтвердження поеми *«Ілліада»*, яку приписують Гомеру, у пошуках міста Троя розкопав пагорб Гісарлик у Туреччині. Поширення давньоруських писемних джерел призвело до того, що для доказу їх історичної правдивості почали проводити дослідження на території літописних міст і в їхній окрузі.

На півдні України розкопки здійснювали військові та морські офіцери, що мали високі чини й могли залучити до роботи підлеглих солдатів і матросів. Серед таких виділяються розкопки 1801 року під керівництвом генерала Петра Сухтелебена на території давнього міста Ольвія, відомості про які подав російський археолог та історик науки Олександр Формозов. 1811 року біля Керчі проводив розкопки інженер-генерал Семен Гангелов; упродовж 1820–1821 років у місті Керч – керівник транспортної флотилії Микола Патініоті; 1827 року в Херсонесі – капітан Микола Берх, а 1845 року – лейтенант Віктор Барятинський [161, с. 6; 162, с. 41]. Цей перелік досліджень неповний.

Здебільшого такі роботи проводили під час спорудження тих чи інших об'єктів, оскільки в досліджуваний час тривало активне освоєння й забудова Північного Причорномор'я. Виявлені цінні

Мал. 3
Франц де Воллан
 (1752–1818)
 [7, рис. 1: 4]

археологічні глиняні знахідки забирали на зберігання, а інформацію про них повідомляли науковцям. Наприклад, брабантський дворянин, що був на російській службі, інженер Франц де Воллан (мал. 3) під час будівництва Овідіополя звернув увагу на пам'ятки античної культури. Завдяки йому, ці артефакти стали відомі в науковому світі, деякі з них були помилково визначені як ті, що походять з могили римського поета Публія Овідія Назона.

На початковому етапі розвитку археології (перша половина XIX століття), а подекуди й пізніше, як писав історик-антикознавець Едуард Фролов, під час розкопок *«не соблюдались никакие правила: место находки часто не фиксировалось, не снималось детально плана местности, не принималось во внимание чередование культурных слоев, а сопутствующий главной находке более скромный материал попросту выбрасывался. В результате открытый памятник становился просто ценной вещью, лишенной, однако, определенного исторического значения. Тем не менее значение этих первых находок было очень велико: они возбуждали в обществе интерес к археологии, привлекали внимание ученых, по поводу отдельных открытий возникали дискуссии, в ходе которых не только уточнялось культурное и историческое значение того или иного памятника,*

но и вырабатывались постепенно требования, предъявляемые к археологическим раскопкам» [163, с. 126].

Античну спадщину Північного Причорномор'я використовували й політики. В експансіоністських планах царизму їй відводили чільне місце. Росія вважала себе правонаступницею античної цивілізації. У зв'язку з цим на думку спадає відома ідеологема: «Москва – це Третій Рим». Війни з Османською імперією пов'язували не лише з визволенням християнського світу, а й з боротьбою «спадкоємців» цієї античної цивілізації та варварами (турками), що, завоювавши 1453 року Константинополь, знищили Візантійську імперію. Невипадково саме в Севастополі було встановлено ворота з написом «Дорога на Константинополь».

Проте не тільки на античні пам'ятки звертали увагу дослідники. У зазначений час було проведено розкопки давньоруських міст і могильників. Ще за часів Катерини II розпочався процес написання фальсифікованої історії Російської імперії. Її певною мірою відтворювали в наукових працях тогочасні російські історики, які займали асимілізаторські позиції щодо українців та виступали за «права» Московської держави та церкви на історичну спадщину Руси. Окрім стародавніх писемних документів, для підтвердження хибних тверджень залучали археологічні артефакти, виявлені під час розкопок залишків давньоруських міст, насамперед будівель, пов'язаних з князівською верхівкою й стародавніми церквами. Пізніше

І Мал. 4
Максим Берлінський
(1764–1848)
[218]

Мал. 5
 Михайло Сажин.
 Залишки розкопаних
 Золотих воріт у Києві.
 Кінець 1840-х [235]

навіть виник окремий напрямок – церковна археологія. Викладач Київського головного народного училища, згодом – директор гімназії Максим Берлінський (мал. 4) – одним із перших 1816 року розпочав досліджувати такі археологічні пам’ятки, зокрема давній Вишгород [96, с. 100].

Упродовж 1824–1826 років за ініціативи митрополита Євгенія Болховітінова залишки Десятинної церкви вивчав чиновник у відставці Кіндрат Лохвицький та архітектор Микола Єфімов. 1832 року Кіндрат Лохвицький розкопав стародавній фундамент Хрестовоздвиженської церкви, а впродовж 1834–1835 років – Ірининської церкви. Упродовж 1832–1838 років археолог досліджував залишки Золотих воріт (мал. 5) [96, с. 101]. 1838 року професор Київського університету Святого Володимира Олексій Ставровський провів розкопки фундаменту церкви Святої Ірини в Києві, а також пам’яток у Василькові й Овручі [282].

1877 року викладачі київського Імператорського університету Іван Хрущов і Володимир Антонович здійснили археологічні дослідження князівського міста Білогорода (сучасне село Білогородка), де, окрім матеріалів князівської доби, виявили пізньосередньовічні гончарні матеріали [51, с.124-125; 51].

Згодом, у 1890-х роках, археолог-аматор Йосип Хойновський здійснив масштабні розкопки в Києві. Вікентій Хвойка розпочав

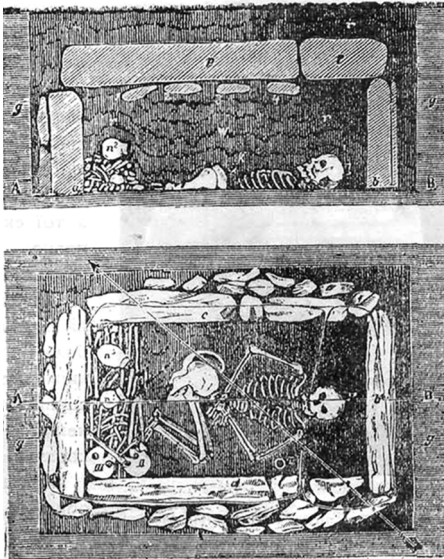
І Мал. 6
Язичницьке капище
VI–VIII століть.
Старокиївська гора.
Розкопки 1908 року.
Малюнок Вікентія Хвойки
[61, с. 14]

роботи в центральній частині міста, зокрема впродовж 1907–1908 років на Старокиївській горі. Ці розкопки, за визначенням Володимира Янченка, «стали однією з найважливіших подій у вітчизняній археології» [287, с. 47]. Зокрема, було знайдено залишки жител, ремісничих майстерень та фундаменти «літописного терема княгині Ольги» (мал. 6) [165, с. 83-85; 287, с. 46-47; 78, с. 18-19]. Окрім того, Вікентій Хвойка проводив дослідження на території літописного Білгорода (1910, 1911) [78, с. 20-21; 117, с. 145].

Володимир Янченко зазначив на прикладі Києва, що, зазвичай, такі археологічні роботи мали «аматорсько-антикварний характер... Розкопки нерідко проводили люди без необхідної освіти та археологічного досвіду, а іноді, взагалі, звичайні скарбошукачі. Тогочасна методика розкопок не дозволяла київським вченим одержати вичерпну інформацію щодо тієї чи іншої пам'ятки. Це можна віднести і до багатьох тогочасних різночасових розкопок» [287, с. 47].

Пам'ятки часів Русі досліджували й у Західній Україні (мал. 7). Наприклад, професор Львівського університету Кароль Гадачек 1905 та 1907 років провів розкопки слов'янського та давньоруського Пліснеського городища [26, с. 61; 28, с. 153]. Там 1810 року розкопував кургани настоятель Підгорецького монастиря Варлаам Компаневич і галицький губернатор Франц фон Гауер,

Мал. 7
Поховання в крипті
(кам'яному ящику).
Увисла, Тернопільщина.
Культура кулястих амфор.
IV–III тисячоліття до н. е.
Розкопки Готфрида Оссовського
1889–1892 років.
За Юхимом Сіцинським [267]

а згодом польський археолог Тадеуш Земенцький та інші дослідники [133, с. 265].

Як уже зазначалося, у той час археологією займалися особи різних професій та вподобань. Для деякого з них це була данина моді. Тому фаховий рівень дослідників був різним.

Зважаючи на те, що розкопки не можна повторити, оскільки під час дослідження пам'ятка здебільшого руйнується, про деякі знахідки можна висловити здогад лише за знайденими артефактами й скупою інформацією дослідників. Зважаючи на це, методика польових розкопок, стратиграфічна фіксація матеріалів потребувала доопрацювання. Не завжди знахідки вводили до наукового обігу.

У другій половині XIX століття відбулися певні зміни в організації археологічної науки. Цей період відзначився як час переходу до якісно нового методичного рівня виявлення й фіксації археологічних пам'яток, активного накопичення різноманітних археологічних матеріалів. Наприклад, 1835 року в Києві було засновано Тимчасовий комітет із пошуку старожитностей, який здійснював нагляд за розкопками, брав під охорону історико-археологічні пам'ятки на території міста.

1859 року було сформовано Імператорську археологічну комісію (ІАК), яка координувала археологічні дослідження в Російській імперії. 1889 року ця установа видавала *«Відкриті листи»* – дозволи на право проведення археологічних розкопок на державних, міських і селянських землях.

Масштабні археологічні розкопки в Україні розпочалися в другій половині XIX – на початку XX століття. Саме із середини XIX століття археологія поступово перестала бути лише служницею епіграфіки, мистецтвознавства, нумізматики чи колекціонерства й почала формуватися як окрема наука. На той час предметом її дослідження вважали вивчення всіх пам'яток історії та культури, з-поміж яких – архітектурні, етнографічні, фольклорні, літературні та, власне, археологічні, тобто матеріальні [96, с. 100], від найдавніших часів до XVII–XVIII століть, що можна простежити на прикладі матеріалів археологічних з'їздів, які відбулися в Російській імперії впродовж 1869–1911 років.

У той час в Україні працювала когорта дослідників, яких цікавила археологія. Вони були різними за національністю, основною професійною діяльністю, переконаннями й політичними поглядами, підданими різних держав. Це – викладачі вузів, музейні працівники, військові, поміщики, підприємці, державні діячі: Володимир Антонович, Микола Біляшівський, Іван Линниченко, Ернст Штерн, Вікентій Хвойка, Сергій Гамченко, Олексій Бобринський, Олександр Спіцин, Василь Городцов, Борис Фармаковський, Дмитро Самоквасов, Микола Веселовський та інші. Більшість із них жили в Україні, інші приїздили з Москви та Санкт-Петербурга.

У Західній Україні, що входила до складу Австро-Угорської імперії, також активно розвивалася археологічна наука. Її центром став Львів. З-поміж дослідників цього регіону – представник Віденської центральної комісії з виявлення й збереження пам'яток старовини Адам Кіркора, а також Кароль Гадачек, Готфрид Оссовський (мал. 20), Раймунд Кайндль, Володимир Деметрикевич, Антоні Шнайдер, Ізидор Коперницький, Антін Петрушевич (мал. 8), Ізидор Шараневич (мал. 9) та інші вчені.

Перші археологічні роботи в Західній Україні розпочалися в першій половині XIX століття. Відомо, наприклад, що працівник

■ Мал. 8
Антін Петрушевич (1821–1913)
[227]

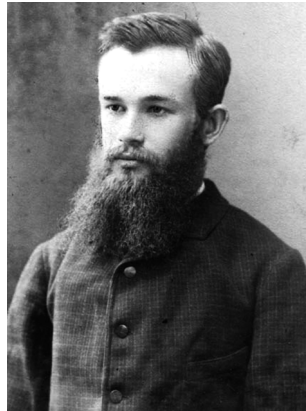

■ Мал. 9
Ізидор Шараневич (1829–1901)
[238]

музею Оссолінських Адам Клодзінський 1828 року дослідив городище в Глинянах, поблизу Львова, описавши, зокрема, знайдені там стародавні поховання. Проте активні польові дослідження почали проводити дещо пізніше. Наприклад, у другій половині 1860-х років Антін Петрушевич працював на Підзамчому, у Львові [25, с. 422-423; 25].

Професори Львівського університету – Ізидор Шараневич і Михайло Грушевський (мал. 10) – упродовж 1895–1897 років дослідили понад 370 поховань висоцької культури в селі Чехи (нині – село Лугове Бродівського району Львівської області) [27, с. 307-308]. Дослідниця Наталя Булик зазначила, що *«дослідження могильника проведено фахово, свідченням чого є докладна фіксація матеріалів, вивчення стратиграфії пам'ятки, детальний аналіз речового комплексу, спроба пошуків аналогій з іншими культурами. Окрім цього, із розкопок захоронень залишилися ситуаційні плани та фотоматеріали, які підкреслюють професіоналізм дослідників»* [29, с. 60].

Наприкінці XIX – на початку XX століття археологічні дослідження охопили більшість регіонів України. Розпочалося вивчення пам'яток доби палеоліту, міді – бронзи, розкопки античних міст Північного Причорномор'я. Було проведено дослідження городищ доби раннього

Мал. 10
Михайло Грушевський (1866–1934)
За Ганною Кондауровою [245]

заліза, скіфських курганів, слов'янських та давньоруських пам'яток, під час яких виявлено численні глиняні матеріали (мал. 11-13).

Саме під час розкопок скіфських курганів було виявлено високохудожні предмети з дорогоцінних металів, бронзи, глини й, зокрема, виготовлені давньогрецькими майстрами. 1830 року

Мал. 11
Царський курган. Околиці Керчі. Малюнок 1866 року. За Андрієм Кудрявцем [248]

Мал. 12
Карло Боссолі.
Могила Мітрідата*,
поблизу Керченського
лазарета. 1856.
За Оленою Топсидою
[290]

*Правильно – Царський
курган

1

2

3

Мал. 13

Знахідки зі скіфських курганів:

1 – ваза з електруму. Курган Куль-Оба.

Розкопки Павла Дюбрюкса 1830 року.

2 – срібна амфора. Курган Чортотлик.

Розкопки Івана Забеліна 1862–1863 років.

3 – золотий гребінь. Курган Солоха.

Розкопки Миколи Веселовського 1912–1913 років.
IV століття до н. е.

За Борисом Мозолевським [109]

неподалік від Керчі Поль Дюбрюкс розкопав курган Куль-Оба, де виявив поховання скіфського царя [24, с. 38-52]. Це привернуло увагу до археологічних пам'яток, передовсім, півдня України. З того часу до російського царського двору почали масово вивозити висохудожні речі з України, яка наприкінці XVIII століття, після ліквідації номінальних залишків державницьких ознак, була фактично колонією. Часто знахідки потрапляли до Ермітажу, який виник 1764 року як приватне зібрання Катерини II і який поповнювали правителі Російської імперії. 1852 року він почав функціонувати як музей. Знахідки із Західної України потрапляли не лише до Львівського університету, музеїв Оссолінських і Дідушицьких, а й зберігалися в Кракові й Відні [28, с. 49-56, 57-59, 162-172].

Другу половину XIX століття, окрім продовження дослідження античних і давньоруських пам'яток, можна охарактеризувати і як період масових розкопок курганів, що височили в українських степах.

Олександр Терещенко, Олександр Люценко, Іван Забелін, Микола Веселовський, Олександр Спіцин та інші археологи досліджували кургани (висота деяких сягала 20 м) скіфських царів і знаті: Олександропільський (1852–1856) (мал. 14), Краснокутський (1860), Чортомлицький (1862–1863), Огуз (1891–1894), Солоху

Мал. 14

Олександропільський курган (Лугова Могила) [257]

Мал. 15
Вікентій Хвойка (1850–1914)
[276]

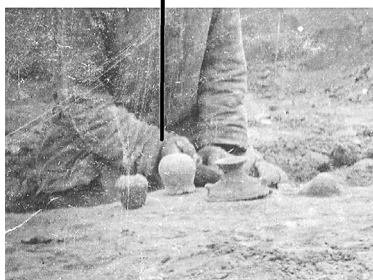
Мал. 16
Готфрід Оссовський
(1835–1897) [288]

(1912–1913), Козел (1865), і менш відомі й дещо менші за розмірами поховальні пам'ятки.

Вікентій Хвойка (мал. 15), як і значна частина тогочасних дослідників, розпочав знайомство з археологією, завдячуючи колекціонуванню. З 1890-х років він активно проводив археологічні роботи в Україні (мал. 17, 18), зокрема в Середньому Подніпров'ї, де виявив пам'ятки трипільської культури з яскравими археологічними глиняними знахідками (залишки будівель, печей, цілого та фрагментарного посуду, культових скульптур тощо). До 1909 року археолог активно проводив розкопки біля сіл Верем'я, Трипілля, Халеп'є, Жуківці, Стретівка, м. Ржищів у Київщині, а також у селі Крутобородинці та інших у Поділлі, що викликало зацікавлення археологів Російської імперії та інших країн Європи [79, с. 14-16; 31, с. 10]. Учений проводив дослідження курганів доби бронзи, скіфського та слов'янського часу в Полтавській, Київській і Чернігівській губерніях, зокрема Пастирського, Мотронинського городищ і палеолітичних пам'яток [78, с. 12; 79, с. 12-14, 17-18].

Культурою мальованої кераміки, як у той час називали трипільські пам'ятки, цікавилися геолог, археолог і палеонтолог Готфрід Оссовський (мал. 16), який упродовж 1889–1890 років провів розкопки на території сіл Горішня Вигнанка та Щитівці, 1889 року –

ВИДЪ РАСКОПОКЪ
ПОГРЕБАЛЬНЫХЪ И РИТУАЛЬНЫХЪ ГЛИНОВИТНЫХЪ СООРУЖЕНІЙ
ПРИ Р. КРАСНОЙ КІЕВСКАГО У.

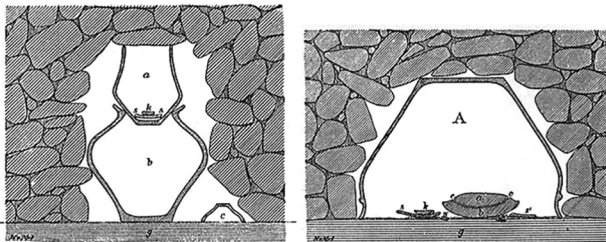
І Мал. 17

**Розкопки Вікентія Хвойки трипільського поселення над річкою Красною.
Київський повіт. Початок ХХ століття. За Михайлом Відейком [223, рис. 16]**

Мал. 18
Розкопки трипільського поселення. Кінець ХХ століття.
Малюнок Вікентія Хвойки [277]

у Васильківці, упродовж 1890–1892 років – у Більчому-Золотому (Парк) (мал. 19) та печері Вертеба (Тернопільщина) [139, с. 3-12]; Володимир Деметрикевич 1897 року здійснив археологічні дослідження біля села Зеленче в Хмельниччині; 1899 року – Володимир Антонович, Василь Доманицький, а через рік – і Микола Біляшівський та російський археолог Олександр Спіцин – у Колодистому; 1893 року – віденський археолог Йозеф Сомбаті – у Шипинцях, що в Чернівеччині [31, с. 10].

Мал. 19
Знахідки з розкопок поселення в парку біля панського палацу
в селі Більче-Золоте. Тернопільщина. Трипільська культура. V–III тисячоліття до н. е.
Розкопки Готфрида Оссовського 1890 року. За Михайлом Сохацьким [138, с. 258]

Мал. 20
Кароль Гадачек
(1873–1914) [239]

Мал. 21
Сергій Гамченко
(1860–1932) [224]

Мал. 22
Микола Біляшівський
(1867–1926) [220]

Упродовж 1906–1912 років професор Львівського університету Кароль Гадачек (мал. 20) досліджував поселення в урочищі Обоз біля села Кошилівці, що в Тернопільщині. Він *«вперше у практиці вивчення цієї культури, докладно описує сам процес польового дослідження»*, – зауважила дослідниця Наталя Булик [27, с. 309].

Військові офіцери – Василь Городцов, Сергій Гамченко (мал. 21), директор Київського міського художньо-промислового і наукового музею Микола Біляшівський (мал. 22), доценти Петербурзького університету Федір Вовк та Олександр Спіцин, професор Новоросійського університету Ернст Штерн та інші вчені також цікавилися трипільською культурою й активно її досліджували [31, с. 10; 177, с. 33].

Наприкінці XIX – на початку XX століття археологи як на сході, так і на заході України, у Криму почали досліджувати й неолітичні поселенські пам'ятки.

Вікентій Хвойка, розкопуючи ґрунтові могильники в Київській і Чернігівській губерніях, також виділив черняхівську й зарубинецьку культури, які були представлені глиняним посудом [79, с. 18].

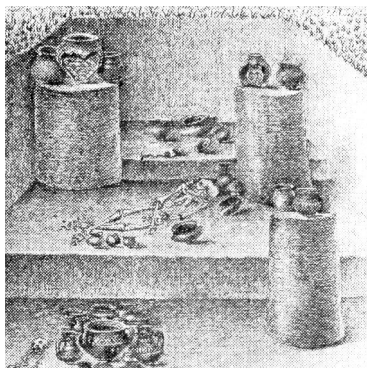
У другій половині XIX – на початку XX століття археологічні розкопки охопили майже всю територію України. На півдні, у центральних і східних губерніях їх здійснювали Микола Бранденбург,

Мал. 23

Зовнішній вигляд кургану Переп'ятиха.

Малюнок Тараса Шевченка 1846 року. За Ларисою Сиволап [266]

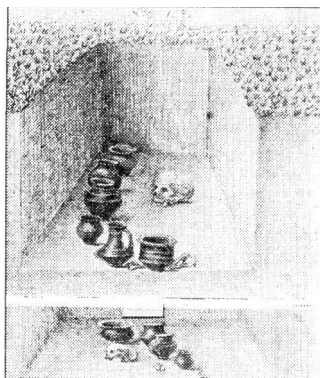
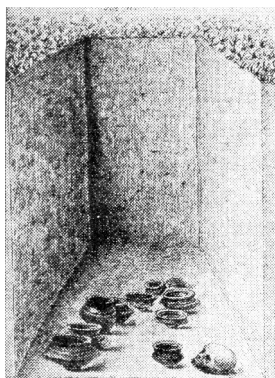

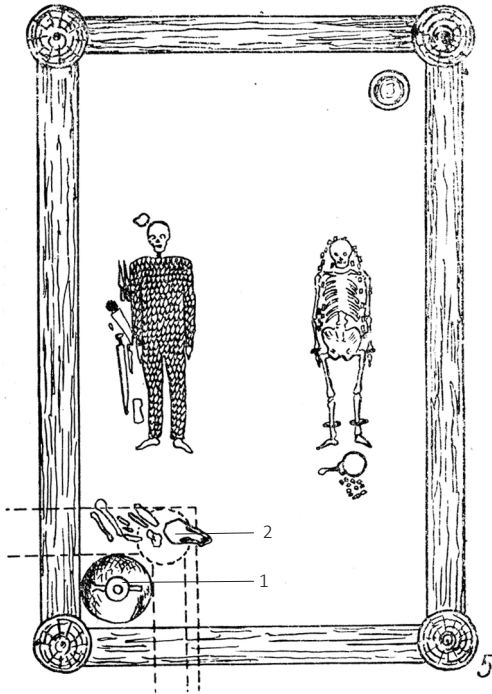
Мал. 24

Поховання на могильнику черняхівської культури в селі Черняхів. Житомирщина. Черняхівська культура.

IV століття до н. е.

Розкопки Вікентія Хвойки кінця XX століття. За Вікентієм Хвойкою [164, с. 168-169]

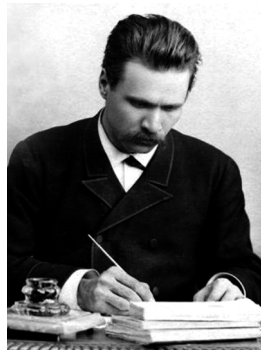
Мал. 25
 План впускного поховання
 скіфського часу
 з глиняним посудом: амфора (1)
 та нижня частина іншої амфори (2).
 Курган № 3, урочище Стайкин Верх.
 Оксютинці, Сумщина.
 V століття до н. е.
 Розкопки Дмитра Самоквасова
 кінця XIX століття.
 За Варварою Іллінською
 [65, рис. 16]

Дмитро Яворницький, Дмитро Самоквасов, Олексій Бобринський, Георгій Скадовський, Фрідріх Кнауер, Микола Іванишев, у Криму – Олександр Люценко, Антін Ашик, Юліан Кулаковський; на заході – Готфрид Оссовський, Яків Яроцький, Яків Волошинський, Йозеф Сомбаті та інші, що проводили розкопки поховальних пам'яток, які містили різночасові поховання від енеоліту – бронзи до середньовіччя [32, с. 15; 177, с. 31-33].

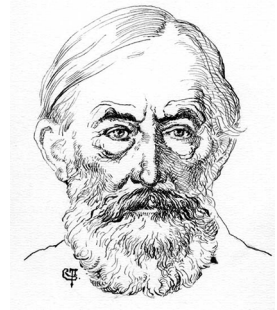
У Лісостепу України, зокрема в Середньому Придніпров'ї, також досить активно проводили розкопки [20]. Наприклад, у Полтавській губернії з останньої чверті XIX століття увага здебільшого була прикута до басейну річки Сула, де курганні могильники виділялися своїми розмірами й чисельністю. Було розкопано понад 1000 курганів. Іноді місце їх розташування дослідники позначали як Роменський повіт, а матеріали з розкопок нерідко публікували значно пізніше інші науковці [65, с. 158] (мал. 25).

Мал. 26
Микола Бранденбург
(1839–1903) [278]

Мал. 27
Дмитро Яворницький
(1855–1940) [252]

Мал. 28
Іван Зарецький
(1857–1936) [236]

З-поміж археологів були як поважні науковці, так і місцеві поміщики-аматори, проте не всі вони володіли досконалою методикою розкопок. Серед останніх – Турвон Кибальчич [72, 27 с.], Сергій Мазаракі [103, с. 276; 65, с. 158, 191-195] і Григорій Кир'яков [65, с. 158]. Чимало науковців були зацікавлені, аби розкопки цих поховальних пам'яток проходили на високому науковому рівні. З-поміж них – хранитель музею Катерини Скаржинської Федір Камінський [67, с. 218; 101, 263-280; 102, с. 263-276; 33].

У басейні річки Сула проводили розкопки професор Київського університету Володимир Антонович [5, с. 72; 6, с. 32-35], професор Варшавського й Московського університетів Дмитро Самоквасов [132, с. 94-114; 65, с. 21].

Археологічні дослідження в Посуллі здійснювали також генерал, завідувач Артилерійського історичного музею в Санкт-Петербурзі Микола Брандербург [23; 42] (мал. 26), Вікентій Хвойка [65, с. 21], Дмитро Яворницький (мал. 27) [44, с. 24], дійсний статський радник, педагог Микола Авенаріус, професор Імператорського Новоросійського університету, що в Одесі, Іван Линниченко [98, с. 11-12; 99, с. 12; 64, с. 24; 3, с. 178-187], завідувач Полтавського земського музею Вадим Щербаківський [295, с. 7-10] та інші вчені.

І Мал. 29
Дмитро Самоквасов
(1843–1911) [265]

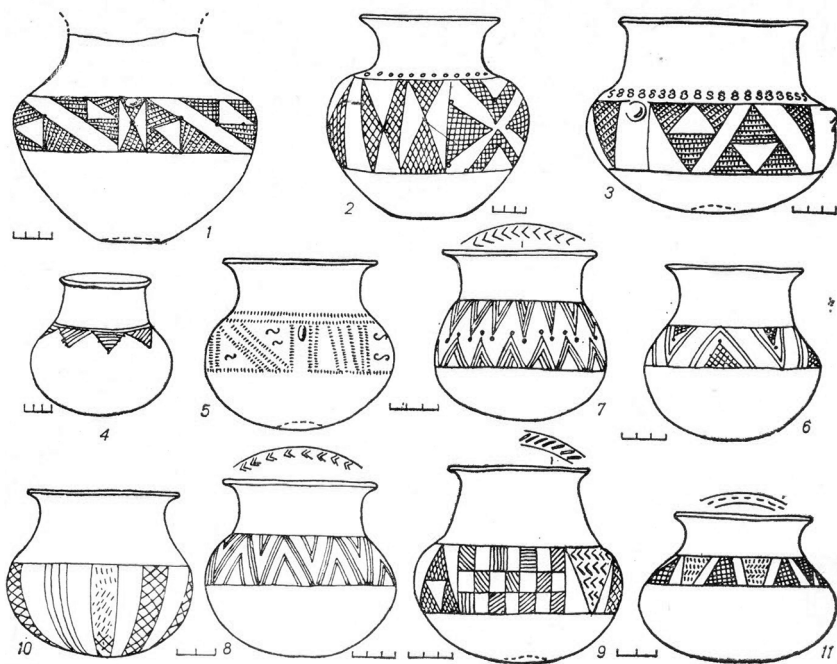
І Мал. 30
Олексій Бобринський
(1852–1927) [221]

Схожу ситуацію можна було спостерігати і в інших регіонах України. Так, наприкінці XIX століття в Поворсклі тривали розвідки й розкопки археолога й керамолога Івана Зарецького (мал. 28) [91, с. 26-28; 60, с. 229-246; 45, с. 254-255; 67]. Виявлені ним матеріали було передано до українських і російських музеїв. Лівову частку з-поміж них становили фрагменти кераміки.

У Київській губернії проводили розкопки Микола Іванишев (1845), Турвон Кибальчич (1875–1876), Дмитро Самоквасов (1872–1877) (мал. 29), Олексій Бобринський (1879–1914) (мал. 30), Микола Бранденбург (1890–1891, 1893–1898), Готфрид Оссовський (1880-ті), Вікентій Хвойка (межа XIX–XX століть), Євген Зноско-Боровський (кінець XIX століття) [19; 75, с. 3-5; 76, с. 6-7; 94; 78, с. 17] та інші (мал. 31).

Це був справжній «бум» на дослідження поховальних пам'яток, де можна було знайти досить цінні археологічні матеріали, такі як золоті речі, зброю, прикраси тощо. З-поміж глиняних артефактів перевагу здебільшого віддавали античному посуду. На поселення та фрагментарні знахідки з них уваги звертали обмаль.

Перші тогочасні масштабні наукові й досить інформативні розкопки поселень скіфського часу, завдяки власній методиці, здійснив Василь Городцов (мал. 32). 1906 року археолог комплексно

Мал. 31

Типи кубків:

1 – Селище; 2 – Зеленки; 3, 5, 9 – Канів; 4 – Синявка, курган № 100; 6-8 – Бобріца, курган № 90; 10 – із колекції Євгена Зноско-Боровського; 11 – Копані. Басейн річки Рось, колишня Київська губернія. Ранньоскіфський час. VII – початок VI століття до н. е. Розкопки Миколи Брандербурга, Олексія Бобринського, Євгена Зноско-Боровського кінця XIX століття. За Галиною Ковпаненко [75, мал. 52]

вивчав Більське городище та його околиці, де, окрім Західної й Великої фортець, зосередив увагу на курганних могильниках. Дослідження було здійснено на дуже високому на той час науковому рівні. Заслугою Василя Городцова було не лише фіксування плану Більського городища, курганних некрополів, попелищ, а й проведення стратиграфічних спостережень у процесі досліджень, укладання схематичних планів і профілів розкопів. Учений звернувся до масових матеріалів, у тому числі фрагментів кераміки й остеологічних знахідок, зафіксував цікаві артефакти й зразки посуду, передав їх до музею.

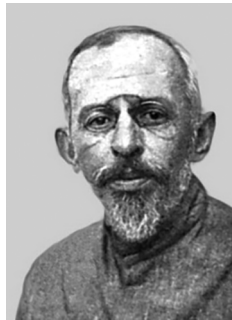
І Мал. 32
Василь Городцов
(1860–1945) [176]

І Мал. 33
Микола Макаренко
(1877–1938) [250]

І Мал. 34
Катерина Мельник-Антонович
(1859–1942) [217]

І Мал. 35
Василь Данилевич
(1872–1936) [228]

Окрім того, археолог досліджував селище поблизу села Довжик (нині – Зінківський район Полтавської області) [48, с. 93-161].

На поселенські пам'ятки скіфського часу звертав увагу й Микола Макаренко (мал. 33), який у власних напрацюваннях подав малюнки й опис глиняних виробів [104; 105]. 1909 року Сергій Гамченко, а 1910 року – Олександр Спіцин – здійснили розкопки на Немирівському городищі [36; 137, с. 24, 29-30].

Мал. 36
Дункан Мак-Ферсон
(1812–1867) [262]

У той час розкопки нерідко передували археологічним з'їздам, що відбувалися в Києві, Одесі, Чернігові, Харкові, Катеринославі. Їх проводили на території тих губерній, де проходили ці форуми. Наприклад, перед XII Археологічним з'їздом, що відбувся 1902 року в Харкові, Катерина Мельник-Антонович (мал. 34) та професор Київського й Харківського університетів Василь Данилевич (мал. 35) розкопали курганні пам'ятки доби бронзи й скіфського часу в Богодухівському та Охтирському повітах Харківської губернії [107, с. 673-743; 55]; перед XIV Археологічним з'їздом у Чернігові (1908) археолог, спелеолог Гнат Стелецький здійснив розкопки різночасових поховальних пам'яток у Чернігівщині [172].

На початку ХХ століття масштаби досліджень пам'яток поступово зменшилися. Це було пов'язано з низкою причин, у тому числі й з революційними подіями та Першою світовою війною.

Упродовж усього досліджуваного періоду найбільш активно й планоно проводили розкопки на античних пам'ятках.

Під час Кримської війни (1853–1856) вивченням античних залишків минулого Північного Причорномор'я займалися й англійці. Так, із жовтня 1855 по червень 1856 року в Криму, поблизу міста Керч, розкопував археологічні пам'ятки, у тому числі й кургани, член Королівського географічного товариства та Археологічного інституту Великої Британії та Ірландії, доктор Дункан Мак-Ферсон (мал. 36). У листопаді – грудні 1855 року під Балаклавою проводив розкопки полковник Вільям Манро (мал. 37-38). Знахідки було вивезено й передано до Британського музею. 1857 року Дункан Мак-Ферсон

у Лондоні опублікував книгу *«Antiquities of Kertch : and researches in the Cimmerian Bosphorus : with remarks on the ethnological and physical history of the Crimea»* («Старожитності Керчі та дослідження Кіммерійського Боспору із зауваженнями про етнологічну та фізичну історію Криму»), де подав детальний звіт про власні дослідження на Керченському півострові [262].

І Мал. 37

Розкопки Вільяма Манро. Околиці Керчі. 1855–1856.
Гравюра середини XIX століття. За Олександром Послихаліним [262]

І Мал. 38

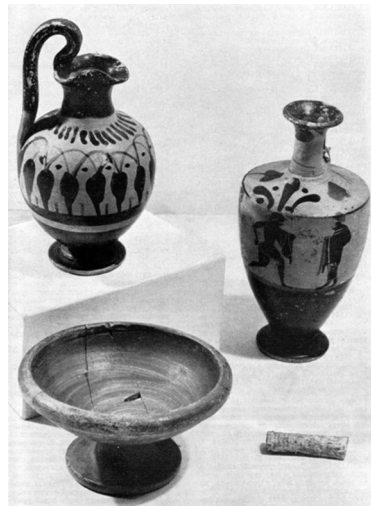
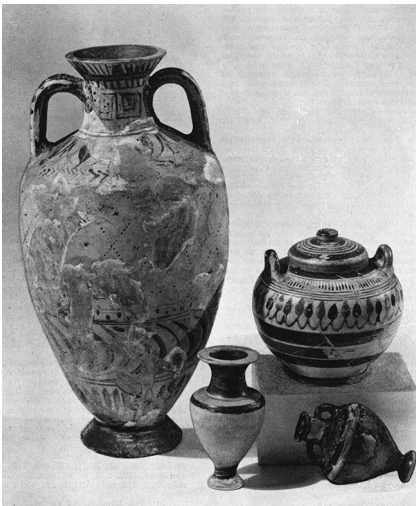
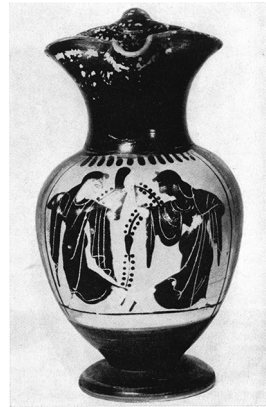
Античні знахідки Вільяма Манро. За Олександром Послихаліним [262]

Мал. 39
Античні знахідки
Дункана Мак-Ферсона в Керчі.
 За Олександром Послихалінім [262]

Окрім розкопок поховальних пам'яток, розкопки Тіри проводив Ернст Штерн (1900, 1903, 1912), Березані – Ернст Штерн (1903–1909, 1913), Ромул Прендель (1884), Георгій Скадовський (1900–1902, 1904), Борис Фармаковський (1896), Німфею – Никодим Кондаков, Степан Веребрюсов, Олександр Люценко (1876, 1878–1880). Місто Ольвію та його могильник активно досліджували Олексій Уваров (1832, 1834, 1844, 1848) [151], Микола Мурзакевич (1845), Захар Аркас і Пилип Брун (1870), Юліан Кулаковський (1900), Борис Фармаковський (1902–1914) [158], Херсонес – Олексій Уваров (1853); члени Одеського товариства історії та старожитностей (1876–1885), члени Імператорської археологічної комісії, а також директор «Складу (музею) місцевих старожитностей» Карл Косцюшко-Валюжинич (1888–1914), Микола Репніков (1908), директор Херсонеського музею Роберт Леппер (1908–1914) та інші дослідники (мал. 40) [84, с. 83-95]. Перші розкопки столиці Боспорського царства – Пантікапею – розпочалися 1811 року. Згодом їх продовжили (з перервами) до Першої світової війни Поль Дюбрюкс, Антін Ашик, Олександр Люценко, Олексій Бобринський, Карл Думберг, Владислав Шкорпіл, Степан Веребрюсов та інші вчені [84, с. 92-93].

Це короткий і побіжний перелік археологічних досліджень, здійснених на території України впродовж кінця XVIII століття – 1917 року. З більш детальною інформацією можна ознайомитися в працях українських і чужоземних учених (Олександр Супруненко, Борис Мозолевський, Микола Чмихов, Варвара Іллінська, Наталя Булик, Наталя Білас, Олександр Формозов, Ірина Тункіна), але й вони

Мал. 40

Античний глиняний посуд. Ольвія, Миколаївщина. VI – початок V століття до н. е.
За Варварою Скудновою [136]

є розрізненими, локальними, стосуються окремих етапів розвитку тогочасної археології в Україні або біографій науковців, музейників, дослідників давнього минулого.

Варто згадати слова археолога Віталія Отрошенка: *«А злобою дня для нас є відсутність дослідження під умовною назвою «Історія української археології». Складається враження, що ми все ще перебуваємо в полоні минулого, боїмося озирнутися на шлях нашої археології, осмислити його хоча б у першому підході»* [119, с. 9]. Вочевидь, у майбутньому слід чекати багатотомних досліджень у цьому напрямку, без яких неможливе існування жодної науки.

Отже, в Україні в XIX столітті було сформовано чотири великі центри: київський, одеський, львівський і харківський, де науковці активно займалися археологічною діяльністю й вивченням стародавніх глиняних виробів, їх музеєфікацією. В інших містах науковці, освітяни, музейники також проводили подібні дослідження. Було створено музеї, здійснювалася координація їх робіт, вводилися до наукового обігу знайдені матеріали, в освітніх закладах формувалися наукові кадри.

Щодо археологічної керамології в означений період, то в першій половині XIX століття відбувався процес формування археології як науки, накопичення археологічних матеріалів, а їх інтерпретація розпочалася з другої половини XIX століття.

Упродовж 1870–1880 років зародився інтерес до глиняних виробів не тільки як експонату для музейних чи колекціонерських зібрань, а й як допоміжного матеріалу в процесі дослідження писемних джерел.

Досліджуваний період, особливо друга його половина, характеризується активними розкопками різночасових поселенських і поховальних пам'яток, появою публікацій, присвячених розкопкам та окремим знахідкам, у тому числі й глиняним виробам, і водночас недостатньою кількістю фактичних та методологічних засад для дослідників у визначенні їх культурної й хронологічної належності. Лише наприкінці XIX століття археологи дійшли до висновку, що такі артефакти є важливим джерелом для з'ясування питань,

що стосуються етнічної, культурної історії давнього населення, хронології тощо.

У ХІХ столітті археологи, мистецтвознавці, історики зосередили увагу на античних глиняних виробках, які виокремлювалися довершеними формами, технологією виготовлення, мали мистецьку цінність, займали чільне місце в державних музеях і приватних збірках.

З розвитком археології як науки зросла увага до різночасових глиняних артефактів, які становлять окреме історичне джерело. На цьому етапі глиняним творам як специфічній категорії матеріальної й духовної культури давнього населення України дослідники надавали неоднакову пізнавальну вагу, тому й ставилися до їх вивчення й збереження по-різному. Нерідко артефактам, які траплялися під час розкопок, і знайденої кухонній чи тарній неорнаментованій чи слабо орнаментованій, здебільшого, фрагментарній кераміці не приділяли належної уваги. Такі знахідки, зазвичай, викидали чи просто залишали на місці розкопок. Під час огляду музейних колекцій або повторних розкопок поховальних споруд для зберігання брали переважно лише цілий посуд або його великі фрагменти.

Частина знахідок потрапляла в приватні колекції й не завжди доходила до державних музеїв. Зазвичай, після смерті власника збірка розпорошувалася або гинула в роки війн і революцій. Науковці часто не мали можливості використати її у власних дослідженнях. Окрім того, археологічні глиняні знахідки, що надходили до державних музеїв, у результаті різних катаклізмів, зникали, депаспортизовувалися або на довгий час були забуті. Звернення до частини цих матеріалів, уведення їх до наукового обігу відбулося лише після Другої світової війни [наприклад: 42; 64; 65; 75; 182].

У досліджуваний період існували значні недоліки в методиці розкопок і фіксації знахідок. На початку становлення археології, насамперед у першій половині ХІХ століття й навіть пізніше, не було вичерпних описів розкопок, з детальною характеристикою поховальних чи поселенських пам'яток, зі статиграфічними спостереженнями, зазначенням точної глибини залягання знахідок, з малюнками, а згодом – фотографіями об'єктів і місця розміщення знахідок. У публікаціях подавали, передовсім, найбільш значеннєві,

на думку дослідників, знахідки. Тому про фрагменти глиняних виробів або так звані масові знахідки не йшлося. Навіть наявні (хоча й не завжди) тогочасні знахідки з фондів музеїв несуть досить суху інформацію, а деякі взагалі частково або повністю депаспортизовані.

Упродовж XIX століття – 1917 року унаслідок досліджень археологічних пам'яток України було накопичено й збережено різночасові глиняні артефакти. Вони стали джерельною базою керамологічних досліджень, яку й нині використовують науковці різних фахів та різних країн світу. В Україні цей процес активізувався на початку XXI століття, коли з'явився Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та новий напрямок вітчизняної науки – археологічна керамологія.

Розділ 2

ФОРМУВАННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ КЕРАМОЛОГІЧНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

2.1. ГЛИНЯНІ ВИРОБИ В ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЯХ І МУЗЕЯХ

У добу Відродження (XV–XVI століття) в колах світської й релігійної аристократії Західної Європи виникло зацікавлення, а подекуди й справжній інтерес до античної спадщини. Художники й скульптори у творчості широко використовували мотиви греко-римської культури. Закоханість в античну спадщину масово проявлялася в художній літературі, музиці, живопису, архітектурі тощо ще й на початку XX століття. Усе це призвело до виникнення моди на збирання, колекціонування стародавніх предметів: скульптур, монет, писемних джерел, високохудожніх глиняних виробів тощо. Кераміку не виділяли із загального масиву знахідок, проте звертали увагу, здебільшого, на цілі чи відреставровані вироби, які мали, на думку збирачів, високу мистецьку й грошову цінність.

Поява приватних збірок і музеїв зумовила зацікавлення такими знахідками. Випадкові грабіжницькі розкопки пам'яток Середземномор'я, а згодом – їх ретельні дослідження, які, звичайно, відповідали тогочасному рівню розвитку науки, спричинили появу античної, або так званої класичної археології. Розкопки Помпеїв, Геркуланума, віл Стабії, знищених вулканом Везувієм 79 року, були, фактично, одними з перших таких досліджень. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття спостерігалось значне накопичення артефактів. Окрім приватних збірок, класичні старожитності надходили й до європейських музеїв, де вони займають чільне місце й нині. З'являлися спроби інтерпретації різних категорій знахідок, визначення їх причетності до стародавньої історії.

Західноєвропейська культура вплинула на розвиток наукової думки в Російській імперії. Зокрема, цар Петро I після подорожей Західною Європою та ознайомлення зі збірками старожитностей 1718 року видав два укази, в яких зазначалося: «...ежели кто

найдет в земле, или в воде какие старые вещи, а именно: каменя необыкновенные, кости человеческие или скотские, рыбы или птичьи, не такие, какие у нас ныне есть, или и такие, да zelo велики или малы перед обыкновенными; также какие старые надписи на каменях, железе или меди, или какое старое, необыкновенное ружье, посуду и прочее все, что zelo старо и необыкновенно – такожъ бы приносили, за что будет довольная дача» [162, с. 25; 2, с. 3]. Усі ці знахідки, окрім глиняних виробів, повинні були передавати до петербурзької Кунсткамери, створеної 1714 року за зразком голландських чи англійських подібних установ, де зберігалися колекції предметів старовини. Основну увагу було зосереджено на курганах Сибіру, де знаходили золоті й бронзові предмети. Також слід згадати розкопки 1763 року багатого скіфського поховання другої половини VII – початку VI століття до н. е. в Литому (Мельгунівському) кургані, що на території сучасної Кіровоградської області.

Розвиток археологічної науки й водночас керамології в першій половині XIX століття нерідко називають періодом антикварним, або періодом первісного колекціонерства. Саме в цей час відбувався процес активного накопичення джерельної бази, пов'язаний із поширенням господарської діяльності, коли давні пам'ятки зазнали руйнування під час археологічних розкопок, які, зазвичай, не надто відрізнялися від грабіжницьких і діяльності скарбошукачів. Це стало поштовхом для формування власних колекцій і створення перших приватних і державних музеїв.

У досліджуваний період приватні колекції глиняних виробів часто слугували для оформлення інтер'єрів будинків, а предмети стояли на комодах чи камінах. Окрім того, зібрання високохудожніх знахідок були предметом гордощів і задовольняли цікавість до минувшини.

Існували й інші причини, що стимулювали збирати старожитності. Це було не лише захоплення історією, а й данина тогочасній моді на давні предмети, яка охопила значну частину населення – від дворян чи купців до священиків і бідних чиновників. Останні, щоправда, могли похизуватися лише кількома давніми артефактами у своїй власності. Сприяв цьому й розквіт у XIX столітті

Мал. 41
 Поліхромна пеліка з колекції
 великого князя Олександра Романова.
 Ольвія (?). Античний час. IV століття до н. е.
 Грабінницькі розкопки кінця XIX століття.
 За Іриною Вдовиченко [38, рис. 1, 6]

класицизму як напрямку в європейській культурі й мистецтві, зокрема в архітектурі, скульптурі, малярстві, літературі, музиці, а також зосередження уваги на викладанні латинської й давньогрецької мов у школах Російської імперії.

Не оминула зацікавленість античним минулим і великого князя Олександра Романова, до колекції якого належали й глиняні вази, що зберігалися в його садибі Ай-Тодор у Криму, де було створено приватний музей. Ця збірка налічувала понад 1000 цілих і фрагментарних столових, парадних, туалетних, тарних посудин, світильників, скульптур і масок давньогрецького й римського часу (мал. 41) [37, с. 149].

Матеріалів, які б засвідчили використання давніх глиняних виробів в інтер'єрі жител, збережено обмаль. Зокрема, це фотографії, які демонструють, що античні глиняні посудини прикрашали внутрішні покої садиби Олександра Романова. Так, у їдальні, на полицях каміну й на меблях, можна побачити декоровані пеліки, у тому числі апулійські, ойнохої, кіліки та інші посудини для пиття (мал. 42) [37, с. 150, рис. 14, 16]. Написи на посуді, який нині зберігається в Ялтинському історико-літературному музеї та Центральному музеї Тавриди, свідчать, що і в робочому кабінеті князя був кратер, лекіфи, алабастри (мал. 43) [37, с. 149-150, рис. 17].

Упродовж XIX – на початку XX століття деякі археологічні зібрання перетворилися в приватні музеї. Це було можливим лише для заможних людей. Окремі колекції було передано або продано

Мал. 42

Інтер'єр їдальні садиби Ай-Тодор великого князя Олександра Романова.
АР Крим, Україна. За Іриною Вдовиченко та Наталею Туровою
[37, рис. 14]

до державних музеїв, вивезено за кордон. Деякі частково або повністю потрапили до інших колекціонерів, розпоршилися, загинули в буремні роки воєнних подій, катаклізмів перших двох десятиліть ХХ століття.

Приватні збірки археологічних предметів були своєрідним капіталовкладенням. Тож дехто з колекціонерів, у тому числі й особи, що займалися польовою археологією, з огляду на різні обставини, намагалися якомога дорожче продати зібрані предмети, щоб

Мал. 43

Лекіфи, алабастри з кабінету
великого князя Олександра Романова.
За Іриною Вдовиченко та Наталею Туровою
[37, рис. 17]

І Мал. 44
Червонофігурні античні посудини з колекції Євгенія Шуманського.
За Дмитром Васьком [35, илл. 19]

покращити своє матеріальне становище. Так одеський колекціонер, штабс-капітан Євгеній Шуманський упродовж 1901–1902 років хотів продати (хоча це йому й не вдалося) за 6082 руб. до Ермітажу власну колекцію предметів, у якій були й античні глиняні вироби: 56 ваз і скульптури малих форм (фігури, маски) з Ольвії та Березані (мал. 44). Згодом одну з ваз та вироби дрібної пластики Євгеній Шуманський намагався збути за ціну від 800 до 1000 руб., хоча її первісна вартість становила близько 300 руб. [35, с. 103].

Зазвичай, продаж артефактів здійснювали не самі колекціонери, а їхні родичі після смерті збирача. Так, у 1870-х роках відомий колекціонер старожитностей Іван Суручан створив «Музей старожитностей Понту Скіфського І. К. Суручана в Кишиневі». Після його смерті експонати були розпорошені, зокрема потрапили й до українських музеїв у Одесі й Херсоні [81, с. 106].

Владислав Юргевич згадував, що в Північному Причорномор'ї найбільш цінними колекціями зі знахідками давньогрецького й римського часу були збірки Івана Стемпковського, Івана Бларамберга, Поля Дюбрюкса, Жанна Грапперона, Ангелія Галлери та інших [212, с. 43]. Дехто з цих осіб порушували питання щодо створення державних музеїв, а дехто – був їхнім першим директором.

Окремі колекціонери по-хижацькому ставилися до формування власної збірки, стимулюючи грабіжників до руйнування археологічних пам'яток, і не цікавилися контекстом того середовища, звідки походили знахідки. З-поміж них – старший лікар лазарету Керченського відділу прикордонної варті Гнат Терлецький, один із найбільших колекціонерів археологічних знахідок із Північного Причорномор'я. У Російській імперії він мав найкращу після Ермітажу нумізматичну колекцію [160, с. 167; 22]. Підтвердженням цього є уривок з листа Імператорської археологічної комісії, адресований його начальнику В. Каковцеву: *«Ныне... служба заведующего Керченским музеем древностей значительно парализуется деятельностью г. Терлецкого, который, перекупая древние вещи, способствует развитию тайных, хищнических раскопок и убеждает всех, у кого имеются древности, не продавать их Комиссии. Не говоря о том, что при хищнических раскопках масса древностей портится и масса ценных наблюдений, которые могли бы быть сделаны, для науки пропадают безвозвратно – надо указать, что наиболее важные и ценные находки ежегодно уходят при посредстве г. Терлецкого в заграничные музеи»* [39, с. 279]. Комісія пропонувала начальству перевести Гната Терлецького подалі від міста Керч та археологічних пам'яток узбережжя Чорного та Азовського морів [39, с. 279].

Наталя Булик у своїй монографії *«Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї»* (2014) і в статтях досить прискіпливо розглянула історію археології та музейництва, тому наступні відомості подаю побіжно.

Нечисленні археологічні збірки були в колекціях представників заможних родин Західної України, зокрема князів Любомирських. 1823 року музей Любомирських переїхав із Пшеворська до Львова й став частиною відомого музею Оссолінських. У його Археологічно-історичному відділі було представлено археологічні експонати доби каменю, бронзи та заліза. Станом на 1877 рік у музеї налічувалося 507 експонатів. 1861 рік став важливою віхою в музейному житті Львова. У музеї Оссолінських було проведено виставку старожитностей, де були представлені й глиняні археологічні експонати з розкопок у Звенигороді [28, с. 49-57].

Приблизно з 1845 року граф Володимир Дідушицький (мал. 46) розпочав створення власної колекції, яка згодом трансформувалася в Природничий музей (1870). До неї увійшов стародавній глиняний посуд і статуетки. Археологічний відділ розмістився у двох кімнатах на другому поверсі Природничого музею імені Дідушицьких (з 1893) у Львові (мал. 45). Кароль Гадачек був охоронцем фондів та автором доісторичного відділу експозиції. Серед експонатів музею вирізнявся глиняний посуд із поселення трипільської культури біля села Кошилівці (нині – Тернопільська область), де з 1870-х років проходили археологічні розкопки, у тому числі й під керівництвом Кароля Гадачека [28, с. 162-172].

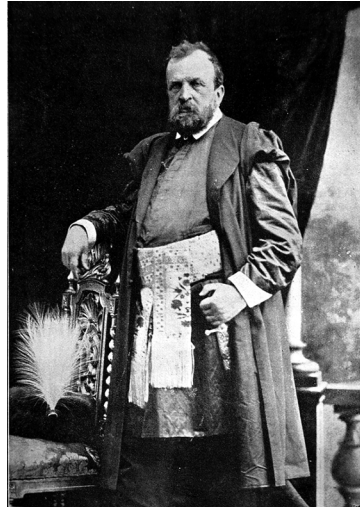
Тогочасні археологічні колекції не мали вузької спеціалізації й охоплювали вироби з різних матеріалів: глини, каменю, скла, кістки, бронзи й дорогоцінних металів. Їх формування залежало від смаків та уподобань колекціонерів, а зібрані предмети мали культурну й естетичну цінність.

Давні артефакти стимулювали збирачів підвищувати свій освітній рівень. Фаховий колекціонер повинен був володіти знаннями з археології, керамології, історії, мистецтвознавства, епіграфіки, реставрації, експонування, уміти розпізнати справжні й фальшиві вироби. Окрім того, особи, що мали вагомі колекції, прагнули укласти описи й каталоги до збірок. Господарі артефактів самостійно або за допомогою вчених публікували ґрунтовні наукові розвідки про предмети власних збірок. Колекціонери створювали товариства

Мал. 45
Будинок Музею
імені Дідушицьких у Львові.
Друга половина XIX століття.
За Андрієм Бокотеем [222]

Мал. 46
Володимир Дідушицький
(1825–1899) [231]

й були ініціаторами формування публічних музеїв. Вони брали активну участь у виставках, що проходили під час археологічних з'їздів та інших зібрань у Російській та Австро-Угорській імперіях, де демонстрували цікаві експонати зі своїх збірок.

Розвиток національного руху, самовизначення передової частини національно свідомих українців сприяли зростанню інтересу до минувшини рідного краю, насамперед великокнязівського й козацького періодів. Чимало меценатів, які займалися культурно-освітньою діяльністю, колекціонуванням предметів козацького побуту та археологічних знахідок, були представниками культурної еліти, вихідцями із заможних, відомих у минулому козацьких родів. Їхні збірки й стали основою фондів українських музеїв, заснованих наприкінці XIX – на початку XX століття.

З-поміж відомих колекціонерів, меценатів, громадських діячів того часу слід назвати ім'я Василя Тарновського (мал. 47). В юності збирач був студентом історико-філологічного факультету київського Імператорського університету Святого Володимира, а вже впродовж 1850–1860 років займався колекціонерською діяльністю, якій присвятив усе своє життя. Так про це писав сам

Мал. 47
Василь Тарновський
 (1837–1899) [241]

Василь Тарновський: *«Еще в молодые годы, лет сорок назад, я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины, Малороссии. Так как выполнение этой задачи в полном ее объеме не по силам частному лицу, то я по необходимости принужден был ограничиться пределами более тесной и наиболее мне близкой территории, а именно левобережной Малороссии. Впоследствии, предприняв археологические раскопки в Черкасском уезде, Киевской губернии, и посетив Запорожье, я пополнил мое собрание многими предметами, найденными на правом берегу Днепра и в Новороссийском крае. Таким образом моя коллекция имеет строго местный характер украинских древностей»* [241, с. 87-88].

У формуванні зібрання унікальних експонатів Василю Тарновському сприяли відомі вчені – Олександр Лазаревський і Володимир Антонович. Колекціонер фінансував археологічні розкопки Княжої гори (1891–1892), які проводив Микола Біляшівський [73]. Частина знахідок потрапила й до збірки мецената [125, с. 187].

Василь Тарновський запланував підготувати колекцію й видати її каталог до початку XI Археологічного з'їзду, що відбувся 1899 року в Києві. До створення каталогу своїх численних археологічних знахідок меценат залучив Миколу Біляшівського. 1898 року в Києві

Мал. 48
Обкладинка «Каталогу українських
древностей коллекции
В. В. Тарновского».
Київ. 1898 [241]

було опубліковано «Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблицъ фототипныхъ снимковъ», який у додатку містив 16 таблиць та ілюстрації (мал. 48) [73, с. 133-134].

Його колекція була систематизована географічно й поділена на три хронологічні періоди: доісторичний, великокнязівський та козацький. Глиняні вироби не ввійшли до таблиць, де були представлені фото зброї, ювелірних прикрас, предметів побуту, церковного начиння тощо. Проте глиняні твори потрапили до описів каталогу. Зокрема, до історичного періоду, в окремому підрозділі «Глиняные изделия» (№№ 243-371), було зараховано предмети, знайдені на Княжій горі в колишньому Черкаському повіті Київської губернії, зокрема найбільш характерні фрагменти посуду (вушка, денця, орнаментовані стінки), важки, кружала («прясельця») без культурного та хронологічного визначення [241, с. 4-5].

У наступному розділі – «Великокняжеский период» – подано також артефакти з розкопок на городищі Княжа Гора часів Русі. Глиняні вироби не виокремлено, але зазначено з-поміж інших у підрозділі «Предметы домашнего обихода» (№№ 1375-1448) (різноманітні предмети із заліза, бронзи, срібла, кістки). Ці археологічні експонати з музею Василя Тарновського представлено цілими й фрагментарними горщиками, амфорами так званого «київського

типу», покришками, мініатюрними посудинами, денцями з таврами, а також фрагментами цегли, обмазки тощо. У каталозі подано коротку характеристику орнаментів на посуді, вказано на наявність на ньому поливи [241, с. 25-27].

Після розкопок Василь Тарновський поповнював колекцію глиняними знахідками з городища Княжа Гора, придбаними в грабіжників. Ці надходження простежуються за виданням і представлені цілими посудинами (№№ 1679–1682) [241, с. 32].

До «Козацького періода» належали кахлі з Чернігова й Чортомилицької Січі (№№ 1-3) [241, с. 36] і посуд із Києва та козацьких поселень півдня України [241, с. 64].

Саме збірка Василя Тарновського різночасових, у тому числі й археологічних, експонатів стала основою для створення Музею українських старожитностей Чернігівського губернського земства, який з 1906 року носив його ім'я.

Ще одним відомим українським колекціонером був підприємець-геолог, краєзнавець, археолог-аматор Олександр Поль (1832–1890) (мал. 49). До його зібрання (одного з найбільших на той час) належали археологічні знахідки, що походили здебільшого з півдня України. 1887 року у своєму будинку в місті Катеринославі дослідник відкрив приватний археологічний музей, де були близько 5000 експонатів і бібліотека. 1893 року, після смерті колекціонера, було видано «Каталог колекції древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе». Його перший випуск (мал. 50) уклала Катерина Мельник-Антонович [240].

Каталог було поділено на відділи:

I. Каменный век.

II. Бронзовый век.

III. Древности греческих колоний.

IV. Скифские древности.

V. Железный век. Древности княжеского периода.

VI. Предметы запорожской и южно-русской старины.

VII. Предметы, относящиеся к сравнительной этнографии.

VIII. Оружие.

IX. Монеты и медали».

Мал. 49
Олександр Поль (1832–1890) [226]

Мал. 50
«Каталог коллекции древностей
А. Н. Поль, в Екатеринославе».
Выпуск I. Київ. 1893 [240]

Видання мало географічний покажчик, з якого відомо, що до колекції Олександра Поля надійшли предмети з Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Київської, Херсонської й Чернігівської губерній (мал. 51) [108, с. 215-217]. Катерина Мельник-Антонович розподілила знахідки (понад 4500) за певними хронологічними періодами, подала характеристику артефактів і, якщо було відомо, місце їх виявлення. Стародавніх глиняних виробів було майже 600 експонатів. Так, в описі посуду було зазначено його порядковий номер,

Мал. 51
Глиняний посуд. Острів Хортиця (1),
Верхньодніпровський та Олександрівський
повіти Катеринославської губернії (2-5).
Катакомбна (XXVII–XX століття до н. е.)
та зрубна (XXVIII–XII століття до н. е.)
культурно-історичні спільноти.
За Олександром Полем [240, т. IV]

колір, орнаmentaцію, розміри: висоту, діаметри тулуба, зрідка – вінець і денця, якщо відомо – місце знаходження. Наприклад: «293. *Маленький горшочек из черной глины, с сильно выдающимися боками, прямым венчиком и узким, ровным дном; сделан от руки не совсем правильно, снаружи и изнутри выглажен травой, поверхность орнаментирована; венчик украшен сосенкою, под нею ряд круглых углублений, на боках до половины высоты пять рядов таких же углублений продолговатых, которые идут в виде зубцов до дна сосуда. Высота 9, верхний диаметр 8,5, средний 12,4*». Далі в примітках зазначено, що горщик походив із Хортиці [108, с. 15]. Не завжди достовірно здійснено хронологічну атрибуцію знахідок, коли, наприклад, горщики доби бронзи атрибутували кам'яною добою.

Олександр Поль зібрав численну колекцію античної кераміки (531 із 632 предметів усієї збірки), що було даниною тогочасній моді. До цієї збірки належали лекіфи, флакони, унгентарії, алабастри, арибали, епіхізиси, прохуси, фіали, ритони, лекани, патери, кіліки, скіфоси, канфари, глечики, гідрії, амфори, ручки амфор з таврами, світильники, а також скульптури, маски, барельєфи та інші види глиняних виробів. Ці предмети знайдено в околицях Керчі й Херсонеса (кілька штук). Із скіфських курганів півдня України походили як давньогрецька кераміка, так і глиняний посуд місцевого виробництва. Артефактів часів Русі було значно менше, зокрема, до колекції Олександра Поля було включено предмети (до 20 штук) із розкопок городища Княжа Гора. Після його смерті колекція стала основою Катеринославського обласного музею імені Олександра Поля, який було відкрито в березні 1902 року.

Упродовж 1874–1906 років у маєтку Катерини Скаржинської (мал. 52) у селі Круглик, під Лубнами, що в Полтавщині, діяв приватний історико-краєзнавчий музей, що розміщувався у двоповерхому флігелі. Станом на 1891 рік до його штату входили завідувач, хранитель і наглядач-гід. Існував статут музею, експозиція, інвентарний та каталожний описи, картотеки, науковий і поточний архіви, бібліотека. Вхід був безкоштовним. Окрім того, здійснювався облік відвідувачів та екскурсійних груп [144, с. 38-40]. Музей постійно поповнювався завдяки археологічним розкопкам пам'яток пізнього палеоліту, енеоліту, бронзи, скіфського часу, Русі, пізнього

Мал. 52
Катерина Скаржинська
(1853–1932) [144, с. 5]

середньовіччя, а також закуповували нові експонати (мал. 53). Щодо поповнення фонду археолог Михайло Рудинський зазначив: «...музей Скаржинської не пішов тим шляхом поповнення своїх збірок, що ним, на жаль, так часто йшли приватні колекціонери... – шляхом безоглядного розкопування могил з єдиною метою здобути речі й, насамперед, коштовні. Розкопки Лубенського музею ставили перед собою суворі наукові завдання...» [130, с. 29].

До музею потрапляли археологічні предмети не лише з Лубенщини (мал. 54-55), а й інших територій, що нині входять до складу України (мал. 56). Також були представлені, хоча і в значно меншій кількості, експонати з Білорусі, Росії, Литви, Польщі, Італії, Болгарії та Молдови.

Зокрема, в експозиції демонструвалася апулійська пеліка другої половини IV століття до н. е. з Італії: глиняний посуд, світильники античного та римського часу з поселень у дельті Дону; хіоська амфора з Чечні; глиняні вироби з розкопок курганів доби бронзи з Луганщини, поховальних пам'яток скіфського часу з басейну річки Сула; старожитності Давнього Єгипту тощо [144, с. 182-184].

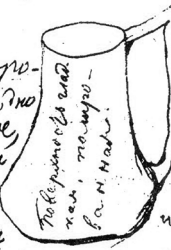
1906 року експонати музею Катерини Скаржинської, а це понад 37000 предметів у 270 ящиках, разом із 90 вітринами, було передано до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Вони стали його основою, за висловом Михайла Рудинського, «нарідним каменем» [144, с. 9-11].

матрицю, і напевно він дружить з
 місцевою церквою і підтримує знос-
 еми на впродовженні бронзового
віку в Європі, хоча бронза
 ще не ^є нашим ти одразу бронзового
віку, тільки на бронзово-
му віку. Хоча якщо в период
при століть в виду, що спустило
на се і представило на се як
бронзового віку еще не доказано
в літературно-науковій літературі
для Європи. Тепер повинні бути дослідження
в цій сфері науки, зокрема, щодо
типу коштів в Європі до цього
часу і в сторонах на півночі.

2) Ски ок. Глибина копання і вартість
Глибини копання і вартість
часу не не можливо, но

східноєвропейський тип.

Глибина, точка, хороша форма, закруглені, характерна ручка з вагучою для великого палець (м). Коштує менше в Європі ніж в Україні.

Ручка об'єднує дві функції: і король, і вагуча на ссередній частині. Червоні і бурі.

і якась ідея, і така ж ідея, і така ж ідея, і така ж ідея.

Мал. 53
 Фрагмент листа Федора Камінського до Катерини Скаржинської з малюнками та описом розкопаних знахідок з околиць Лубен. За Олександром Супрунечком [144, с. 164]

Мал. 54

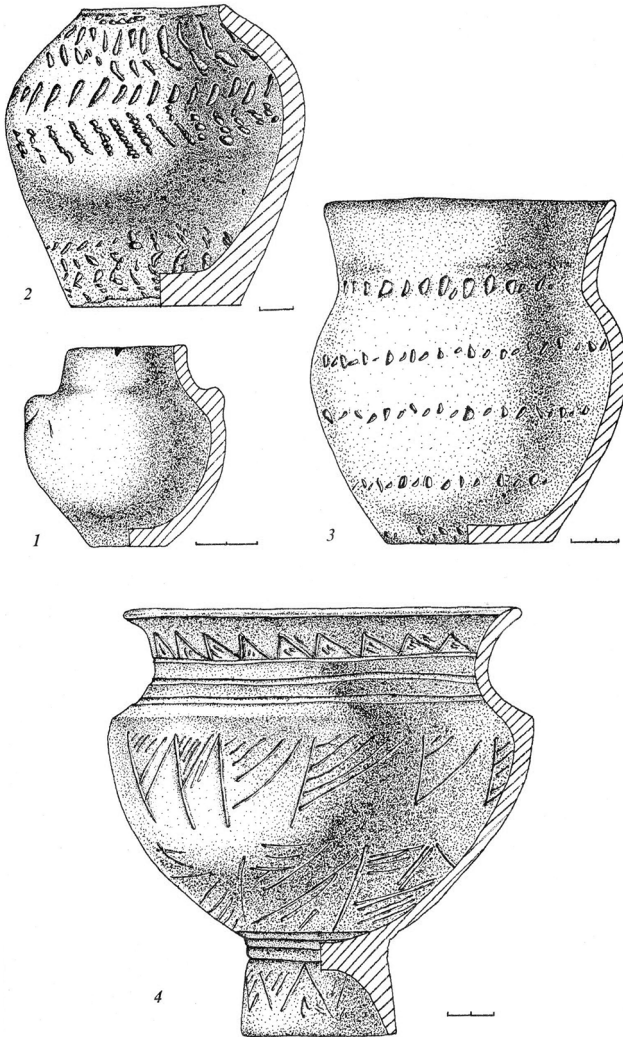
Черпаки (1, 2) та мініатюрна посудина («корчажка») (3). Скіфський час. VII–VI століття до н. е.
Околиці Лубен, Полтавщина. Розкопки Федора Камінського 1882–1883 років.
За Олександром Супруненьком [144, с. 182]

Відомим на той час був і «Городецький музей барона Ф. Р. Штейнгеля» (нині – село Городок Рівненського району Рівненської області) [74]. Заклад 1896 року заснував колекціонер, громадський і політичний діяч, меценат барон Федір (Теодор) Штейнгель (1870–1946) (мал. 57). Саме про нього говорив гетьман Павло Скоропадський: «Найчесніший та найшляхетніший українець, що носив лише німецьке прізвище» [41, с. 95]. Допомогу Федору Штейнгелю в організації музею надавав Микола Біляшівський, який розробив його структурний план і здійснював наукове керівництво. У музеї, окрім інших, існував і Археологічний відділ, що регулярно поповнювався за рахунок розкопок і приватних дарів. Співробітники музею дослідили у Волині понад 50 курганів, обстежили

І Мал. 55

Фрагменти глиняного посуду з урочища Лиса Гора. Лубни, Полтавщина. Енеоліт – бронза.
IV–II тисячоліття до н. е. Колекція Федора Камінського 1883 року.
За Олександром Супрунечком [144, с. 290]

Мал. 56

Глиняний посуд доби бронзи (1-4). Трьохізенка, Луганщина. III–II тисячоліття до н. е.
Розкопки Володимира та Івана Леонтовичів 1887–1889 років.
За Олександром Супрунечком [144, с. 247]

Мал. 57
Федір (Теодор) Штейнгель
(1870–1946) [41]

городища князівської доби Русі, знайшли неолітичні поселенські пам'ятки [88; 174].

З листа Федора Штейнгеля можна з'ясувати ставлення колекціонера до свого зібрання: *«Хочу відмітити ще одну обставину: хоча музей складає мою власність, але маючи на увазі, що такий музей згодом може мати взагалі суспільний інтерес, я не бажаю надавати йому характеру приватної власності і хочу вести його, як ведуться музеї суспільні, друкуючи щорічно звіти про його діяльність, надаючи можливість в будь-який час користуватися матеріалами, зібраними вченими, хоча б то побажають займатися вивченням їх і анітрохи не заважати їм в їх діяльності тим, що я є фактично власником музею. На утримання музею і зібрання колекцій я вирішив видавати щорічно 600 рублів. У випадку, якщо з часом я не зміг би чи не побажав би продовжувати розпочату мною справу чи у випадку, якщо після смерті моєї не знайшлося в родині моїй кого-небудь, хто виявить бажання продовжити цю справу, усю колекцію і все, що відноситься до музею, повинно бути передано даром одній з суспільних установ Житомира чи Києва»* [88, с. 130].

На жаль, музей Федора Штейнгеля не витримав катаклізмів Першої світової та громадянської воєн. Його експонати потрапили до інших музейних збірок або знищені [88, с. 145-146].

Не можна не погодитися з твердженням Наталі Булик про те, що *«колекціонування у ХІХ ст. само собою не мало б важливого*

значення, якби воно не стало передумовою наукового вивчення археологічних матеріалів, опису та публікацій проведених спостережень» [28, с. 41].

Дехто зі збирачів виїздили за кордон і вивозили свої зібрання. Так сталося з колекціонером, археологом-аматором, казначеєм Одеського товариства історії та старожитностей Петром Маврогордато (1870–1948), який з 1906 року проживав у Німеччині. Більшість предметів з його колекції (посуд і малу пластику, монети, скляні та ювелірні вироби) було знайдено в Ольвії та Керчі, де продовжувалися грабіжницькі розкопки. Наприклад, 1899 року, Петро Маврогордато за один сезон купив 363 глиняні посудини з Ольвії, з-поміж яких одна – у вигляді голови Сатира та у формі жіночої голови з продряпаною присвятою Артеміді [199, с. 118-121]. Нині колекція збирача розпорошена в зібраннях Німеччини, Великобританії, США, Канади, Росії та України (мал. 58) [4].

Мал. 58

Фрагмент експозиції приватного музею Петра Маврогордато.

Ремгільд, Німеччина. 1929.

За Ольгою Айсфельд [4, илл. 6]

Отже, глиняні вироби давнини стали джерелом для формування приватних колекцій збирачів старовини. Згодом відомі українські колекціонери-меценати стали ініціаторами заснування музеїв. Дехто з них за власним бажанням чи опосередковано, здійснюючи просвітницьку роботу, сприяв розвитку національної свідомості значної частини українців, які почали сприймати себе як окремий народ з чималою власною історією. Зібрані й збережені таким чином глиняні артефакти стали важливим керамологічним джерелом для майбутніх наукових студій.

2.2. ЗАСНУВАННЯ Й РОЗВИТОК ДЕРЖАВНИХ МУЗЕЇВ

Іntenсивна діяльність з освоєння Північного Причорномор'я, побудова нових міст, портів, військових і господарських споруд зумовили масове неконтрольоване знищення свідчень археологічного й історичного минулого нещодавно завойованого краю.

1800 року англійський учений, мандрівник і письменник Едвард Данієл Кларк (мал. 59) відвідав Крим і звернув увагу на бездіяльність тогочасної влади щодо справи охорони культурної спадщини

Мал. 59
Едвард Данієл Кларк
(1769–1822) [289]

й описав чимало фактів варварського знищення пам'яток історії [129, с. 120-130]. Під керівництвом генерала Фан дер Вейде (Вандервейде) мандрівник побував на розкопаному кургані на Тамані, де мав можливість спостерігати за тогочасним ставленням до античних пам'яток. Зокрема, у своїй книзі *«Travels in various countries of Europe, Asia and Africa»* («Мандри до різних країн Європи, Азії та Африки», 1811) письменник звернув увагу на негативний аспект таких розкопок: «Солдаты, участвовавшие в этом предприятии, похищали все, что считали ценным и уничтожали или прятали вещи, не заслуживающие их внимания. Среди них была ваза из черного фаянса (чорнолакова. – А. Г.), украшенная белым орнаментом»

[цит. за: 286]. Щось подібне можна було спостерігати ще наприкінці XIX століття під час розкопок курганів скіфського часу в Посуллі (див. додаток на стор. 198-199) [130]. Окрім того, Едвард Даніел Кларк зафіксував і недбале ставлення до виробів із каменю й архітектурних споруд. Подібна поведінка щодо пам'яток минулого була поширена й на території Північного Причорномор'я [286].

Ірина Тункіна, спираючись на твори тогочасних учених і мандрівників, писала, що башти та стіни фортеці, мечеті та інші середньовічні споруди колишньої Кафи (нині – Феодосії) інтенсивно руйнували не тільки наприкінці XVIII, але й упродовж XIX століття скарбощукачі, військові, цивільні інженери, місцеві жителі з метою добування каміння для власних потреб чи продажу. Дослідниця подала відомості про залишки цього міста з публікації Павла Сумарокова «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году» [143]. Він писав, що воно схоже на зруйноване землетрусом і нагадує купу каміння й цегли. *«Построения Кафы беспрестанно прерываются пустырями, и разбросанные на великом пространстве посреди разрушенной униженные хижинки, притом следы домов, оград, разделение улиц и живые признаки славы сего города представляют унылое и странное зрелище. Разваленных здесь камней и кирпичей по сим пустырям такое множество, что несколько тысяч домов из них можно бы было соорудить. Некоторые из обывателей, также и солдаты, прикладывают к уцелевшим двум или трем стенкам из готовых камней еще другие и устраивают из того себе жилища»* [148, с. 7]. Щодо залишків Кафи Павло Сумароков писав: *«Я пускал оскорбленный взор по окружающим меня пустырям и сердце во мне трепетало... Повсюду разрушения, падения, бугры из остатков оснований... и легкий ветерок, переноса оставшийся прах жилищ из одной кучи в другую, заравнивает и последние следы оных. Все кажется под черным крепом, все дышит ужасом и печалью!»* [148, с. 8].

Можна довго описувати тогочасне (кінець XVIII – перші десятиріччя XIX століття) ставлення до археологічних пам'яток. Предмети, отримані за випадкових обставин або під час грабіжницьких розкопок, вивозили за кордон або ж вони потрапляли до приватних

колекцій людей, які проживали не лише на півдні України, а й на всій території Російської імперії.

Частина цінителів старовини (військові, чиновники, купці) схилилися до думки про важливість збереження й експонування колекцій для широкого загалу. Саме збірки людей, що розуміли справжнє значення давніх предметів, і були основою громадських музеїв.

На початку XIX століття в Північному Причорномор'ї було створено музейні установи, куди потрапляли археологічні знахідки, насамперед вироби з каменю, монети та глиняні предмети. Їх завданням було збирання, систематизація, збереження, вивчення колекцій, популяризація знань та охорона археологічних пам'яток, однак здійснити це не завжди вдавалося в повному обсязі. Першоосновою тогочасних музеїв були передані колекціонерами збірки археологічних предметів античного й римського часу. Саме власники вагомих колекцій часто ставали першими директорами музейних установ.

Як правило, на початку XIX століття серед перших директорів музеїв були іноземці або їх нащадки. Зокрема, Ангелій (Анжела, Августин, Антоній) Галлера (Галера, Гальєра) – син осілого в Криму генуезького купця Бартоломео Галлера, француз Жан Батіст Еспрі Грапперон (Граперон) були директорами Феодосійського музею старожитностей [230]; Іван (Жан) Морет де Бларамберг (мал. 60), який походив із Фландрії, служив у голландській та англійській арміях, а потім був чиновником у Російській імперії, очолював Одеський і Керченський музеї [150, с. 108-109]. Цьому було кілька причин, одна з яких – рівень тогочасної освіти в Російській імперії та знання чужоземців, які стали підданими цієї держави, про стан колекціонерства та музейної справи в Західній Європі.

Рівень археологічної науки впродовж перших десятиліть XIX століття в Російській державі був низький, її не викладали в освітніх закладах. Так антикознавець і колекціонер, член-кореспондент Академії написів і витончених мистецтв Франції, один з ініціаторів створення музеїв на півдні України, Керч-Єнікальський градоначальник, полковник Іван (Ян) Стемпковський (1789–1832) (мал. 61) у часи служби в російському окупаційному корпусі впродовж чотирьох років вивчав історію в Парижі й був знайомий

І Мал. 60
Іван (Жан) Морет
де Бларамберг (1772–1831).
[150, рис. 25]

І Мал. 61
Іван (Ян) Стемповський (1789–1832)
[273]

з багатьма тогочасними спеціалістами в цій галузі [121, с. 148]. Саме він подав *«Дельную записку о пользе учреждения в Новороссийском крае музеев для хранения различных древностей, в нем часто попадающихся»* колишньому командирі окупаційного корпусу у Франції, а згодом і генерал-губернатору Новоросії, графу Михайлу Воронцову, який також цікавився цим питанням [269; 272].

Першим музеєм в Україні, очевидно, слід вважати заклад, що існував у Миколаєві. 1803 року з ініціативи адмірала, головного командира Чорноморського флоту й портів Івана Траверсе було організовано Кабінет рідкісних предметів при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, на основі збірки випадкових знахідок античних пам'яток, виявлених на північному узбережжі Чорного моря. Ці речі було знайдено в Херсоні, Миколаєві, Керчі, Севастополі, Феодосії та в їх окрузі під час господарської та військової діяльності. Після офіційного дозволу імператора Олександра I було відкрито вільний доступ усіх бажаючих відвідати музей та його бібліотеку. Пізніше колекції Миколаївського музею, що проіснував близько сорока років, потрапили до Рішельєвського ліцею Одеси, Одеського міського музею старожитностей, Керченського музею та Херсонського училища торгового мореплавства [93, с. 178-179].

1811 року за ініціативою колекціонерів і меценатів, зокрема міського голови (1810–1816) Семена Броневського, було створено Феодосійський музей старожитностей. Заклад розміщувався в недіючій мечеті, а 1873 року за кошти художника, колекціонера й археолога Івана (Ованеса) Айвазовського (Айвазяна) (мал. 62) було збудовано нове приміщення музею [93, с. 179-180]. Першим придбанням новоствореного Феодосійського музею була колекція старожитностей місцевого купця Дживарджи, на яку було виділено 1250 рублів. До музейного зібрання було передано «*мраморную женскую головку, женскую терракотовую статуэтку, 13 глиняных головок, 4 глиняных бюста (протомы?), 5 терракот без голов, 5 глиняных барельефов «из базусов», 2 «зверинные головки», 1 «обломок головы», 1 светильник, 5 «малых глиняных амфор и разные обломки вазусов», 1 вазу, 34 серебряные греческие и римские «медали», 100 медных римских монет»* [150, с. 209].

Директор установи – доктор медицини Жан Батіст Еспрі Грапперон 15 листопада 1825 року склав «*Опись Феодосийского музея, учрежденного в 1811 г.*». Записи було розподілено за розділами: «*греческие мраморы (№№ 1-6); генуэзские надписи, найденные в Феодосии (№№ 7-22); греческие барельефы (№№ 23-28); амфоры (№ 29-30); терракоты (№ 31-64)*» [148, с. 126], а також грецькі та римські монети. Загалом у музейній колекції було тридцять давньогрецьких глиняних предметів. Це, здебільшого, подарунки графів Станіслава Потоцького та Василя Кочубея, барона Олександра Боде, таврійського губернатора та феодосійського градоначальника Миколи Перовського та інших. З документа можна

Мал. 62
Іван (Ованес) Айвазовський
(Айвазян) (1817–1900).
Автопортрет. 1874.
Галерея Уффіці, Флоренція
[216]

простежити соціальний стан більшості тогочасних колекціонерів та меценатів. До збірки музею ввійшли знахідки з різних місцевостей Північного Причорномор'я Російської імперії (Феодосія, Керч, Анапа, Судак, Севастополь) та Туреччини (Синопа, Анатолія) [148, с. 42].

Колекціонер і письменник Павло Свин'їн, що неодноразово відвідував Крим, 1825 року визнав, що головною цінністю музею була колекція античних глиняних виробів, зокрема червонофігурних посудин, а також *«несколько глиняных пенатов (боги-охоронці й заступники домашнього вогнища. – А. Г.), принадлежащих к эпохе совершенства искусств в Греции»* [148, с. 43].

Одеський міський музей старожитностей було відкрито 9 серпня 1825 року. Він мав подібну до тогочасних музеїв Півдня долю. Його засновниками були Іван Стемпковський і Іван Бларамберг, що надавали перевагу античним пам'яткам. Саме в павільйоні садиби останнього спочатку й було розміщено музей. Його першооснову (монети, глиняний посуд, написи) становила частина зібрання цього колекціонера [93, с. 180], деякі предмети якого він подарував, а інші – продав за 1000 рублів. Згодом, 1831 року, музейну установу було розташовано на Приморському бульварі [269; 272]. Активну допомогу в процесі створення й розвитку Одеського музею старожитностей надавав новоросійський генерал-губернатор і повноважний намісник Бессарабської області, князь Михайло Воронцов. У вересні 1825 року він розіслав розпорядження про те, *«что в Одессе открыт музей, и он должен вмещать в себя все древности, отысканные в Херсонской губернии, в Бессарабии и на о. Тендре»* [269; 272]. Чимало людей долучалися до поповнення колекцій Одеського музею, що призвело до швидкого збільшення чисельності експонатів. Зокрема, у перший рік існування до музею потрапили предмети, передані графинею Єлизаветою Воронцовою. З-поміж виробів були *«лампада (світильник. – А. Г.) из глины, недавно отысканная в развалинах Ольвии»*, на щитке *изображение петуха*, обломок *терракотовой протомы – «маленького глиняного барельефа» с изображением «фигуры в одежде» из Ольвии*, *большая «патера глиняная или чаша» из Ольвии*, *маленькая краснофигурная ваза из Ольвии, т. е. лекиф с изображением пальметки»* [150, с. 216].

1858 року фонди закладу було передано до музею Одеського товариства історії та старожитностей.

Окрім численних зразків кам'яних епіграфічних пам'яток, скульптури, різночасових монет, які походили не тільки з Північного Причорномор'я, а й з Греції, Італії, Болгарії, давньоєгипетської збірки, до колекції Івана Бларамберга також входили чорнолакові вази, у тому числі й ті, що мали мальовку, світильники, скульптури, а також амфори й артефакти з таврами.

15 червня 1826 року було відкрито Керченський музей старожитностей, який згодом став відділенням Одеського міського музею старожитностей. Директором цих музеїв був Жан Бларамберг.

Основою Керченського музею стала пожертвована Полем Дюбрюксом (Огюстеном Дю Брю) (1774–1835) збірка, до якої входили глиняні вироби, монети й кам'яні артефакти. Приблизно з 1817–1818 років у Поля Дюбрюкса вже було приватне зібрання старожитностей. Чинownik почав збирати його після приїзду в Керч (1811), де працював на різних посадах (начальник Керченської митниці, начальник соляних промислів і озер тощо) [93, с. 181]. Поль Дюбрюкс так описував власне зібрання: *«В нем хранится много золотых вещей, как-то: браслеты, серьги, кольца, фигуры животных, женщин и прочее; обломки статуй... Много надгробных камней с фигурами и надписями, два из них мраморные; драгоценнее всего надписи памятников, воздвигнутых в царствование царей Боспора. Медалей (монет. – А. Г.) должно быть до 200, большая часть коих прекрасно сохранилась и чрезвычайно интересна. Кроме упомянутых вещей, в музее хранится значительное количество стеклянных сосудов и глиняных ваз различной формы и величины; три шкафа, наполненные статуэтками и бюстами из глины и гипса»* [24, с. 32].

Директори музею Іван Бларамберг, а згодом Карл Думберг також здійснювали активну діяльність щодо поповнення фондів музею. Було проведено розкопки, а від приватних осіб отримано скульптури й надгробки з мармуру, а також амфори (мал. 63-64) [149, с. 44]. Окрім цього, до музею потрапляли предмети, знайдені під час господарських робіт. Так, у березні 1829 року під час добування глини було виявлено й передано до музею 10 теракотових статуєток, 5 ваз [149, с. 50].

І Мал. 63
Експозиція Керченського музею. Кінець XIX століття [244]

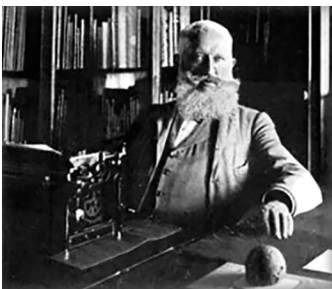
І Мал. 64
Карл Думберг в експозиції Керченського музею.
За Юрієм Виноградовим [39, с. 325]

З 1833 року музей перебував у підпорядкуванні Імператорської археологічної комісії. Одним із головних її завдань було не тільки збирання й зберігання старожитностей, а й поповнення унікальними експонатами фондів Ермітажу. Ірина Тункіна в статті *«Первые годы деятельности Керченского музея древностей»* подала висловлювання тогочасного міністра внутрішніх справ Дмитра Блудова щодо музеїв півдня України: *«Цель учреждения Одесского и Керченского музеев безсомнения есть та, чтобы сохранить те вещи, открытые на месте, кои по огромности не могут быть доставлены в С.-Петербург или коим здесь уже много подобных, или наконец такие, кои лишь по местным отношениям и воспоминаниям любопытны и достойны замечания»* [149, с. 53].

1835 року за проектом архітектора Джорджо Торрічеллі було збудовано музей на горі Мітрідат. Частина його експонатів під час Кримської війни (1853–1856) було вивезено до Великобританії, а сам музей зруйновано.

Наприкінці XIX століття в Україні з розвитком археології й музеєзнавства розпочалися кількісні та якісні зміни. 1892 року з ініціативи колишнього банківського працівника Карла Косцюшко-Валюжинича (мал. 65) в невеликому новозбудованому приміщенні було відкрито *«Склад местных древностей Императорской Археологической Комиссии»*. Відтоді й узяв свій початок Херсонський музей у Севастополі.

Археологічний музей у Херсоні в різні часи мав різні назви: Археологічний музей Херсонського губерньського статистичного

Мал. 65
Карл Косцюшко-Валюжинич
(1847–1907)
[69, рис. 18]

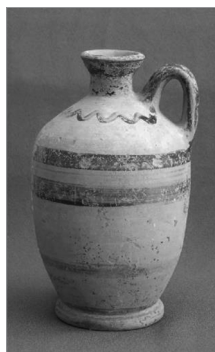
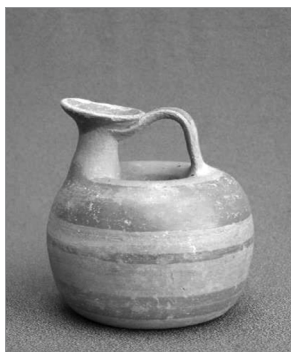
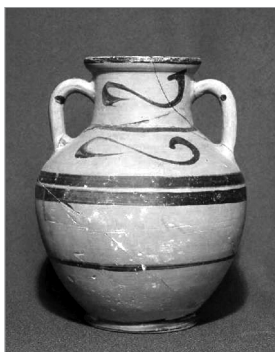
■ Мал. 66

**Віктор Гошкевич в Археологічному музеї
Херсонської губернської вченої архівної комісії. 1909.**

За Антоном Костенком та Мариною Абікуловою [81, обкл. книги]

комітету (1890–1898), Археологічний музей Херсонської губернської вченої архівної комісії (1898–1909), Херсонський міський музей старожитностей та витончених мистецтв (1909–1923). Заснуванню музейного закладу сприяв місцевий чиновник Віктор Гошкевич (1860–1928) (мал. 66). Саме його колекцію, що спочатку містилася в скрині й завдяки старанням колекціонера збільшилася в рази, було передано до Херсонського музею.

Цей музей, директором якого став Віктор Гошкевич, поповнювався внаслідок передачі предметів давньої культури та їх закупівлі в колекціонерів. Окрім того, Імператорська археологічна комісія надіслала деякі вироби, зокрема боспорські чорнофігурні й червонофігурні вази, чорнолаковий лекіф, амфори з таврами, чаші, тарелі, каліптери (різновид черепиці), які було виявлено під час розкопок в Ольвії, Керчі й Херсонесі [81, с. 54, 56-57, 88-89]. 1901 року директор Херсонського музею Карл Косцюшко-Валюжинич передав Херсонському археологічному музею 15 глиняних світильників, виявлених під час розкопок Херсонеса [81, с. 56]; 3 чорнолакові канфари надійшли від британського віце-консула в Херсоні Едвіна-Вільяма Каруана; миска, червонолакові блюдце й чашка, знайдені в Ольвії, надійшли від одеського професора Івана Линниченка [81, с. 58] (мал. 67-68).

І Мал. 67

Знахідки, виявлені на острові Березань. Миколаївщина. Античний час. VI століття до н. е. Розкопки Георгія Скадовського 1901–1902 років. За Антоном Костенком та Мариною Абікуловою [81, с. 73, 75, 77]

І Мал. 68

Гутус. Ольвія, Миколаївщина. Античний час. IV–III століття до н. е. Розкопки 1909 року. За Антоном Костенком та Мариною Абікуловою [81, с. 89]

Серед місцевих жителів зростало зацікавлення своїм минулим. Так, у Херсонському музеї 1901 року огляд експозицій викликав серед відвідувачів справжній фурор. Про це повідомляли місцеві газети: *«Останньої неділі така тіснота була в музеї, що відвідувачі буквально давили один одного, й демонструвати багато предметів виявилось зовсім неможливо. Тісніше від усього було в останній кімнаті, де зберігається колекція античних старожитностей (найкращі потрапили до Ермітажу. – А. Г.), зібраних Г. Л. Скадовським у могилах острова Березані: перед входом до цієї кімнати утворюється натовп і відвідувачі чекають, доки ті, що зайшли раніше, закінчивши огляд, вийдуть назад»* [82, с. 174].

Стараннями членів Таврійської вченої архівної комісії були створені музеї в Сімферополі (1899) і Бахчисараї (1897). Унаслідок діяльності Кримського гірського клубу – першої в Російській імперії офіційної туристичної організації, заснованої 1890 року в Одесі, зокрема його Ялтинського відділення, 1892 року було відкрито Ялтинський історико-літературний музей.

У цей період не лише на півдні України тривало формування музеїв, які у своїх збірках мали яскраві зразки побутової, релігійно-обрядової, технічної кераміки, здебільшого, античних часів. Першим у цих закладах починав функціонувати саме археологічний відділ. Часто він був найбільш чисельним, а глиняні артефакти представляли різні історичні періоди. У Лівобережній Україні 1891 року з'явився Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; мал. 69), а 1896 року – Музей Чернігівської вченої архівної комісії та Музей археологічних старожитностей імені Василя Тарновського. На етапі формування музеїв чисельні археологічні матеріали вони отримали завдячуючи старанням колекціонерів, власників приватних музеїв, зокрема Катерини Скаржинської, Василя Тарновського та інших цінителів старовини.

Дещо згодом, 1899 року, з'явився Київський міський музей, що з 1904 року мав назву *«Київський художньо-промисловий і науковий музей імені імператора Миколи Олександровича»*. Питання про його

І Мал. 69
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського [260]

створення ще в 1880-х роках порушувало Товариство старожитностей і мистецтв. Першим директором музею був член цього товариства, археолог, етнограф, музеолог Микола Біляшівський (1866–1926). 1900 року він розробив програму створення Київського музею старожитностей та мистецтв, до складу якого повинні були входити антропологічний, археологічний, історичний та етнографічний відділи, бібліотека й архів [118, с. 165]. Першим завідувачем (1897–1902), хранителем Археологічного відділу та екскурсоводом музею був Вікентій Хвойка [215, с. 40].

1897 року в Києві відбулася Перша археологічна виставка. На її основі в грудні 1899 року було відкрито експозицію в п'яти залах для учасників XI Археологічного з'їзду. Експонати для виставки подали колекціонери й археологи, а саме: родина Терещенків, Василь Тарновський, Йосип Хойновський, Тадей Кундеревич, Вікентій Хвойка, Богдан Ханенко, Володимир Антонович, Сергій Мазаракі та інші [118, с. 168]. Експонати цієї виставки й стали основою збірки Київського міського музею. Названі меценати й надалі продовжували поповнювати фонди цього музею. Це кардинально відрізняється від сучасної ситуації, адже фінансування музею в той час здійснювалося здебільшого за рахунок пожертвувань родин Терещенків і Ханенків. Зокрема, Богдан Ханенко пожертвував експонатів на суму понад 100000 руб. [118, с.167-169]. Колекція музею станом на 1914 рік становила 50000 експонатів [118, с. 165].

Мал. 70
Музей українських
старожитностей
В. В. Тарновського.
Початок ХХ ст.
[246]

Мал. 71
Червонофігурний кратер.
Античний час. V століття до н. е.
Подарований Богданом та Варварою
Ханенками Київському музею
старожитностей та мистецтв.
За Оленою Черненко [173, с. 34]

По всій Україні – не лише в губернських центрах, а і в повітових містах – з'являлися музейні установи. З часом цей процес активізувався. Уже 1910 року в Україні налічувалося 146 музеїв [274]. Часто ініціаторами їх зачаткування були археологи або краєзнавці. 1912 року Вовчанський культурно-історичний музей старовини виник унаслідок старань відкривача салтівської культури Василя Бабенка. Процес посилювався в результаті піднесення українського національно-визвольного руху, революційних потрясінь і розпаду Російської імперії. 1917 року постав Історичний музей Уманщини, організатором і першим директором якого був археолог і мистецтвознавець Петро Курінний. Того ж року в Хоролі, що в Полтавщині, археолог і краєзнавець Володимир Бірюков ініціював створення Народного наукового музею.

До середини XIX століття (а іноді й довше) головним поповненням музеїв були надходження з приватних колекцій людей, які передавали предмети старовини за гроші чи безкорисливо. Окрім того, працівники установ проводили самостійні археологічні розвідки.

Перед тогочасними музеями стояло чимало проблем, насамперед обмежене фінансування. Так тривалий час деякі музеї, зокрема й Феодосійський, майже не поповнювалися знахідками, у тому числі глиняними, що залежало від виділення грошової допомоги, яку надавала місцева влада. Під час поїздок на південь України (1827, 1829, 1833) Петро Кеппен склав перелік найбільш примітних еспонатів

названого музею, «которые почти не отличаются от описи 1816 г. Скорее всего, из-за отсутствия средств на приобретение древностей, и Галлера, и Граперон больше думали о пополнении своих собственных коллекций, чем о новых поступлениях в фонды музея, что для той эпохи было обычным явлением» [148, с. 44].

Збірки музейних закладів збільшувалися внаслідок археологічних розкопок, самостійно проведених музейними працівниками, які були аматорами в цій справі. Тому експозиції й фонди музеїв часто формувалися з привабливих, але не дуже значущих у науковому сенсі знахідок, ще й безсистемно описаних. Та все ж певна частина унікальних старожитностей дійшла до нас саме завдяки пам'яткоохоронній роботі музею на початковому етапі його діяльності [93, с. 180].

Окрім того, археологи, що здійснювали розкопки на територіях неподалік музеїв, також могли передавати їм знахідки з власних досліджень. Тривалий час (приблизно до середини останньої чверті ХІХ століття) в музейних установах не було фондів, тож майже всі експонати були представлені в експозиції.

В українських музеях гостро стояла проблема надходження вартісних мистецьких експонатів. Прикладом цього стала розділена на частини колекція античних ваз VII–V століття до н. е. з розкопок Георгія Скадовського на Березані. До Імператорської археологічної комісії дослідник надіслав 100 найкращих знахідок, які згодом передали до Імператорського Ермітажу в Санкт-Петербурзі [81, с. 72]. А до Херсонського музею потрапляли лише ті предмети, що не викликали зацікавлення Ермітажу [81, с. 90]. Ця збірка була досить репрезентативною, тому нею цікавилися не лише музейники й науковці Російської імперії, а й чужоземні дослідники архаїчної давньогрецької культури, приміром, данський археолог, професор Копенгагенського університету Карл Фредерік Кінг [81, с. 66-80]. Подібні матеріали зберігалися і в музеях Лондона, Парижа й Берліна.

1847 року спеціальним урядовим наказом було дозволено залишати в музеях Одеси тільки ті старожитності, які не підлягали відправці в Санкт-Петербург або Москву.

Історик-музеолог Тетяна Курченко зазначила, що «звичайно, без державної підтримки, будучи лише джерелом поповнення

центральному музею Росії, діяльність музеїв півдня України і Криму з вивчення і охорони пам'яток історії та культури в першій половині XIX століття залишалась безсистемною. Були відсутні чітка структурна спрямованість, науковий підхід до проведення розкопок, формування експозицій. Проте пам'яткоохоронна діяльність музейних сподвижників, незважаючи на прорахунки та недоліки, сприяла збереженню унікальних пам'яток, які сьогодні є невід'ємною частиною культурної спадщини України» [93, с. 182].

Про вивезення рідкісних предметів вартісного мистецького та наукового значення писав у свої спогадах колишній полковник УНР Володимир Кедровський: «Віктор Іванович (Гошкевич. – А. Г.) провів багато археологічних розкопок, як сам, так і з участю російських археологів, особливо проф. Б. Фармаковського, який «пограбував Херсонщину», як казав Віктор Іванович, бо все, що було найкращого здобуто при розкопках, відсилав до Петербургу. Такі «археологічні крадіжки» змушували Віктора Івановича ховати під замок деякі особливо цікаві та рідкісні знахідки, щоб вони не попали до Імператорського Ермітажу. Він болів душею, коли з Херсонщини забирали до Московщини речі, зв'язані з історією краю й народу» [71, с. 2].

Російська імперія була колоніальною державою й здійснювала грабунок археологічних пам'яток, вивозила до музеїв у своїй метрополії унікальні шедеври, зокрема глиняні вироби, які й нині є окрасою російських музеїв, зокрема Ермітажу. Чимало українських музеїв теж можуть похизуватися збірками глиняних артефактів, значну частину яких зібрано впродовж XIX століття – 1917 року, проте вони менш репрезентативні.

Отже, тогочасні музеї займалися збиранням, зберіганням матеріальних пам'яток минулого, здійснювали їх вивчення й популяризацію. Вони відігравали наукову й просвітницьку роль, а також здійснювали охорону археологічних пам'яток і сприяли розвитку керамології.

Основою перших музеїв, що виникли в Україні на початку – у середині XIX століття, були, здебільшого, збірки глиняних виробів, передані колекціонерами. Збирання предметів старовини, розкопки

археологічних пам'яток для підтримання власних зацікавлень та створення приватних колекцій нерідко сприяли появі в деякого з них справжнього захоплення античним минулим. Зазвичай, ці колекції або частину з них колекціонери подарували чи продали музеям, щоб вони стали загальним надбанням.

Виникнення нових і розширення старих українських міст, масові будівельні роботи призводили до руйнування пам'яток. Давні глиняні предмети, які вдалося виявити, надходили до фондів державних і приватних музеїв. Установам передавали знахідки з розкопок, більшість з яких у досліджуваний час носили грабіжницький або ж аматорський характер.

Так відбувалося формування джерельної бази керамологічних студій, які й нині використовуються в наукових дослідженнях та є окрасою сучасних українських музеїв.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ. ПЕРШОПОЧАТКИ НАУКОВОГО ПІДХОДУ

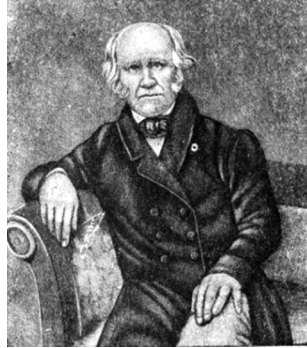

3.1. НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ТА ЇХНІ МУЗЕЙНІ ЗБІРКИ

Наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні зі створенням музеїв, вищих навчальних закладів і наукових товариств відбулося формування української археологічної спільноти й утвердження археологічної науки в тому вигляді, у якому вона існує й нині. До того часу археологія як наука проходила етап становлення й виокремлення з-поміж інших наук, а в університетах тривалий час функціонували лише історико-філологічні факультети, де, незважаючи на зацікавлення викладачів і студентів, не існувало окремого курсу з археології. Ці обставини впливали на рівень роботи тогочасних археологів, методику розкопок, зберігання й дослідження знахідок, зокрема й глиняних.

У межах України, за часів Російської імперії, перші університетські музеї з'явилися водночас з вищими навчальними закладами, які функціонували й фінансувалися за рахунок державної казни, відповідно до загальноросійських університетських статутів. В усіх університетських статутах дореволюційної Росії йшлося про створення конкретних кабінетів і музеїв, було визначено їхнє фінансування, матеріально-технічне й кадрове забезпечення. Це впливало на рівень освіти, а також на формування й розвиток музейної мережі Російської імперії.

Згідно з університетськими статутами Російської імперії (1804–1835, 1863–1884), при установах створювали кабінети й музеї [131]. Метою таких закладів було не лише формування колекцій і зберігання археологічних знахідок, а й використання їх у навчальному процесі для ознайомлення студентів із давниною. Відтоді музейні збірки стали об'єктом наукових досліджень. З музейними експозиціями навчальних закладів мали можливість ознайомитися не лише студенти, а й інші відвідувачі.

Мал. 72
Василь Каразін
(1773–1842) [281]

Поповнення збірок цих музеїв носило спонтанний характер. Колекції, зазвичай, комплектувалися за рахунок пожертвувань, наукових експедицій, обмінів з іншими установами тощо. Музейні предмети були різночасовими, поряд могли міститися як оригінали, так і їх гіпсові копії, археологічні знахідки й предмети сучасного мистецтва. У таких музеях майже всі предмети знаходилися в експозиції.

На початку XIX століття в Україні з'являлися вищі навчальні заклади, які й були центрами наукових археологічних досліджень. Зокрема, 1805 року з ініціативи вченого, винахідника, громадського діяча, колекціонера, нумізмата Василя Каразіна (мал. 72) було засновано Імператорський Харківський університет. 1817 року з'явився Львівський університет імені Франца I, 1834 – київський Імператорський університет Святого Володимира, 1865 – на базі Рішельєвського ліцею було засновано Імператорський Новоросійський університет (Одеса). Викладачі цих закладів брали участь в археологічних дослідженнях і вивченні історії на основі артефактів. Археологія стала однією з навчальних дисциплін в університетах Києва, Одеси, Харкова і Львова.

3.1.1. Імператорський Харківський університет

У Імператорському Харківському університеті працювали викладачі, які здійснювали польові дослідження: Крістоф-Дітріх фон Роммель, Никифор Борисяк, Федір Шміт, Дмитро Багалій, Дмитро Яворницький та інші вчені.

Уже 1874 року професор, делегат кількох археологічних з'їздів, член Московського археологічного товариства (з 1869) Микола Аристов почав читати лекції з археології в рамках курсу з російської історії. Як зазначав Валерій Скирда, це був один із перших курсів у Російській імперії, у якому, передовсім, звертали увагу на місцеві археологічні старожитності Харківщини [268].

Василь Каразін, усвідомлюючи значення глиняних артефактів для вивчення минулого, не стояв осторонь археологічних розкопок. Він звертав увагу на місцеві археологічні пам'ятки, зокрема на городища. На його думку, давній глиняний посуд, виявлений під час їх досліджень, був більш важливим, ніж знахідки з античних поселень [268].

Заснований 1807 року при університеті Кабінет старожитностей поповнювали знахідками, привезеними з Ольвії та Воронежської губернії. Тоді ж професору університету Івану Рижському було надано дозвіл закуповувати старожитності. Зокрема, після відвідин півдня України, у тому числі Ольвії, він привіз до Харкова монети, камені з написами, амфору, десять фрагментів інших посудин та ручку амфори з тавром. Ці предмети використовували в навчальному процесі студенти університету [10, с. 86, 87]. Отже, подібні надходження час від часу Кабінет старожитностей отримував за рахунок пожертвувань, адже на той час співробітники університету майже не проводили археологічні розкопки [268].

1837 року на базі навчального закладу з'явився Музей витончених мистецтв та старожитностей, куди надійшли предмети з Кабінету старожитностей.

Каталізатором для поповнення фондів музеїв Харкова став XII Археологічний з'їзд (Харків, 15-27.08.1902). Вагома частина експонатів виставки, що проходила під час його роботи, потрапила до фондів Музею витончених мистецтв та старожитностей

Імператорського Харківського університету, де було створено окремий Археологічний відділ [268].

Наприкінці XIX – на початку XX століття археологічні розкопки в Харківській губернії проводили викладачі університету: Дмитро Багалій, професори Дмитро Яворницький, Єгор Редін, Василь Данилевич, Євген Тріфільєв (водночас і хранитель фондів музею), Лев Шепелевич, Олександр Федоровський та студенти Петро Єфименко і М. Воронець. Дехто з них були випускниками цього університету [268].

3.1.2. Львівський університет імені Франца І

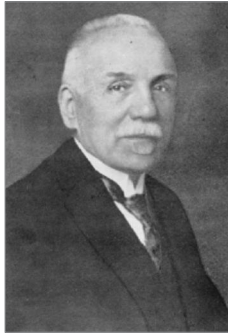
Подібним шляхом розвивалася й археологічна наука у Львові, який на той час перебував у складі Австро-Угорської імперії. Уже 1836 року у Львівському університеті імені Франца І (мал. 73) студентам теологічного факультету читали курс біблійної археології [18, с. 80-83]. Деякі викладачі закладу, що проводили археологічні розкопки на території Західної України, не оминали у своїх лекціях цю тему.

І Мал. 73

Львівський університет імені Франца І,
де розміщувалася Кафедра археології. Початок XX століття.

За Наталею Булик [28, рис. 186]

Мал. 74
Людвік Цвіклінський (1853–1942)
[28, рис. 105]

Це, зокрема, професор Кафедри австрійської історії Ізидор Шараневич [30] і професор Кафедри загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи Михайло Грушевський. Заняття з класичної археології проводив професор класичної філології Людвік Цвіклінський [17, с. 49-60].

1880 року Людвік Цвіклінський (мал. 74) започаткував збірку «наукових засобів», яку використовували під час вивчення курсів філолого-археологічного спрямування. Згодом, 1893 року, ця збірка стала підґрунтям для Кабінету класичної археології під його ж керівництвом. Пізніше Археологічним кабінетом завідував Кароль Гадачек [28, с. 280]. Музей постійно поповнювався чималими

Мал. 75
Розкопки Кароля Гадачека 1904–1905 років та виявлений посуд. Околиці міста Пшеворськ (нині – Республіка Польща). Пшеворська культура. I–III століття. За Наталею Булик [28, рис. 192]

колекціями різночасових археологічних артефактів, зокрема предметами з розкопок могильника висоцької культури біля села Чехи, здійснених Ізидором Шараневичем, а також різнокультурними артефактами, виявленими іншими дослідниками.

1905 року на філософському факультеті було створено Кафедру класичної археології та праісторії [12, с. 124-125]. Упродовж 1905–1914 років кафедрою завідував Кароль Гадачек (мал. 75) [26], а з 1916 року – Едмунд Булянда [28, с. 417].

Активна діяльність археолога Кароля Гадачека позитивно впливала на навчальний процес в університеті, а його розкопки різночасових пам'яток доби бронзи, черняхівської культури, Руси на території сучасних Львівської й Тернопільської областей і Пшеворського повіту Польщі – на зростання чисельності експонатів музею.

3.1.3. Імператорський університет Святого Володимира

15 липня 1834 року в Києві, у день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира, відбулося урочисте відкриття Імператорського університету Святого Володимира. Його першим ректором був відомий фольклорист, історик, філолог, етнограф і ботанік Михайло Максимович.

При Київському університеті, як і при інших вищих навчальних закладах України, було відкрито музей. У перший день існування університету археолог Кіндрат Лохвицький передав до музею археологічні колекції з розкопок стародавнього Києва з планами й картами, а з 1836 року став першим завідувачем університетського Музею старожитностей. З 1842 року заклад мав назву Музей старожитностей і образотворчих мистецтв [131, с. 54].

Київський університет став центром археологічної науки в Україні (мал. 76). Цей навчальний заклад закінчили чимало науковців, які вивчали минуле за матеріальними рештками. В університеті викладав доктор наук, професор, активний учасник багатьох

Мал. 76

Тарас Шевченко. Імператорський університет Святого Володимира. Замальовка. 1846 [279]

Мал. 77

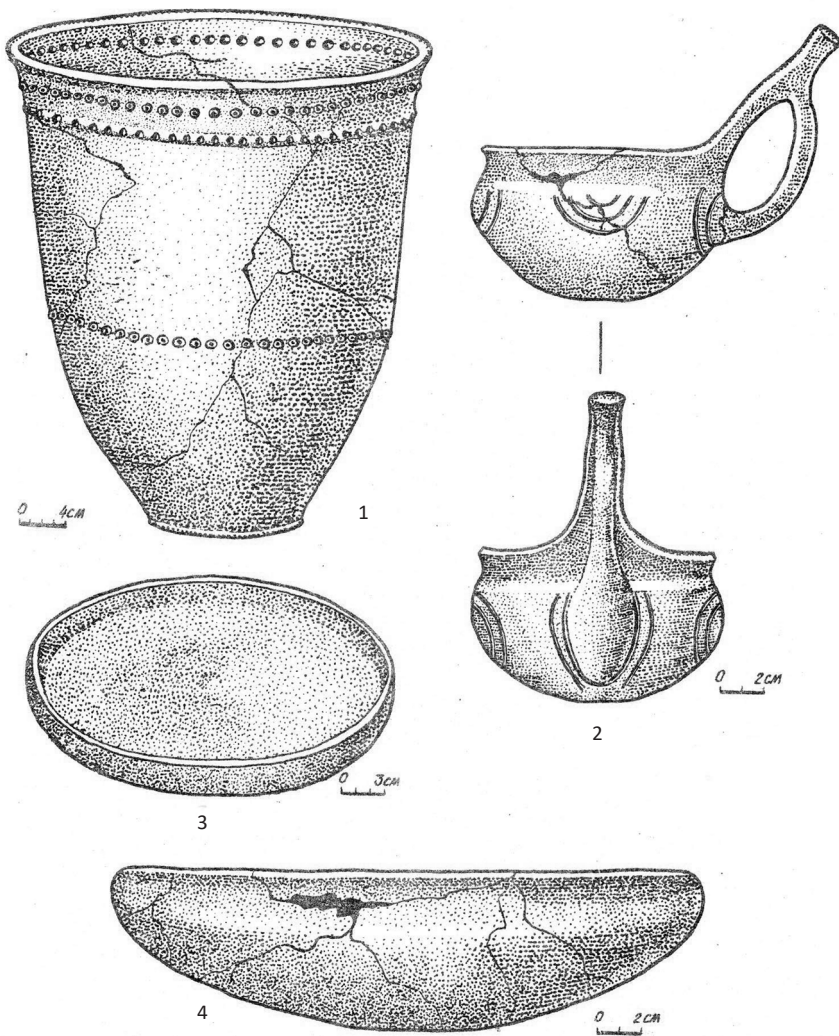
Микола Іванишев (1811–1874)
[237]

археологічних з'їздів, музеолог Володимир Антонович – один із засновник української археології.

1878 року при університеті відкрили вищі жіночі курси, де навчалися українські жінки-археологи: Катерина Мельник-Антонович, Антоніна Скриленко, Наталя Полонська-Василенко (мал. 79), Валерія Козловська.

Професор, а згодом ректор університету Микола Іванишев (мал. 77) проводив розкопки курганів у Київській губернії (мал. 78). Упродовж 1845–1846 років у експедиціях брав участь і Тарас Шевченко як штатний художник Київської археографічної комісії при університеті.

Упродовж 1838–1854 років професор Олексій Ставровський здійснював археологічні розкопки в Києві та його околицях і був завідувачем Музею старожитностей і образотворчих мистецтв

Мал. 78

Посуд, знайдений у кургані Переп'ятиха, біля с. Мар'янівка:
1 – горщик, 2 – черпак, 3-4 – миски. Київщина. Скіфський час. VII-VI століття до н. е.
Розкопки Миколи Іванишева 1845 року. За Сергієм Скорим [134, рис. 7]

[92, с.38-39.]. Згодом цю посаду обійняв археолог, бібліотекар і викладач університету Яків Волошинський.

Завдячуючи зусиллям Володимира Антоновича, який з 1873 року був завідувачем Музею старожитностей (1873 року Музей старожитностей і образотворчих мистецтв було розділено на два самостійні заклади: Музей старожитностей і Музей красних мистецтв), та інших викладачів, зібрання старожитностей фактично переросло в археологічний музей. Знахідки доби каменю – енеоліту – бронзи, скіфського, античного, слов'янського, середньовічного й інших часів із розкопок Володимира Антоновича, Миколи Іванишева, Дмитра Самоквасова, Катерини Мельник-Антонович, Сергія Гамченка, Миколи Біляшівського потрапили до музейного закладу.

До фондів музею ввійшли збірки трипільської культури Олександра Абази, неоліту – Миколи Біляшівського, доби бронзи – Якова Волошинського, та різночасові археологічні знахідки – київського губернатора Фундукля, Наталі Полонської-Василенко (мал. 79) й інших. Загальна кількість знахідок, записаних до інвентарної книги, становила 12846 предметів [92, с. 38-39]. Як зазначила Ольга Тарасенко, упродовж ХІХ століття й до Першої світової війни ця збірка *як «за науковою вартістю, так і професійним рівнем опрацювання була найкращою колекцією старожитностей серед університетських музеїв Російської імперії»* [146, с. 82].

Музейні колекції використовували не лише для проведення лекційних чи практичних занять або для наукових робіт студентів. Ними послуговувалися у власних дослідженнях учені як Російської імперії, так і Німеччини, Голландії, Угорщини, Польщі, Індії та інших країн [146, с. 82].

І Мал. 79
Наталія Полонська-Василенко
(1884–1973) [251]

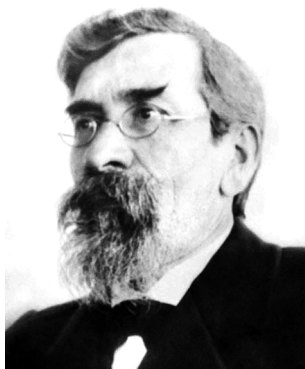
3.1.4. Імператорський Новоросійський університет

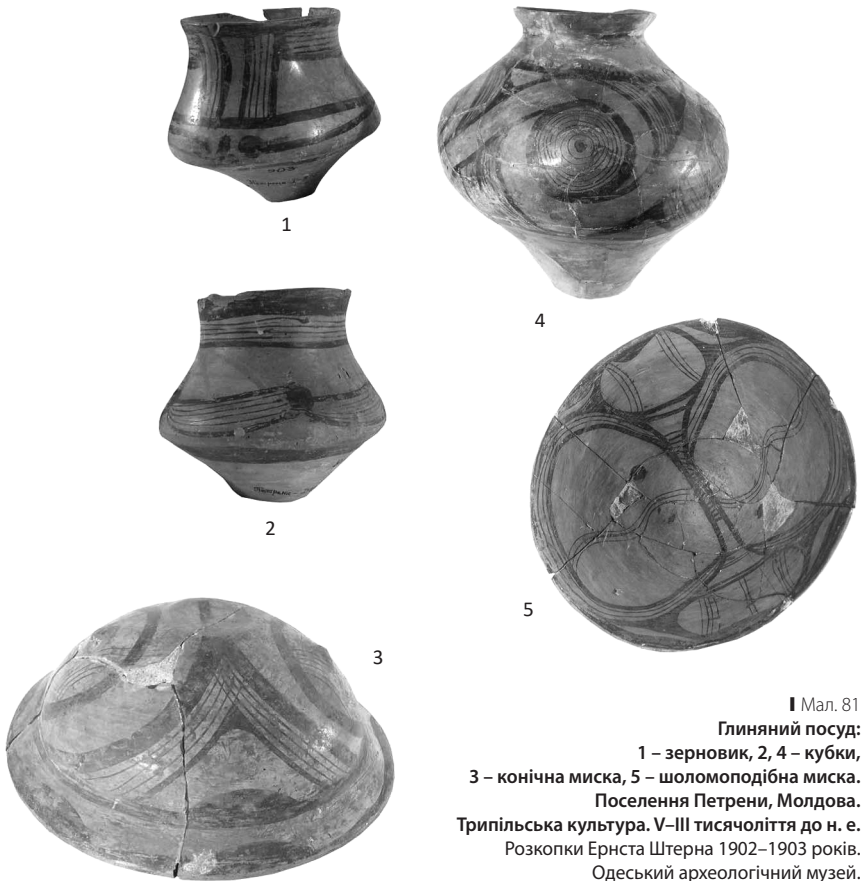
13 травня 1865 року на базі Рішельєвського ліцею, який існував у Одесі з 1817 року, було засновано Імператорський Новоросійський університет. На кафедрах історії красних мистецтв і класичної філології історико-філологічного факультету університету вивчали також античну історію та археологію. У той час в університеті викладали відомі педагоги, науковці, що полишили після себе учнів і праці, пов'язані з археологічною керамологією.

Основними зацікавленнями Владислава Юргевича, були філологія й археологія. З 1845 року він працював викладачем Харківського університету, а 1858 року переїхав до Одеси, де викладав у Рішельєвському ліцеї. Упродовж 1868–1871 років був деканом історико-філологічного факультету Одеського університету.

До когорти викладачів університету входили доктори наук, професори Іван Линниченко [110; 113], Никодим Кондаков (мал. 80) [111] та засновник Російського археологічного інституту в Стамбулі Федір Успенський. Деякий час археологічні знахідки були предметом зацікавлень Олексія Деревницького, який був деканом (1894–1903) і ректором (1903–1905) університету. Проте на розвиток археологічних досліджень на півдні України найбільше вплинув Ернст фон Штерн – декан історико-філологічного факультету (1905–1909) [285], який активно проводив археологічні дослідження античних пам'яток, зокрема Тіри й Березані, трипільського поселення в селі Петрени (мал. 81).

Мал. 80
Никодим Кондаков
(1844–1925) [270]

Мал. 81

Глиняний посуд:

1 – зерновик, 2, 4 – кубки,

3 – конічна миска, 5 – шоломоподібна миска.

Поселення Петрени, Молдова.

Трипільська культура. V–III тисячоліття до н. е.

Розкопки Ернста Штерна 1902–1903 років.

Одеський археологічний музей.

За Володимиром Петренком

та Людмилою Поліщук [120]

Численні знахідки, виявлені на півдні України, сприяли зацікавленню викладачів університету археологічними розкопками й дослідженнями різночасових глиняних артефактів. Усі ці науковці й педагоги були членами Одеського товариства історії та старожитностей. При університеті діяв Музей образотворчих мистецтв, сформований за рахунок державних дотацій, пожертвувань, експедицій тощо. Серед картин, літографій і гравюр, гіпсових

скульптур та інших предметів у його зібранні були античні вази й теракотові вироби. Никодим Кондаков, який, керуючи кафедрою, одночасно очолював музей, започаткував бібліотеку. Пізніше на музейній посаді його змінили Федір Успенський (1888–1892) та Олексій Павловський (1892–1909). При останньому в музеї діяла фотолабораторія.

Українські університети виховали чималу плеяду археологів (Дмитро Яворницький, Борис Фармаковський, Михайло Грушевський, Василь Ляскоронський, Катерина Мельник-Антонович, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Федір Вовк, Василь Данилевич, Василь Доманицький, Данило Щербаківський та інші вчені). Ці дослідники розвивали вітчизняну археологію. З-поміж інших знахідок, вони цікавилися й глиняними артефактами, якими поповнювали колекції музеїв.

Музеї при українських університетах досліджуваного періоду не були великими публічними закладами. Її формували згідно з тогочасними освітніми потребами й вимогами і використовували, як і нині, у навчальному процесі та для збереження предметів старовини. Окрім цього, вони виконували й культурно-освітню та науково-дослідну роль, були каталізаторами у створенні міських музеїв, наприклад у Києві.

Фондові колекції музеїв при навчальних закладах формували не одне десятиліття. Ними й нині послуговуються науковці, зокрема керамологи.

3.2. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА

У XIX столітті в Україні формувалися громадські об'єднання – наукові товариства, до яких входили археологи, історики, етнографи, краєзнавці, викладачі навчальних закладів, музейники, священнослужителі, колекціонери. Однією з найбільш давніх таких організацій був Тимчасовий комітет для пошуку старожитностей у Києві (1835–1845), створений за ініціативою Михайла Максимовича. Заслугою цього товариства було заснування при київському Імператорському університеті Святого Володимира музею (1835), який упродовж тривалого часу був провідним центром археологічних досліджень в Україні.

Створена при київському, подільському, волинському генерал-губернаторові археографічна комісія, що діяла впродовж 1843–1921 років, проводила розкопки в Правобережній Україні. Зокрема, було розкопано курган скіфського часу Переп'ятиха, що містив чимало глиняного посуду. У дослідженнях цієї поховальної пам'ятки й підготовці ілюстрацій до книги *«Древности, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волинском генерал-губернаторе»* [233] (мал. 82) брав участь і Тарас Шевченко. Ця книга-альбом, опублікована 1846 року Київською археологічною комісією за редакцією Миколи Івашевича, стала однією з перших археологічних праць і містила керамологічні матеріали. Видання було надруковане російською й французькою мовами в Петербурзі й Києві.

Досить активними були й члени Історичного товариства Нестора Літописця (1873–1932), що діяло при Київському університеті. Володимир Антонович, Володимир Завітневич, Сергій Гамченко, Юліан Кулаковський та інші вчені проводили розкопки на території Києва, Київської й Полтавської губерній, Криму. Це знайшло своє відображення на сторінках видання *«Читання в Історичному*

Мал. 82
Ілюстрація з книги-альбому «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» [233, табл. V]

товаристві *Нестора-літописця*», яке публікувалося впродовж 1879–1914 років (24 книги в 48 випусках).

Археологічні дослідження й публікації матеріалів, у тому числі глиняних, здійснювали Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (1877–1919), Таврійська, Чернігівська та інші вчені архівні комісії, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії (1872–1917). З-поміж численних подібних об'єднань, що існували на території України, можна виокремити Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей та Українське наукове товариство імені Тараса Шевченка.

3.2.1. Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей

Ще 1823 року археолог і краєзнавець, Керч-Єнікальський градоначальник Іван Стемпковський порушив питання про необхідність заснування в Одесі товариства, що ставило б за мету досліджувати й зберігати пам'ятки давнини в Північному Причорномор'ї [142, с. 104]. І лише 25 березня 1839 року було засновано Одеське товариство історії та старожитностей, яке 1873 року отримало статус Імператорського. Проіснувало воно до 1922

року й було однією з перших таких організацій у Російській імперії. Одеське товариство здійснювало нагляд за музеями півдня України, а 1882 року підготувало й провело VI Археологічний з'їзд в Одесі.

Об'єднання мало право на здійснення археологічних розкопок на півдні Російської імперії: *«на казенных землях – с разрешения местного начальства, а на частных – с согласия владельцев»* [256]. З-поміж численних завдань товариства було: збирати, описувати й зберігати всі залишки старовини й публікувати результати досліджень у своїх виданнях. Члени об'єднання, окрім розвідкових робіт і пам'яткоохоронної діяльності, здійснювали археологічні розкопки, передовсім, античних міст – Тіри, Пантікапея, Херсонеса, Ольвії, а також проводили дослідження на островах Зміїній і Березань.

Одним із напрямів діяльності Одеського товариства було оприлюднення результатів досліджень у *«Записках Одесского общества истории и древностей»*. Упродовж 1844–1919 років світ побачили 33 томи цього видання; загальний обсяг їх становив близько 1700 друкованих аркушів [175, с. 3].

Редактори збірника в передмові до першого тому зазначили, що завдяки старанням членів товариства та інших осіб, *«движимых сочувствием к цели, которую оно себе предназначило, в материалах не было недостатка»* [263].

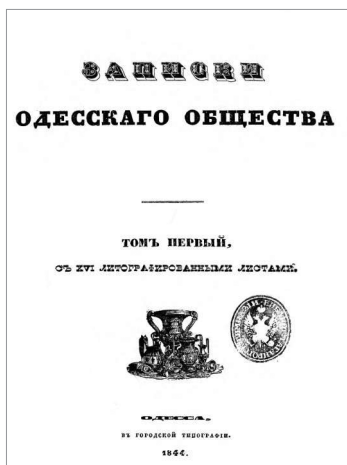
У виданні з-поміж різноманітних старожитностей із металів, скла й каменю до наукового обігу вводили й артефакти з глини. Частину статей присвячували лише цим видам знахідок, які стали окремим історичним джерелом. Ернст Штерн опублікував найбільше таких статей [183-185; 187; 188; 190-195; 199-203]. Його дослідження стосувалися й графіті та тавр на глиняних виробках, аналізу чорнолакових виробів, що мали мистецьку цінність, їх підробкам. У *«Записках...»* цю тематику порушено в працях Павла Беккера, Владислава Юргевича (мал. 83), Никодима Кондакова, Олексія Деревницького, Бориса Фармаковського [154-157; 159], Юлія Марті, Владислава Шкорпила. На засіданнях товариства зачитували, а згодом регулярно публікували доповіді, пов'язані з глиняними артефактами (мал. 85, 86). Окрім збірника, світ побачили й інші видання, зокрема два випуски видання *«Музей Императорского Одесского общества*

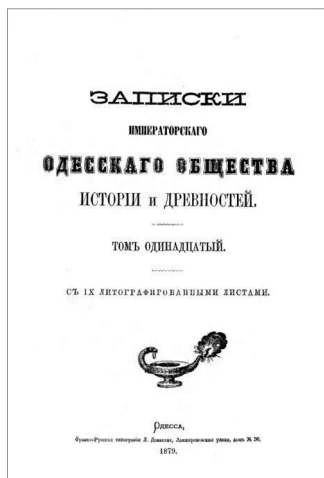
Мал. 83
Владислав Юргевич (1818–1898),
віце-президент Імператорського Одеського
товариства історії та старожитностей.
Малюнок Миколи Алексонаті 1891 року [271]

Мал. 84
Олександр Бертє-Делагард
(1842–1920), віце-президент
Імператорського Одеського товариства
історії та старожитностей [219]

Мал. 85
Титульна сторінка «Записок Одесского
общества». Одеса. 1844

Мал. 86
Титульна сторінка «Записок Императорского
Одесского общества истории и древностей».
Одеса. 1879

І Мал. 87
Археологічний музей Імператорського
Одеського товариства історії та старожитностей [275]

истории и древностей. Терракоты» (1897, 1898) і книга Ернста Штерна «*Феодосия и ее керамика»* (1906) [57; 202].

Уже з перших днів існування Одеського товариства історії та старожитностей при ньому почали формувати музей (мал. 87). 1858 року за ініціативою Миколи Мурзакевича його об'єднали з Одеським міським музеєм. З 1849 року в музей передавали всі археологічні знахідки, виявлені на пам'ятках Південної України, які не потрапили до Ермітажу [122, с. 156]. Незважаючи на цей залишковий, колоніальний принцип відносин із метрополією, до музеїв Одеси надходили рідкісні експонати.

Окрім того, регулярно публікували «*Краткие указатели Музея Императорского Одесского общества истории и древностей»* (1867, 1871, 1873, 1876, 1878, 1879, 1880 – упорядник Микола Мурзакевич; 1887, 1890, 1892 – упорядник Владислав Юргевич). Згодом, 1916 року, світ побачили ще шість випусків видання [85].

Із шостого видання *«Краткого указателя музея...»*, яке готував Ернст Штерн, відомо, що експозицію закладу була побудовано за хронологічним принципом з урахуванням регіональних особливостей. Експонати було поділено на єгипетські, елліністичні, римські, візантійські, генуезькі, українські (козацькі), молдавські, турецько-татарські, литовські й польські. У 84 вітринах першого залу експонували античні пам'ятки. З-поміж них найбільшу групу становили глиняні вироби. У другому – містилися *«Древности Березанские»*, які надійшли до музею внаслідок розкопок, здійснених Ернстом Штерном на острові Березань (1903–1908). Третій зал мав назву *«Древности Аккерманские и Феодосийские»*. Наповненню четвертого – *«Древности Петренские – доисторический период»* – сприяли розкопки Ернста Штерна трипільського поселення поблизу села Петрени в Бессарабії (1902–1903).

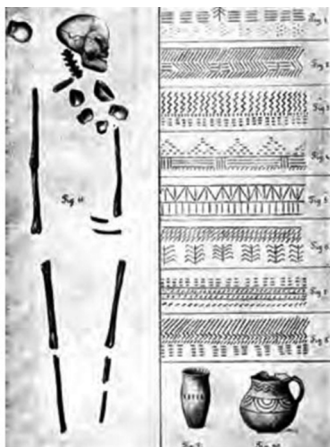
1883 року було споруджено будівлю, на другому поверсі якої розташовувалася бібліотека, а підвал і перший поверх були відведені під музей Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. 1909 року будинок повністю передали музею [122, с. 157].

3.2.2. Наукові товариства Львова

11 грудня 1873 року у Львові було створено Літературне товариство імені Тараса Шевченка, а після реорганізації, у березні 1892 року, об'єднання отримало назву *«Наукове товариство імені Тараса Шевченка»*. Як зауважила львівська дослідниця Наталя Булик, товариство фактично стало всеукраїнською академією наук, а археологія в ньому – одним із пріоритетних напрямів [29, с. 59].

Найбільш активним членом товариства був завідувач Кафедри історії (з 1894) Львівського університету Михайло Грушевський. 1897 року його обрали головою Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

Упродовж 1895–1898 років Михайло Грушевський разом із Ізидором Шараневичем на високому фаховому рівні здійснили археологічні дослідження могильника висоцької культури в селах

Мал. 88
Ілюстрація до статті Ізидора Шараневича
«Cmentarzyska przedhistoryczne
w Czechach i Wysocku w powiecie Brodzkim,
odkryte w 1895, 1896 i 1897».
За Наталею Булик [28, мал. 75]

Чехи й Висоцьке (мал. 88) [28, с. 184]. З-поміж напутнього інвентарю поховань найбільш чисельними були глиняні посудини, детально проаналізовані в праці Михайла Грушевського «Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка» [52], опублікована в «Записках Наукового товариства імені Шевченка». Упродовж 1892–1917 років світ побачили 124 томи видання, редактором 107 з яких був Михайло Грушевський.

При Науковому товаристві імені Тараса Шевченка з 1890-х років діяли музей і бібліотека. В Археологічному відділі закладу були представлені не лише експонати із Західної України. Микола Біляшівський передав понад 1500 предметів із Київщини, Черкащини й Волині. Перед Першою світовою війною, згідно з тимчасовим каталогом музею Наукового товариства імені Тараса Шевченка, кількість експонатів перевищувала 19000 [28, с. 193-194].

У Львові існувала ще одна подібна наукова організація – Крайове археологічне товариство, засноване 31 грудня 1875 року. Його члени (польського походження) проводили археологічні дослідження на західноукраїнських теренах і видавали журнал «Przegląd Archeologiczny». Товариство мало бібліотеку й невелику збірку старожитностей [28, с.124-141].

При культурно-освітньому закладі Русько-народного інституту «Народний дім» (1849–1939) у Львові було сформовано бібліотеку, читальний зал і музей, який почав діяти з 1873 року. До археологічної збірки, однієї з найбільшої у Львові, входили знахідки (1900 року – 2000 одиниць збереження) зі Львова, княжого Звенигорода, Галича, Бубнища. Археолог Антін Петрушевич став основним фундатором цієї колекції. 1904 року для відвідувачів відкрили Археологічний музей Народного дому у Львові [28, с. 159-163].

Наукові товариства, які були поширені на всій території України й діяли не лише в губернських містах, мали позитивний вплив на становлення вітчизняних археології й керамології. Їхніми членами були історики, археологи, етнографи, мистецтвознавці, філологи, краєзнавці й колекціонери. На засіданнях науковці виступали з доповідями, рефератами, обмінювалися інформацією. Окрім того, здійснювали археологічні розкопки, порушували питання щодо збереження історичної спадщини, створювали музеї, публікували наукові збірники чи окремі праці, боролися з грабіжництвом і підробкою артефактів. Численні експонати давньої кераміки не лише експонувалися в музеях, а й були об'єктом наукових досліджень членів згаданих товариств.

3.3. ГЛИНЯНІ АРТЕФАКТИ НА ВИСТАВКАХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ

Розуміння науковців і колекціонерів другої половини XIX – початку XX століття того, що таке археологічні знахідки, та їхнє ставлення до глиняних артефактів простежується за опублікованими матеріалами археологічних з'їздів.

У Російській імперії Московське археологічне товариство, спільно з культурно-освітніми установами (університетами, музеями), місцевими науковцями, колекціонерами провело 15 з'їздів, 6 з яких відбулися в Україні, зокрема III і XI – у Києві (1874, 1899), VI – в Одесі (1884), XII – у Харкові (1902), XIII – у Катеринославі (1905), XIV – у Чернігові (1908). Ці форуми стимулювали проведення археологічних розкопок на території краю, поповнення музейних колекцій і відкриття нових музейних установ. Так виставка 1897 року в Києві й виставка XI Археологічного з'їзду стали базою для створення Київського історичного музею.

Учасниками з'їздів були науковці з різних куточків Російської держави та з-за кордону. На засіданнях форумів розробляли й удосконалювали методи польових досліджень, порушували питання щодо охорони історико-культурної спадщини, музеєфікації знахідок, викладання курсу археології в університетах. Заодно обговорювали й інші питання, що поставали перед ученими, музейними працівниками й колекціонерами. Наприклад, на X Археологічному з'їзді в Ризі розглянули «наболілу» проблему щодо підробки археологічних артефактів, які потрапляли до приватних і музейних колекцій, навіть до відомих музеїв Кракова, Франкфурта-на-Майні й Парижа. Так, Лувр за 200000 франків купив фальшиву золоту корону скіфського царя Сайтаферна, зроблену одеським ювеліром Ізраїлем Рухомовським для торговців антикваріатом і фальшивками – братів Гохманів. Доповідь Ернста Штерна, присвячена підробкам античних монет, глиняних і ювелірних виробів, які видавали за знайдені в Північному Причорномор'ї, викликала жваве зацікавлення серед делегатів.

15 серпня 1896 року виступ науковця обговорювали на раді з'їзду. На одному із засідань було ухвалено рішення не тільки опублікувати текст доповіді в працях з'їзду, а й скласти та розіслати в друковані видання, у тому числі й спеціалізовані, циркулярний лист з інформацією про методику виявлення підробних предметів [196-198].

В опублікованих доповідях і повідомленнях з'їздів науковці подавали результати власних досліджень, узагальнювали глиняні матеріали, окреслювали шляхи їх вивчення. Проте, на жаль, подібних праць було обмаль. У той час, як уже зазначалося, глиняні вироби не виділяли з-поміж інших категорій знахідок і, здебільшого, окремо не досліджували.

Однією з перших і помітних праць про гончарство стало дослідження етнографа, археолога й колекціонера, князя Павла Путятіна «*Орнаментика древнего гончарства*», опубліковане в «*Трудах VI Археологического съезда*» (1886) [127]. Василь Городцов виступив на XI Археологічному з'їзді (Київ, 1899) з програмною доповіддю «*Русская доисторическая керамика*». Цю працю було надруковано не лише в матеріалах з'їзду, а й окремо (1901) [50]. Слід згадати й Антоніну Скриленко, ученицю Володимира Антоновича та Вікентія Хвойки, яка в першому томі матеріалів XII Археологічного з'їзду (Харків, 1902) подала статтю «*Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в Среднем Приднепровье*» (1905) [135]. Ці видання детально охарактеризовано в розділі «*Археологічна кераміка в наукових студіях XVIII – початку XX століття*» цього дослідження.

Так звані «*попередні комітети*», куди входили й місцеві науковці, займалися не лише проведенням археологічних з'їздів, експонуванням виставок і публікуванням власних матеріалів. Цінним джерелом, що характеризує стан тогочасної археології, дозволяє з'ясувати ставлення археологів, музейних працівників, колекціонерів до археологічних знахідок, є «*указатели/каталоги виставок*». Їх публікували окремими виданнями.

Було здійснено порівняння «*Указателя выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве*» (мал. 90) і «*Каталога выставки XI-го Археологического съезда в Киеве*» (мал. 91), яка відбулася через 25 років у тому ж місті (1899), і простежено зміни як щодо чисельності

І Мал. 89
Володимир Антонович
(1834–1908) [246]

представлених експонатів, так і щодо кількості колекціонерів та організаторів виставки.

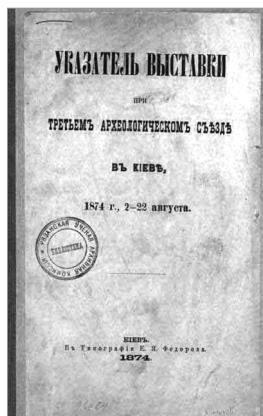
Основою виставки на III Археологічному з'їзді були предмети з Музею старожитностей київського Імператорського університету Святого Володимира, колекції викладача цього ж вишу, археолога-аматора, нумізмата Якова Волошинського та предмети з розкопок Володимира Антоновича (мал. 89).

Знахідки експонувалися в понад 30 вітринах, а також у шафах і на столах. Предмети було поділено на відділи: церковні та первісні старожитності.

Згідно з покажчиком цієї виставки, який, очевидно, готував Володимир Антонович, на III Археологічному з'їзді було представлено, окрім церковних старожитностей, 1212 експонатів, проте насправді їх було більше, адже знахідки з розкопаних курганів подавали під одним номером [153, отд. I, с. 1-91].

У відділі церковних старожитностей було представлено фрагменти знахідок місцевої церковної архітектури: цегли, кахель, голосників і плитки для підлоги [153, отд. II, с. 3-5]; у відділі первісних старожитностей археологічні експонати належали до пам'яток кам'яної, бронзової та залізної доби; окремо було представлено предмети з Києва.

У покажчику було подано інформацію про експонат: його номер, назву, іноді – невеликий опис, місцезнаходження, розкопаний курган, якщо це був комплекс. Також було зазначено, хто подав експонат для показу (музей чи колекціонер).

І Мал. 90
Обкладинка видання
«Указатель выставки при Третьем
археологическом съезде в Киеве».
Київ. 1874 [153]

Експоновані глиняні артефакти було знайдено в Києві або Чернігові, Київській, Волинській, Подільській губерніях. З-поміж них, згідно з тогочасними описами, були горщики, миски, глечики, античні вази, урни, вушка від посуду, кружала («пряслиця»), горщикоподібний голосник. Кахлі й цегла належали до церковних старожитностей, адже походили з культових споруд. Окрім оригіналів, було представлено «гіпсові знімки» глиняних горщиків (№№ 331, 333) [153, отд. I, с. 22].

Незважаючи на те, що глиняні вироби – одна з найбільш частих знахідок під час археологічних розкопок, їх кількість на виставці була незначною (5-6 %), а опис у покажчику, зазвичай, подано після виробів з бронзи, заліза, дорогоцінних металів, скла чи кістки.

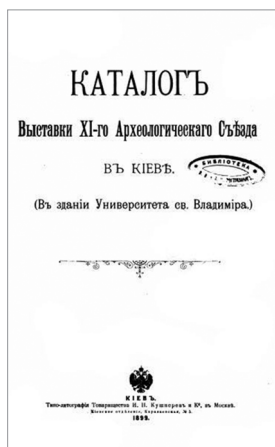
Траплялися й стислі описи артефактів: «кусок кафли», «глиняный горшочек», іноді були уточнення щодо розміру, форми, поверхні виробів, формувальної маси, з якої їх було зроблено, орнаменту. Наприклад, експонатами були: «большая греческая ваза с рисунками» (№ 384б), «малый погребальный сосуд из красной глины» (№ 46б), «маленький сосуд из этрусской глины с ушком, расписанный чернью» (чорним лаком. – А. Г.) (№ 474), «большая миска из черной глины с узором на краях» (№ 478), «разбитая глиняная миска с гладкими краями» (№ 482), «ручка глиняного сосуда» (№ 544) тощо. Пізньосередньовічний посуд XVI–XVII століть, за винятком того, у якому було знайдено монети (№№ 328а, 570), на виставці не експонували [153].

В описах не було зазначено стан збереження знахідок, окрім фрагментарних, не було подано й характеристику пошкоджень.

Виставка, що експонувалася під час XI Археологічного з'їзду в київському Імператорському університеті Святого Володимира, охопила значно більше українських губерній, ніж попередні, і кількісно їх перевищувала. Це пов'язано зі збільшенням чисельності дослідників і колекціонерів та активізацією археологічних розкопок в Україні [56]. Так, Парасковія Уварова в «*Списку осіб, що мають колекції*», опублікованому в матеріалах праць VII Археологічного з'їзду (Одеса, 1884), подала відомості про колекціонерів, що мешкали в 25-ти губерніях, окрім Москви й Санкт-Петербурга, Російської імперії. Згідно з її даними, на початку 1880-х років 123 збирачі мали власні колекції. Їхнє соціальне становище було різне – від дворян до сільських учителів, селян. У Київській губернії зафіксовано 13 колекцій, у Курляндській – 12, у Псковській – 11, у Смоленській – 9, по 7 колекцій – у Волинській, Полтавській, Калузькій і Ковенській губерніях [152, с. 285-287].

Експонати для виставки XI Археологічного з'їзду готували:

- Відділ первісних старожитностей – археолог Катерина Мельник;
- Відділ церковних старожитностей – історик, професор Київської духовної академії, протоієрей Федір Тітов;

Мал. 91
Обкладинка видання
«Каталог виставки
XI-го Археологического съезда в Киеве».
Київ. 1899 [68]

- Відділ пам'яток мистецтва (іконографія) – історик, учитель Київської жіночої гімназії Михайло Істомін;
- Відділ класичних старожитностей – історик, археолог, антикознавець, професор київського Імператорського університету Святого Володимира Юліан Кулаковський;
- Відділ історичних старожитностей – історик, археолог, професор Київської духовної академії Володимир Завітневич та історик, учитель жіночих і чоловічих гімназій у Києві Володимир Щербина.

Їх було систематизовано й подано за хронологічним принципом. Укотре основою виставки стали предмети Музею старожитностей київського Імператорського університету Святого Володимира (6576 експонатів), серед них – архітектурна кераміка (цегла, голосник, кахлі, деталі карнизів й плитка для підлоги) із Золотих воріт, Десятинної церкви, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври та інших культових споруд [68, с. 3-4]. Глиняні вироби становили незначний відсоток експонатів музею Київського університету (приблизно понад 3 % від загальної кількості предметів) [68, с. 3-137].

Цікавими експонатами був посуд трипільської культури й значна кількість старожитностей скіфського часу. З-поміж останніх були *«маленький горшочек из темной глины, вылепленный весьма неправильно и слабо выжженный»* (№ 21) [68, с. 53], *«фрагменты нескольких больших сосудов (очевидно, це були уламки корчаг. – А. Г.) различной формы очень хорошей отделки и обжига, разным образом ornamentированных; некоторые с белою инкрустацией»* (№ 29) [68, с. 53], а також *«глиняная чашка (кубок. – А. Г.) грушевидной формы с выпуклым дном, хорошей ручной выделки; покрыта темным лаком (лискована до глянцю. – А. Г.), ornament геометрический, наведенный белою массой»* (№ 801) [68, с. 65].

У музеї зберігався глиняний посуд зі слідами ремонту. Зокрема, в одному з курганів із Таращанського повіту Київської губернії було виявлено *«три широкие глиняные миски сделанные очень тщательно без гончарного круга, разной величины, совершенно равные по форме, с вогнутым венчиком, украшенным изнутри рядом круглых ямок. Обломки такой же миски разбитой»*

и сшитой в древности» (№№ 230-233) [68, с. 59]. Ще одну таку лисковану (таке лискування сприйняли за лак) чорного кольору миску (№ 114) зі слідами ремонту було виявлено в кургані «Близнюки» поблизу села Красне Київської губернії [68, с. 56].

Окрім того, експонувалися колекції Володимира Антоновича (740 предметів, з яких близько 50 – глиняні вироби) [68, с. 138-162], Червінського (90, з них 2 – глиняні вироби) – з Подільської та Київської губерній [68, с. 163-164]; знахідки Ювеналія Тиховського (187, з них 2 – глиняні вироби), зібрані на стоянці в урочищі Новосілки, поблизу села Сапанів Волинської губернії [68, с. 165-168]; вироби з каменю, бронзи, заліза та скла з Київської губернії – з колекції професора київського Імператорського університету Святого Володимира та Київської духовної академії Петра Лашкарьова [68, с. 169-170].

Катерина Мельник поділила власну колекцію на знахідки з Києва, Київської, Волинської, Подільської, Катеринославської губерній [68, с. 171-183]. Досить репрезентативними були артефакти з острова Стрільча Скеля, неподалік Катеринослава. Предмети походили з багатошарового поселення неоліту – бронзи, де дослідниця проводила розкопки. У примітках до каталогу вона подала детальний опис знахідок з цієї пам'ятки: *«обломки глиняных сосудов довольно тщательной первобытной выделки и крепкого обжига; глина темная с значительною примесью толченых раковин и кварца. Орнаментовка весьма разнообразна из вдавленного шнурка, прямых и кривых линий, кружков и точек в различных комбинациях: преобладают зубцы и елочки, встречаются изредка оттиски раковины сургаеа тонета, крест, бугорки и лепной шнурок. Внутренняя поверхность сосудов, повидимому, выглаживалась стеблями травы, которых оттиски сохранились на стенках сосудов»* [68, с. 182-183].

Фердинанд Пулавський виступив на Археологічному з'їзді з повідомленням *«Археологические находки в Подольской губернии»* й подав на виставку 128 експонатів. З-поміж представлених 9 глиняних виробів більшість становив посуд скіфського часу, виявлений під час дослідження кургану біля села Івахнівці Кам'янецького повіту Подільської губернії [68, с. 185-192].

В «Отделе предметов классического искусства» (колекція київського Імператорського університету Святого Володимира) чисельну групу становили античні глиняні вироби, насамперед посуд (амфори, кратер, скіфоси, глечики, алабастри), а також ручки амфор із таврами, світильники, скульптури, виявлені на території Київської губернії, в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Танаїсі та привезені з Риму [68].

На глиняних виробах пізнього середньовіччя під час виставки XI Археологічного з'їзду, як і виставки III Археологічного з'їзду, було зосереджено незначну увагу. В «Отделе исторических древностей» експонувалися лише посудини, в яких було виявлено монети XVI–XVII століть (№№ 139-140, 142, 144-145), і дві баклаги (№№ 143, 146), одна з яких вкрита зеленою поливою [68].

Порівнюючи археологічні виставки, що проходили під час III та XI Археологічних з'їздів, слід зауважити, що їх основою були колекції Музею старожитностей київського Імператорського університету Святого Володимира. 1899 року збільшилася кількість колекціонерів, які виставляли на загальний показ власні колекції. Ареал знахідок за 25 років розширився. Були представлені колекції з Києва, Волинської, Подільської, Чернігівської, Київської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Воронезької, Мінської й Могилевської губерній, а також Бессарабії.

Знахідки, зокрема глиняні, у виданнях атрибутовані згідно з тогочасними вимогами.

У багатьох губернських та університетських містах під час підготовки до археологічних з'їздів діяли відділи комітетів, до складу яких входили відомі вчені, письменники й громадські діячі. Завдяки діяльності попередніх комітетів, процес дослідження старожитностей, зокрема їх виявлення, збір, охорона, став цілеспрямованим, різнобічним, власне, науковим.

З листопада 1873 року Міністерство народної освіти затвердило «Правила» з'їзду, які визначали права й обов'язки ради та секретарів. Їх роботу розподіляли на вісім відділів:

1. Первісні старожитності;
2. Історична географія й етнографія;
3. Пам'ятки мистецтва й малярства;

4. Побут домашній і громадський на Русі та в слов'янських народів;
5. Побут церковний;
6. Російська й слов'янські мови та писемність;
7. Старожитності класичні, візантійські й західно-європейські;
8. Старожитності східні.

Фундаментальним виданням матеріалів археологічних з'їздів були *«Труды археологических съездов»*, які й нині мають вагоме наукове значення. Загалом було видано 37 томів, із них 16 присвячено з'їздам, що відбулися в Україні. Видання містили праці загальнотеоретичного характеру, підсумки археологічних розкопок та історико-етнографічних експедицій, наукові розвідки про різноманітні пам'ятки, звіти про перебіг обговорень на з'їздах доповідей і рефератів. Публікували також підготовчі матеріали, протоколи засідань попередніх комітетів, програми з'їздів, покажчики виставок. Окремо видавали *«Известия о занятиях»*, які містили відомості про роботу археологічних з'їздів, спеціальні випуски *«Атласы к трудам»*.

Важливе значення для поширення тимчасових форм організації науки з-поміж українського археологічного співтовариства на теренах Австро-Угорської імперії мав з'їзд українських і польських археологів у Львові (1885), ініційований Крайовим археологічним товариством. Головною темою форуму були взаємовпливи Сходу й Заходу на культуру галицьких земель. З українців на з'їзді виступили Ізидор Шараневич, Антін Петрушевич, Омелян Огоновський, Юліан Целевич [28, с. 135].

Отже, в Україні кінця XIX – початку XX століття на базі університетів і товариств відбулося становлення наукових та освітніх центрів – в Одесі, Києві, Львові та Харкові. Вітчизняні дослідники не тільки співпрацювали із чужоземними колегами, а й брали активну участь в археологічних з'їздах, що проходили в Російській і Австро-Угорській імперіях, у тому числі в таких містах, як Київ, Одеса, Харків, Чернігів, Катеринослав, Львів. Регулярно організовували виставки, до експозицій яких входили різночасові глиняні старожитності з різних куточків України.

Саме педагоги й студенти вищих навчальних закладів, члени наукових товариств зробили вагомий внесок у справу дослідження археологічних пам'яток, організації музеїв, їх поповнення та опіки. Музейні колекції активно використовували в навчальному процесі та в діяльності науковців.

Завдяки зусиллям викладачів, колекціонерів, краєзнавців було засновано й спеціалізовані видання – збірники праць товариств, у яких і було започатковано керамологічні студії, відбувалося введення до наукового обігу інформації про давні глиняні вироби й тривала розробка методики їх дослідження.

Розділ 4

АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМІКА В НАУКОВИХ СТУДІЯХ КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ – 1917 РОКУ

4.1

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ОПИСИ

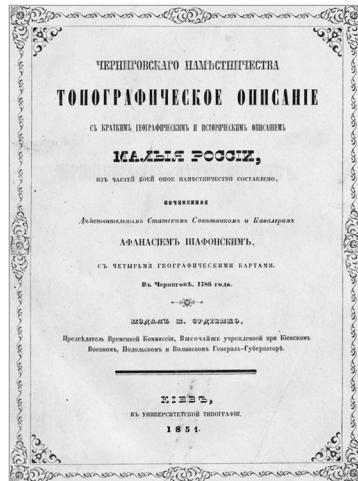
Упродовж останньої чверті XVIII – на початку XIX століття в Російській імперії були поширені так звані історико-археологічні описи, в яких ішлося про подорожі дослідників, археологічні пам'ятки, а в деяких згадувалася й археологічна кераміка. 1782 року таку працю – *«Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году»* – написав Василь Зуєв – російський учений-біолог, географ, відомий мандрівник, академік Санкт-Петербурзької академії наук (з 1787). Видання містить описи України й Криму досліджуваного періоду [62].

Перший краєзнавчо-археологічний огляд старожитностей Чернігівського намісництва, до якого належали сучасні Полтавська, Чернігівська й Сумська області, зробив наприкінці XVIII століття український лікар, історик, громадський діяч Опанас Шафонський. У його праці *«Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским»* (мал. 92) подано відомості про Більське й Книшівське городища скіфського часу. Характеризуючи Східне й Велике укріплення Більського городища (висоту, довжину, ширину його валів, розміри ровів), дослідник зосереджував увагу на предметних знахідках, зокрема на фрагментах давнього глиняного посуду, хоча йому було невідомо, до якого часу вони належали [179, с. 653-656; 178; 145, с. 19-28].

Процес збирання старожитностей захопив заможні верстви населення Російської імперії. Одним із поштовхів такого бурхливого сплеску колекціонування старовини наприкінці XVIII століття були війни з Туреччиною й підкорення Кримського ханства (1783).

Мал. 92

Титульна сторінка видання
**«Черниговского наместничества топографическое
 описание с кратким географическим и историческим
 описанием Малой России, из частей коей оное
 наместничество составлено, сочиненное
 действительным статским советником
 и кавалером Афанасием Шафонским».**
 Київ. 1851 [179]

Унаслідок цих подій, до складу Російської імперії ввійшли землі Північного Причорномор'я. На цій території збереглися залишки різночасових археологічних пам'яток, передовсім античних. Тривало активне заселення й забудова Північного Причорномор'я й Криму. Ці події сприяли зародженню й поширенню інтересу до класичних старожитностей, зокрема й до глиняних виробів, серед різних прошарків Російської імперії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття південь України активно відвідували вчені, які цікавилися минулим. Так, 1799 та 1802 років російський чиновник і літератор Павло Сумароков відвідав Крим і Бессарабію; Ян Потоцький подорожував південно-західною частиною Російської імперії, Кримом. Археологічні пам'ятки цікавили німецького й російського натураліста, геолога, етнографа й енциклопедиста Петера-Симона Палласа (1793–1794); академіка, антикознавця Єгора Келера (1804, 1821); письменника, перекладача й дипломата Івана Муравйова-Апостола (1820); майбутнього академіка, засновника Російського географічного товариства Петра Кеппена (1817); академіка Анатолія Демидова (1837) та інших. Ці науковці здебільшого досліджували рештки міст, архітектурні залишки, меншою мірою звертали увагу на глиняні знахідки.

Мал. 93
Петро Кеппен
(1793–1864) [243]

Петро Кеппен (мал. 93) цікавився античним містом Ольвія, відвідував його. У грудні 1822 року в полковника Олександра Раєвського в Києві вчений замальовував ольвійські глиняні знахідки. У своєму рукописі *«Ольвия, древний город на реке Буг»* він так описав виявлені там знахідки: *«Обломки разной посуды, простой и поливанной, красной и черной вниз по всей горе выглядывают из чернозема... Находили также при мне ручки кувшинов или ваз, и самые части стен каких-то сосудов с различными греческими надписями и изображениями... находят уцелевшие глиняные вазы, урны, лампы, трубы, которыми проводилась вода»* [255]. Під час огляду цієї пам'ятки особливу увагу він звернув на фрагмент античної глиняної посудини з надписом *«KALLISTRATOU»* (Калістрат).

На початку XIX століття спалахнула справжня лихоманка щодо пошуку старожитностей. Інтерес до античності, який існував у Західній Європі й згодом поширився в Російській імперії, призвів до масових розкопок у Північному Причорномор'ї. Під час будівництва міст, військових, адміністративних, приватних споруд відбувалося руйнування залишків археологічних пам'яток. Одночасно з вилученням із землі кам'яних залишків давніх споруд тривав випадковий чи цілеспрямований пошук артефактів, насамперед, із дорогоцінних металів. Про це зауважив Владислав Юргевич: *«К сожалению интерес к древностям, возбужденный частыми*

находками, ограничивался у большинства местных жителей единственно желанием приобрести драгоценные и серебряные предметы, оттого археологические поиски и произведенные наскоро и без всякого плана людьми, не сведующими раскопки, не могли принести никакой пользы науке. Многие прекрасные вещи расходились по рукам или вывозились за границу, мраморные камни с надписями разбивались, пережигались в известь или закладывались в фундаменты новых зданий, сосуды и монеты переплавлялись, остатки древних стен, башен и других построек разбирались на материал» [208, с. 50].

Тогочасні грабіжники проводили розкопки для власного збагачення. Археологи відрізнялися від крадіїв тим, що намагалися робити повні чи неповні описи розкопок і знахідок, замальовки процесу розкопок і артефактів. Знайдені предмети часто залишали у власних колекціях, згодом продаючи або віддаючи в дар музеям, друзям. Результати своїх досліджень публікували в наукових виданнях, що з'явилися впродовж XIX століття. Це було основою формування археології й керамології.

Отже, у першій половині XIX століття відбувався процес формування античної археології, а разом з нею й керамології. Це були перші спроби пояснити й описати археологічні знахідки з глини, які ще не стали окремим історичним джерелом. Вони майже не привертали до себе увагу тогочасних дослідників. Виняток становили хіба що чорнолаковий декорований посуд і тавра на амфорах. Зацікавлення викликали здебільшого виразні знахідки (предмети озброєння, а також культові речі, прикраси, передовсім із дорогоцінних металів), придатні для експонування в приватних збірках і новостворених громадських музеях.

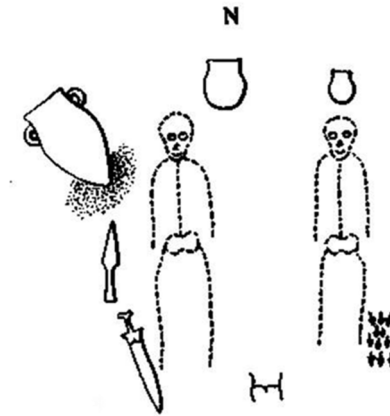
4. 2.

ЗАГАЛЬНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

Наприкінці XVIII – упродовж XIX століття археологія ще не сформувалася в окрему наукову дисципліну й проходила етап становлення, тому статті в тогочасних наукових виданнях (*«Труды археологических съездов», «Записки Одесского общества истории и древностей»* та інші) порушували різноманітну проблематику, пов'язану з історією, історичною географією, історіографією, етнографією, мистецтвознавством, керамологією, нумізматику, літературою, палеографією тощо.

Упродовж XIX – на початку XX століття археологи, мистецтвознавці й історики звертали увагу на ті глиняні вироби, передовсім античні, які вирізнялися своїми довершеними формами, технологією виготовлення, мали мистецьку цінність і займали чільне місце в музеях і приватних колекціях, використовували їх у власних дослідженнях. Майже до останньої чверті XIX століття, як під час розкопок, так і в процесі наукових досліджень, панував мистецтвознавчий підхід у вивченні артефактів, тобто увагу, передовсім, звертали на цілісність предмета, можливість його реставрації й експонування в приватних і музейних збірках. Масові знахідки фрагментарного глиняного посуду не були предметом зацікавленя. Василь Данилевич у статті *«Заметки по археологии и нумизматике»* (1903) писав, що фрагменти посуду в тогочасних музеях і приватних колекціях нерідко *«...обыкновенно сваливаются в общую кучу, в которой даже специалисту трудно что-нибудь разобрать»* [54, с. 389].

Упродовж 1870–1890 років відбулося становлення археології як науки. У той час тривало не лише формування джерельної бази для керамологічних досліджень, а й удосконалювалася методика проведення археологічних розкопок. Зокрема, згідно з тогочасними вимогами, під час розкопок фіксували розташування посуду

Мал. 94
 План поховання в кургані 425.
 Кулешівка, Сумщина.
 Скіфський час. Кінець VI –
 початок V століття до н. е.
 Розкопки Миколи Бранденбурга
 кінця XIX століття.
 За Людмилою Галаніною
 [42, табл. 1: 8]

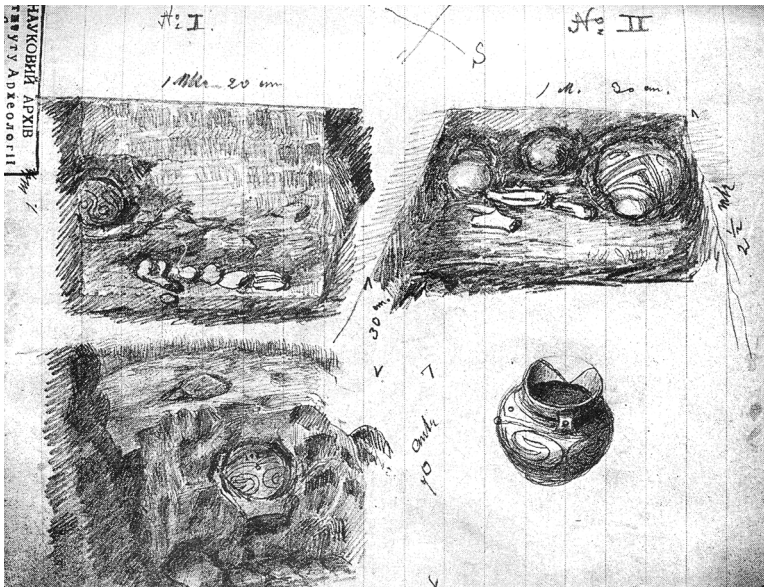
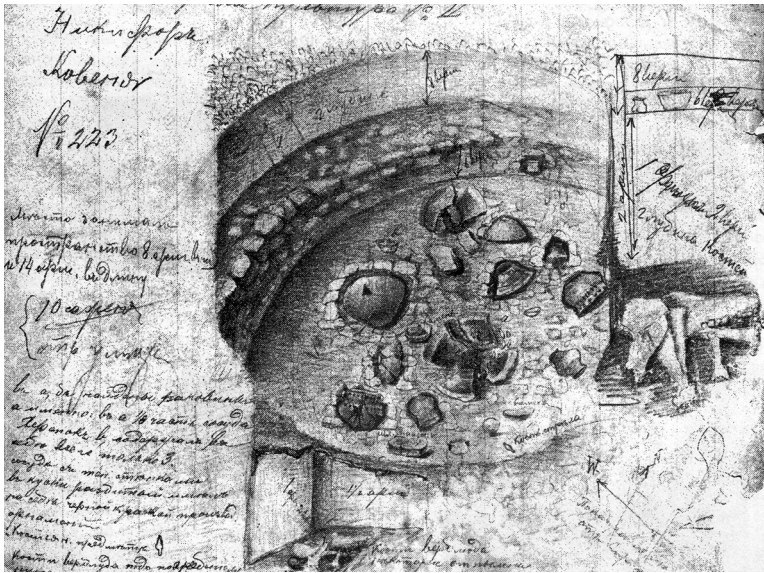
(і не тільки) щодо кістяка в похованні й глибину його залягання, малювали на плані (мал. 94). Кожен артефакт мав власний інвентарний номер, який зазначали на папірцеві, який приклеювали до знахідки, або наносили тушшю на стінках виробів (мал. 95). Згодом археологи під час розкопок почали робити замальовки робочих моментів, наприклад

1 2

Мал. 95
 Глечики:

- 1 – Трипільське поселення. Київщина. Трипільська культура. Етап VI-VII. Розкопки Вікентія Хвойки 1893–1899 років. За Оленою Якубенко [215, с. 16];
- 2 – Поселення Кошлівці-Обоз. Тернопільщина. Трипільська культура. Етап С II. Розкопки Кароля Гадачека 1908–1912 років. За Марією Піцишин [123, с. 113]

І Мал. 96

Замальовки з польового щоденника Вікентія Хвойки.
За Галиною Станіциною та Жанною Кононенко [140, рис. 1, 2]

Вікентій Хвойка – трипільських жител (мал. 96), для більш детальної фіксації почали використовувати фотоапарат. На сторінках наукових видань почали з'являтися не лише замальовані, а й сфотографовані посудини.

Упродовж останньої чверті ХІХ століття відбулося переосмислення археологічних знахідок як окремого історичного джерела. З-поміж матеріалів археологічних з'їздів, праці, присвячені аналізу глиняного посуду, були нечисленними. Однією з перших було вже згадане дослідження етнографа, археолога, колекціонера князя Павла Путятіна «*Орнаментика древнего гончарства*», опубліковане в «*Трудах VI Археологического съезда*» (Одеса, 1884). Він звернув увагу науковців на орнаментування кераміки в часи зародження гончарства. Геометричний орнамент дослідник вважав прообразом цифр і азбучних знаків, проте це була хибна гіпотеза. Були в його праці й інші помилки, такі як припущення про те, що для міцності глиняний посуд перед випалюванням обв'язували [127, с. 80], або з цією метою на вироби наліплювали дрібні предмети (камінці, кістки, мушлі молюсків, частинки рослин) [127, с. 78]. Серед переваг публікації є те, що Павло Путятін уже виділив інструменти (палички, кістки тварин), якими наносили орнамент на посудини [127, с. 77-78]. Дослідження автора свідчить, що в другій половині ХІХ століття з'явився інтерес до давнього гончарства й було здійснено спроби дослідити його технологію.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття археологи здебільшого не приділяли належної уваги описам глиняних виробів із розкопок. Вони були малозрозумілими й узагальненими. Наприклад, Вікентій Хвойка так порівнював посуд із власних досліджень поселень трипільської культури: «*изящество формы и смелое художественное выполнение наружных украшений, наблюдаемое на сосудах культуры А, совершенно отсутствует при культуре В, характер орнамента которой носит более примитивности*» [167, с. 806].

Визначальною для дослідників кераміки була праця «*Русская доисторическая керамика*» відомого археолога Василя Городцова, який активно розробляв методіку польових досліджень, археологічну

хронологію, періодизацію, типологію, уперше опублікована у виданнях XI Археологічного з'їзду (Київ, 1899).

У вступі дослідник зазначив: *«На первое время кажется, что остатки доисторической керамики не могут быть характерными для научных определений ни времени, ни культуры, а тем более расы или племени их владельцев, и последнее решение дилеммы представляется вполне естественным. Только более серьезное и глубокое исследование предметов приводит к противоположному заключению. Такое исследование помогает установить множество черт, по которым столь же легко определить и относительную древность памятников, и тип той культуры, плодом которой они явились на свет, как и по всяким другим археологическим памятникам.»*

Обилие керамических изделий, их большая способность противостоять разрушительным влияниям времени, раз они углубились в почву, делают их даже более ценными, сравнительно со многими доисторическими памятниками, не исключая металлических, из которых большинство, при одинаковых условиях, легче теряет свою форму и даже исчезает совсем. Гибкость форм, удобство материала для выражения художественных способностей человека, делают керамику вполне удобною не только для определения относительной древности, но и для изучения многих сторон самой культуры, ее зависимости от других более высоких и влияние на другие более низкие, и таким путем – следить за вековым прогрессом человеческой жизни, протекшей за пределами истории. Все это ставит знание доисторической керамики на один уровень с другими знаниями или дисциплинами, как напр. нумизматикой, фразистикой, геральдикой и т. п.» [50, с. 578].

Автор порушив перед дослідниками кераміки питання про необхідність *«выработать определенную систему описания и номенклатуру, которые облегчили бы как труды по классификации материалов, так и пользование ими при сводных работах» [50, с. 582].*

Василь Городцов виробив власну «Систему» для вивчення давньої кераміки. Вона складалася з п'яти «рубрик»-розділів:

I. Матеріал глиняних виробів. У процесі дослідження слід було звертати увагу на наявність у глині, а точніше у формувальній масі, з якої було виготовлено посудину, штучних домішок (піску, жорстви, мушель).

II. Способи виготовлення глиняних виробів.

III. Види глиняних виробів. Дослідник виділяв корчаги, горщики, чаші, тарілки, глечики, ковші, кухлі (кубки), посудини «загадкового» призначення.

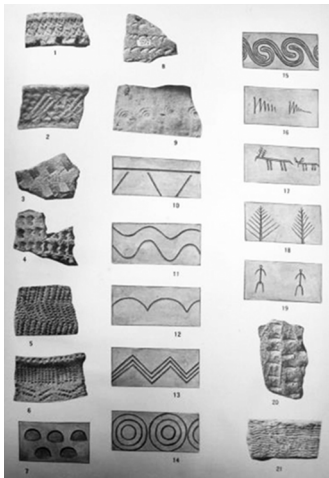
У цьому розділі було визначено морфологічні частини глиняних посудин: край («бережок»), шию, горло – «внутреннюю полость шеи», плечі, бокові стінки, дно, вуха, ручки та їхні структурні особливості (потовщення, потоншення, відігнутість тощо). Окрім того, було розглянуто отвори для підвішування та ремонту посудин, а також отвори невідомого призначення в стінках і денцях посудин. Окремо було виділено знахідки технічного призначення: кружала («прясла»), важки, зокрема й ткацькі, тиглі, а також глиняні вироби музичного призначення – свистуни й брязкальця.

Автор також виокремив і інші артефакти: ліплені фігури людей, тварин, птахів, вироби архітектурного призначення – цеглу, черепицю, глинобитні споруди.

IV. Сушіння й випалювання глиняних виробів. У цьому розділі зазначено про необхідність з'ясування таких питань, як сушіння посудин на сонці та якість випалювання (слабке, середнє, сильне). Під час досліджень слід було уточнити, де випалювали вироби: у багатті, печі чи горні.

V. Орнамент. Василь Городцов подав перелік питань, що стосувалися орнаментування глиняних посудин. Зокрема, потрібно було з'ясувати, які знаряддя й інструменти для цього слугували: нитка, мотузка, тасьма, рогожа, тканина, сітка, штамп, нігті гончаря, мушлі, загострені, пласкі чи гребінчасті інструменти, щітки, гребінці, поліровані камені.

Необхідно було розрізнити посуд з інкрустаціями (лінійна чи пунктирна), ліпленням (защипи, шипи) й мальовкою, зафіксувати вид декору й визначити місце розміщення орнаменту на поверхні посудин [50, с. 583-586].

Мал. 97
Види орнаменту.
 За Василем Городцовим [50, табл. IV]

Науковець вважав, що ця система не буде складною для дослідників і рекомендував використовувати її як додаток до польового щоденника археолога: *«Между тем, она даст ему возможность быстрого и всестороннего описания всех керамических памятников на месте работ, что весьма важно, так как всего керамического материала, благодаря его обычному изобилию, исследователь не в состоянии взять с собою для описания в кабинете, а это обрекает некоторую часть памятников на полную гибель»* [50, с. 586].

Василь Городцов рекомендував ретельно вибирати з культурного шару археологічної пам'ятки як цілі, так і фрагментарні глиняні вироби й фіксувати свої спостереження в таблиці, поданій у його роботі. Також автор зазначив, що для майбутніх науковців варто знайдені предмети (*«невзятий матеріал»*, як їх нині іменують археологи) *«зарыть в виде клада на площади раскопок, в наиболее приметном месте, и признаки нахождения клада подробно указать в дневнике, чтобы материал мог быть найден снова, если бы в этом оказалась необходимость»* [50, с. 586]. Дослідник за допомогою поданої таблиці практично уточнював, як можна здійснити

опис глиняних артефактів неоліту [50, с. 651-657], доби бронзи [50, с. 657-603] та заліза [50, с. 604-612], а для візуального пояснення подав ілюстрації (мал. 97) [50, табл. ІV].

Працю «*Русская доисторическая керамика*» важко переоцінити. Як вважають сучасні дослідники, саме Василь Городцов склав перший у Російській імперії словник археологічної термінології [77]. Вочевидь, видання дещо випереджало час: не лише тогочасні археологи, а й нинішні, на жаль, не завжди зважають на рекомендації науковця.

4. 3.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ
НЕОЛІТУ – ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Здійснюючи публікації власних розкопок, археологи більш чи менш детально описували й окремі глиняні знахідки. Про масові археологічні матеріали (фрагменти глиняного посуду) не йшлося. Виняток становили залишки рідкісних артефактів, наприклад з написами. Фрагменти, зазвичай, залишали на місці розкопок і не брали до музейного зберігання. Наприклад, 1995 року, під час досліджень кургану № 2 Сурмачівського могильника скіфського часу (там наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття проводив розкопки, зокрема, й Іван Линниченко), на дні ями основного поховання було виявлено фрагменти горщиків і мисок, а також розрізнені кістки людини без черепа. Вочевидь, у процесі розкопок кургану малоцінні знахідки, на думку тогочасних археологів, складали під один край могильної ями, а кістки – під інший, що характерно й для впускного поховання цього кургану [43, с. 98-99].

Приблизно із середини ХІХ століття археологи почали подавати опис глиняних знахідок. У наукових публікаціях їх зображення трапляються не лише на кольорових гравюрах у рідкісних виданнях, опублікованих малим тиражем, а й на чорно-білих малюнках у збірниках і журналах. Опис глиняних предметів, здебільшого добре збережених, обмежувався аналізом їх форми й орнаменту, але не було статистичних даних, інформації про розміри тощо. Фотографії й малюнки артефактів подавали без вказівки масштабу або, приміром, у підписові під фотознімком було зазначено: *«3/4 натуральної величини»*.

Із розширенням і накопиченням джерельної бази науковці почали виділяти цілі глиняні посудини, насамперед із поховань, із загального масиву знахідок (мал. 98). Під час візуального опису дослідники звертали увагу не лише на форму виробів, декор, колір, а й на технологічні особливості їх виготовлення (склад формувальної маси, якість випалювання тощо). З часом і фрагменти посуду

І Мал. 98

Біноклеподібна посудина з поселення.
Київщина. Трипільська культура. Етап VI-VII.
Розкопки Вікентія Хвойки 1893–1899 років.
За Оленою Якубенко [215, с. 17]

з поселенських пам'яток потрапили в поле зору науковців-археологів. Зокрема, цим займалася Катерина Мельник-Антонович – учениця й дружина Володимира Антоновича, член Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Товариства Нестора Літописця, Московського археологічного товариства, Наукового товариства імені Тараса Шевченка, почесний член Київського археологічного інституту. Дослідниця провела рятівні розкопки поселення на дніпровському острові Стрільча Скеля, поблизу села Волоського, що в Катеринославщині, яке потерпало від рук скарбощукачів. Там було знайдено різноманітні предмети з глини, каменю й кістки, які залишило після себе населення неолітичної й бронзової доби. Дослідниця з'ясувала, що до формувальної маси знайденого глиняного посуду входили подрібнені мушлі моллюсків. Ганна Руденко зазначала, що Катерина Мельник-Антонович *«у цьому сенсі виявляється першим дослідником, який звернув увагу на цю особливість посуду з давніх пам'яток Надпоріжжя та запропонувала на цій підставі його поділ на групи»* [128, с. 127].

З-поміж глиняного посуду дослідниця виокремила такі групи: *«...посудини великих розмірів з дуже товстими стінками... виготовлені без гончарного круга, для міцності в глиняну масу замішувалися у великій кількості граніт і раковини»; «великі горщики... з низьким горлом та з дірочками для привішування замість вушка... Виняток становлять знахідки уламків з високим горлом, орнаментованим біля самого краю»*. Катерина Мельник-Антонович подала характеристику орнаменту посудин, зазначивши, що їх декорували за допомогою відтисків шнура, а також валиками, зсередини загладжували соломою чи травою [128, с.128].

В означений період, окрім античного посуду, археологи активно вивчали знахідки трипільської культури, або, як тоді її називали, культури мальованої кераміки. Посуд, знайдений на численних поселеннях, відрізнявся від подібних артефактів інших культур технологією виготовлення, декором, кількістю цілих або таких, які можна відреставрувати, зразків. Його знаходили компактно на так званих майданчиках, що були завалами глиняних жител. Як згадують очевидці, глиняні знахідки, привертали увагу навіть неспеціалістів. Залишки майданчиків селяни знаходили *«на полях і по селах*

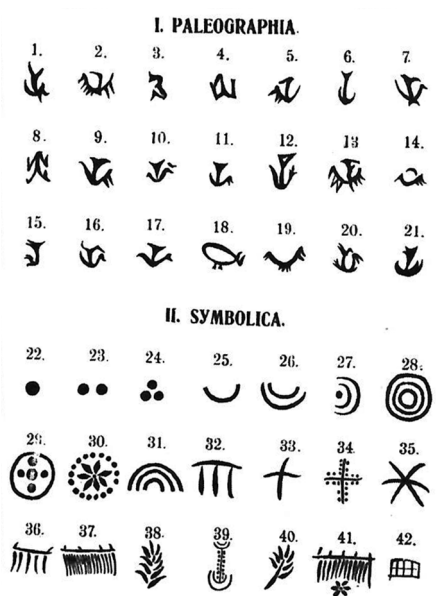
[і вони] засипані грубим череп'ям червоного посуду. Цей шар буває завгрубишки від ½ до 3 метрів. Знаходять і цілі посудини теж червоної барви, іноді розмальовані» [225]. Виявлений там глиняний посуд, його кількість та концентрація були вагомим аргументом у тогочасних наукових дискусіях щодо призначення цих майданчиків.

1892 року в селі Кринички сучасного Балтського району Одеської області професор Київського університету Володимир Антонович виявив «предмети, що відносяться до кінця неолітичного періоду (на той час енеоліт, до якого належить трипільська культура, ще не було виділено як окремий історичний період. – А. Г.): оголена сидяча жінка, яка годує дитя, на шії у жінки якась прикраса, за спиною – наліплений кружок (може бути, що це мішок для носіння дитини); фігурка містилася на глиняному стільчику, який мав чотири ніжки і спинку; така ж сидяча фігурка чоловіка, з відбитою головою, містилася в маленькій посудині овальної форми на зразок ночов (ймовірно, човен); три мініатюрні чашечки з перехватом і широко розгорнутими вінцями, одна має два вушка...» [225]. Ці предмети 1899 року експонувалися на виставці ХІ Археологічного з'їзду в Києві.

Описи трипільських глиняних знахідок (посуду й скульптур) могли бути досить розлогими, що свідчить про прискіпливу увагу науковців до цієї категорії артефактів. Саме глиняним знахідкам трипільської культури присвячено низку тогочасних статей. 1901 року Вікентій Хвойка та Іван Линниченко в праці «Сосуды со знаками – из находок на площадках трипольской культуры», опублікованій у «Записках Одесского общества истории и древностей», звернули увагу на незначну на той час кількість невеликих глиняних посудин (висотою 10-12 см), на яких були знаки (виділено 17), вочевидь написи. Дослідники зазначали: «Из числа этих сосудов в особенности обращают на себя внимание те, которые расписаны по оранжевому фону черными или коричневыми разводами; в верхней части их между узорами росписи, оставлено в двух или четырех местах небольшое поле, отделенное одной – двумя полосками от остального рисунка, где находятся особого рода знаки, не могущие быть причисленными к орнаменту в виду их особой формы и положения» [100, с. 201].

Це питання розглядав і нумізмат, музейний діяч, історик, археолог Карл Болсуновський у статті «Символика епохи неоліта». Він, як і його попередники, порівнював знаки на трипільському посуді з ієрогліфами. Учений виділив 21 стилізоване зображення тварин, птахів, зокрема орла, черв'яків, єдиного рога, черепахи, дракона (його пазурів) та інших (мал. 99). Це були так звані «палеографічні знаки». На думку автора, деякі зображення були складними й нерідко один знак утворювався з кількох. Карл Болсуновський виділив символічні знаки: «...ієрогліфи, прототипи якоїсь античної забутої писемності, запозичені жителями епохи неоліту із спільного з китайським джерела, якого ми не знаємо...» [21, с. 4-10, рис. 3: 1-21; 40, с. 91; 214, с. 51-52]. І нині питання писемності в носіїв трипільської культури викликає дискусію.

Окрім археологів-чоловіків, трипільськими глиняними знахідками цікавилися й жінки. З-поміж них – Антоніна Скриленко, учениця Вікентія Хвойки, співробітниця Музею старожитностей та мистецтв

Мал. 99
Стародавні знаки.
За Карлом Болсуновським
[40, с. 91]

у Києві. У першому томі матеріалів XII Археологічного з'їзду (Харків, 1902) опубліковано її статтю «Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в Среднем Приднепровье» [135]. Дослідниця проаналізувала глиняні жіночі антропоморфні фігурки з фондів Київського міського музею та з колекцій Вікентія Хвойки й Володимира Антоновича. Антоніна Скриленко подала відсоткове співвідношення глин, з яких було виготовлено статуетки, а також домішок. На її переконання, домішки були як природними (кварц, слюда), так і штучними (подрібнені мушлі молюсків). Дослідниця висловила припущення про місцеве виготовлення цих фігур, а також поділила їх на три види. На її думку, предмети, що зображували богиню, виявлені в житлах та похованнях, ймовірно, символізували матір-землю й були пов'язані з ідеєю родючості [135, с. 145-152].

Вивченням трипільських глиняних виробів займався першовідкривач цієї культури Вікентій Хвойка (мал. 101) [31]. Дослідник опрацював матеріали з власних розкопок й опублікував низку праць. В одній із монографій – «Каменный век Среднего Поднепровья» (1901) [167; 168], – у підрозділі «Неолит», археолог проаналізував виявлений трипільський посуд, розділивши його на види за подібністю до інших предметів: біноклеподібний, грушоподібний, кулястий, дзвоноподібний, черепахоподібний, лійкоподібний, бочкоподібний тощо. Учений також подав коротку характеристику їх орнаменталії [168, с. 68-69]. Він неодноразово аналізував глиняні знахідки з трипільських поселень у Подільській і Київській губерніях [169; 170].

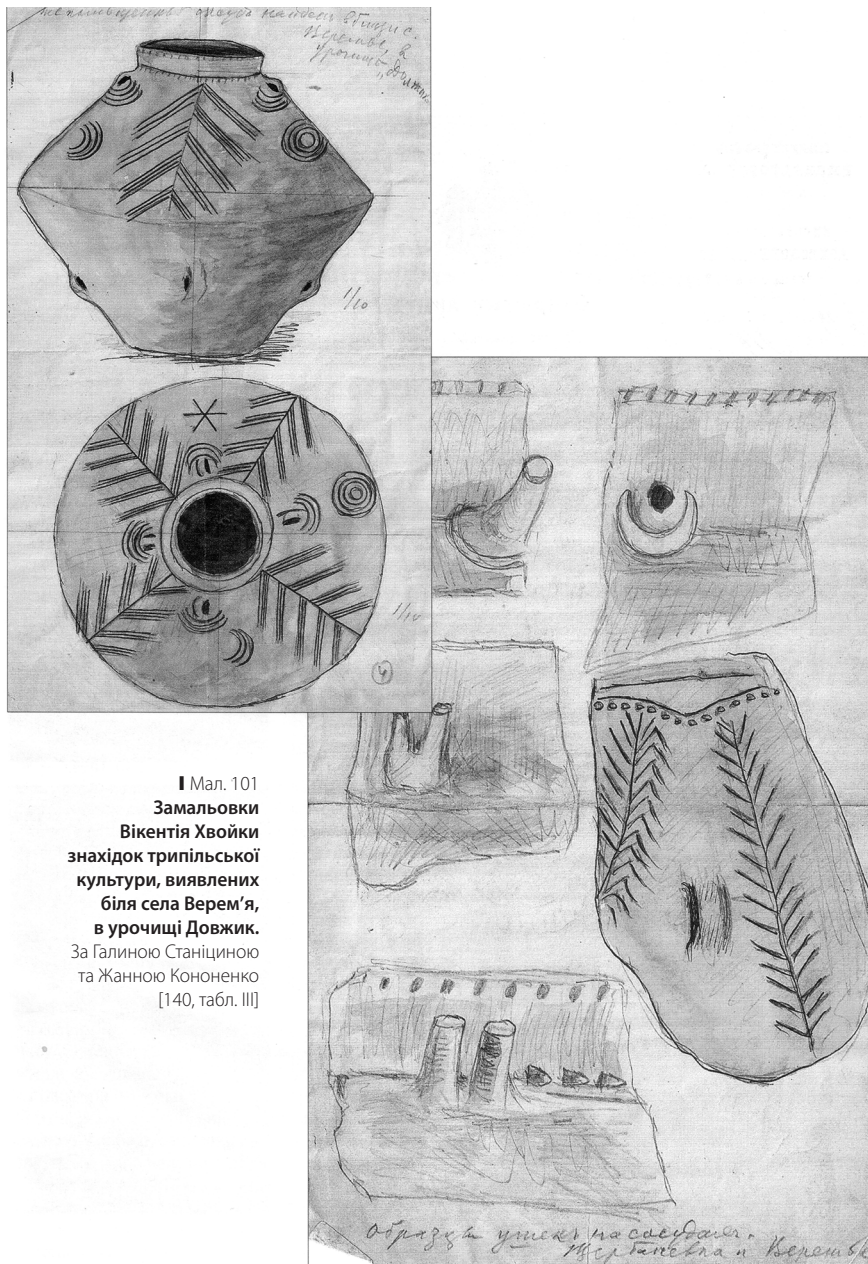
Окрім того, дослідник готував до друку монографію «Доисторические обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)», що мала такі розділи: «Каменный век», «Неолит», «Эпоха металла», «Железный век», «Эпоха полей погребальных урн и великого переселения народов», «Славянская эпоха». Зображення глиняного посуду й скульптур трипільської культури в поєднанні з архітектурними деталями на обкладинці книги утворювали оригінальний колаж (мал. 100). Це була поширена на той час практика художнього оформлення з використанням різноманітних археологічних матеріалів.

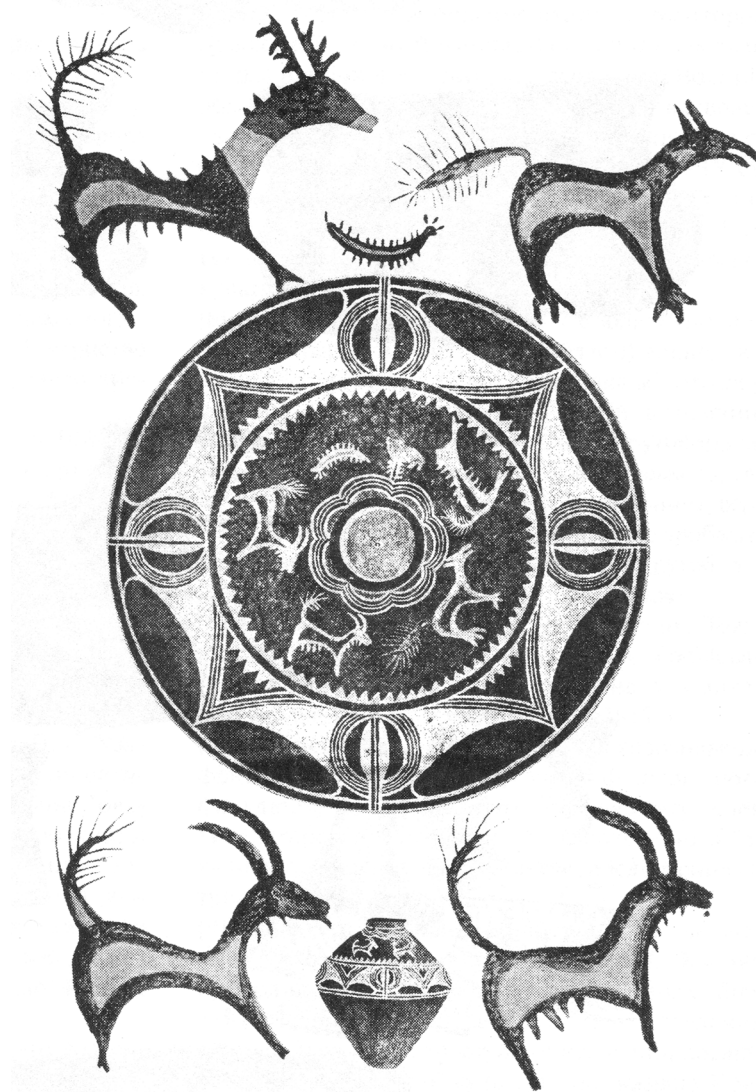
Мал.100

Проект обкладинки до книги Вікентія Хвойки
*«Доисторические обитатели Среднего Приднепровья
и их культура в доисторические времена (по раскопкам)».*

За Оленою Якубенко [214]

Мал. 101
Замальовки
Вікентія Хвойки
знахідок трипільської
культури, виявлених
біля села Верем'я,
в урочищі Довжик.
За Галиною Станіциною
та Жанною Кононенко
[140, табл. III]

Мал. 102

Глиняна трипільська посудина й розгортка її орнаменту.

За Вікентієм Хвойкою [168, табл. VIII]

У своїх працях Вікентій Хвойка подав чимало ілюстрацій глиняних виробів, у тому числі кольорових, які й нині використовують науковці під час археолого-керамологічних досліджень (мал. 101-102). Серед архівних матеріалів дослідника також трапляється чимало фотографій («Зразки трипільського орнаментованого посуду та статуєток»), акварельних малюнків чи замальовок, виконаних олівцем («Зразки орнаментів з трипільського посуду в розгорнутому вигляді», «Зразки трипільського посуду») [140, с. 40]. Археолог звертав увагу й на трипільські глиняні статуєтки, навіть висловив припущення, зважаючи на формувальну масу, з якої їх було зроблено, про імпорт цих виробів у Подніпров'я [165, с. 18-20].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття тривав інтенсивний процес вивчення пам'яток доби бронзи. Значний масив різночасових знахідок потрібно було систематизувати, узагальнити й хронологічно розділити.

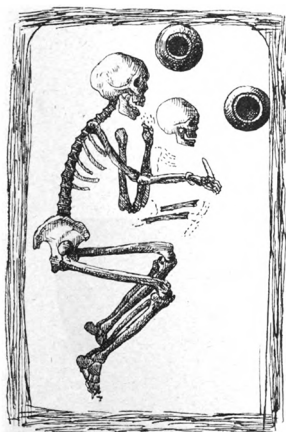
Василь Городцов виділив курганні поховання в ямах, катакомбах і зрубках, що дало змогу зарахувати їх до трьох культур, які хронологічно змінювали одна одну.

Статтю дослідника «*Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г.*» було опубліковано в матеріалах ХІІ Археологічного з'їзду. У ній дослідник досить прискіпливо узагальнив матеріали власних розкопок. Для легшої систематизації й наочності використав таблиці, де подав поховальний інвентар і його кількість. Глиняний посуд нерідко був єдиною знахідкою в таких похованнях. Учений неодноразово подавав досконало накреслені плани, а інколи й перетини поховань, де чітко зазначав розміщення глиняного посуду щодо кістяка (мал. 103). Науковець аналізував посудини, якість їх випалювання, орнамент (мал. 104). Дослідивши вміст посудин, він виявив, що в глиняних артефактах містилися рослинні залишки (ймовірно, просо), а також «*остатки темно-бурого вещества, которое имело вид засохшей крови или перегоревшего мяса*». На жаль, спроба дослідити зразки з посудин, здійснена професором Харківського ветеринарного інституту Іваном Садовським, виявилася невдалою [49].

На високому, як для того часу, методичному рівні розкопки могильника висоцької культури (кінець доби бронзи – початок доби

Мал. 103
Поховання з посудом.
Ізюмський повіт, Харківщина.
Зрубна історико-культурна спільнота.
XVIII–XII століття до н. е.
Розкопки Василя Городцова 1901 року.
За Василям Городцовим
[49, рис. 46–49, табл. X: 4–5]

Мал. 104

Посуд катакомбної культури. За Василем Городцовим [49, табл. ІХ].

раннього заліза) у Західній Україні, біля села Чехи, провів Михайло Грушевський (мал. 105). В опублікованому археологом щоденнику зафіксовано стратиграфію пам'ятки, глибину залягання поховань, супровідний напутній інвентар зі вказівками розмірів (висота, діаметр горла, товщина стінок) глиняного посуду [28, с. 183]. *«Недалеко межі, на 50 см глибоко показався горнець (№ 1) – в формі дзбанка, високий 12 см, до виступу знизу 5 см, діаметр горла 10 см, наоколо виступу 37 см, симетрично і добре виліплений, але випалений досить нерівномірно і слабо; на виступі 5 гуль, видавлених зсередини, в рівнім віддаленні одна від одної; верхня*

Мал. 105

Глиняний посуд. Могильник Чехи. Львівщина. Висоцька культура. XI–V століття до н. е.

Розкопки Михайла Грушевського 1895–1898 років.

За Наталею Булик [28, рис. 150]

половина орнаментована: на одвороті горла – дірочки, далі пояски (5) і між ними орнамент з простих ліній. Коло нього кубочок (№ 2), високий 4 см знизу, до виступу 1 см, діам[етр] горла 4 см, наоколо виступу 15 см, з тонкими (1½ – 2 мілім[етри]) стінами, виліплений доволі правильно, орнаментований трикутниками з паралельних черт, випалений теж досить нерівномірно і слабо» [52, с. 371]. Пізніше, у 1920-х роках, подібні описи траплялися в багатьох працях українських археологів.

Щодо глиняних виробів скіфської доби, тривалий час у полі зору професійних археологів і аматорів були лише курганні некрополі скіфського часу й, відповідно, знахідки, виявлені під час їх досліджень. Узагальненого аналізу виявлених глиняних артефактів у тогочасних публікаціях не виявлено. Зазвичай, опис знахідок із кожного поховання подавали окремо, а про розробку хронології чи опису номенклатури виробів, їх декору не йшлося.

Прикладом для інших тогочасних дослідників були розкопки, проведені 1906 року Василем Городцовим на Більському городищі та в його околицях. Дослідник звернув увагу на масові матеріали – фрагменти посуду місцевого виробництва й привізного античного, робив фотографії й замальовки найбільш цікавих знахідок. Археолог брав до музейного зібрання орнаментовані фрагменти посудин, обточені стінки посуду (крем'яхи), кружала, мініатюрні посудини тощо. Результати цих досліджень опубліковано в статті *«Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии, 1906 году»*, де Василь Городцов досить детально описав глиняні знахідки з попелищ. Окрім статуеток, технічної, архітектурної кераміки, Василь Городцов звернув увагу на глиняний посуд, розділивши його на види (корчаги, горщики, чаші, глечики, кухлі, тарілки, посуд *«загадкового призначення»*) й проаналізував його декор. Ці відомості знайшли відображення в ілюстративних матеріалах до праці автора [50, с. 61-65, рис. 113, табл. I, II]. Можна стверджувати, що науковець у своїй публікації *«Русская доисторическая керамика»* узагальнив принципи роботи з цією категорією знахідок та заклав засади опрацювання масових глиняних матеріалів з поселень. Його праця й нині є актуальною.

Мал. 106
Вікентій Хвойка.
Знахідки скіфського часу,
виявлені
в Роменському повіті
Полтавської губернії.
Розкопки Сергія Мазаракі.
Акварель. За Вікторією
Колесниковою [78, рис. 3]

Згодом, уже наприкінці ХХ століття, інший дослідник Більського городища – Борис Шрамко – скористався матеріалами Василя Городцова [182]. У праці *«Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ)»* дав оцінку дослідженням Василя Городцова, назвавши їх *«первые, хорошо продуманные и для своего времени достаточно документированные раскопки поселения скифского времени... Для 1911 г. эту работу («Дневник археологических исследований...» – А. Г.) можно считать образцовой публикацией. В отличие от многих своих современников, он постарался дать сведения не только о единичных особых находках, но и массовом материале...»* [182, с. 29].

Отже, наприкінці ХІХ століття, із утвердженням археології як науки, дослідників почали цікавити знахідки глиняних виробів доби неоліту, бронзи, раннього заліза. Незважаючи на те, що тогочасні науковці недостатньо використовували глиняні старожитності у своїх розробках, окремі з них усе ж зробили суттєвий внесок у розвиток не лише української археології, а й керамології. Такими можна вважати Вікентія Хвойку, Василя Городцова. Їхні праці стали цінним джерелом для досліджень не тільки біографів, істориків науки, а й сучасних керамологів та археологів.

4. 4.

ВИВЧЕННЯ АНТИЧНОЇ КЕРАМІКИ

4.4.1. Глиняні вироби в епіграфічних дослідженнях

Однією з перших категорій археологічних глиняних знахідок, на яку звернули увагу науковці, були тавра на черепиці, цеглі й вухах (ручках) амфор, а дещо пізніше – написи на посуді. Дослідження таких знахідок розпочалися з 1820-х років.

Прискіплива увага була зумовлена тим, що написи стали додатковим писемним джерелом для вивчення античного минулого. Малочисельні написи на каменях нерідко були уривчастими, а на монетах (так званих «*легендах*») – ще менш інформативними.

Фрагментарні античні глиняні вироби з написами здебільшого використовували як епіграфічне джерело в тогочасних реконструкціях. Епіграфічні дослідження в Російській імперії базувалися на багаторічних напрацюваннях чужоземних фахівців, які у власних дослідженнях використовували археологічні матеріали з Північного Причорномор'я.

Як зазначив Володимир Кац, першими цією категорією знахідок зацікавилися філологи. Окрім прочитання написів, їхню увагу привертала *«локалізація и назначение клейм, их общие хронологические рамки, вопросы ономастики»* [69, с. 18].

Приблизно з 1820 року в Ольвії розкопки проводили так звані *«любители старожитностей»*, які виявляли грецькі посудини, зокрема й амфори. Історик, археолог, археограф, професор Кафедри російської історії й статистики, згодом – директор Рішельєвського ліцею, член Одеського товариства історії та старожитностей Микола Мурзакевич (мал. 107) у праці *«Эллинистические памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси»* (1850) зазначив, що *«значительное число таких амфор в Ольвии и было вырыто прежде, выкапывается впрочем и теперь, но к крайнему сожалению, поселяне, неизвестно кем наученные,*

І Мал. 107
Микола Мурзакевич
(1804–1860) [254]

от найденных амфор стараются сберечь лишь одни ручки, на которых примечают какие-либо изображения или буквы. Самые-же амфоры, по неудобству к доставке, разбивают, а ручки с клеймами продают охотникам. Таких обломков находится много у любителей и несколько приобретено еще Бларамбергом в учрежденный им в Одессе городской музей древностей. Несколько таких ручек находится и в музее Общества» [115, с. 407].

Не можу не погодитися з російськими дослідниками Володимиром Кацом та Іриною Тункіною, які вважали, що основною причиною такого варварського поводження з амфорами було те, що науковці до початку ХХ століття розглядали ці артефакти як «бросовий, не заслуживающий внимания материал». Їх цікавили лише тавра на амфорах і черепиці, чорнолаковий посуд і глиняна скульптура.

У Північному Причорномор'ї проживало чимало осіб, різних за професіями й соціальним становищем (військові, службовці, поміщики), які цікавилися античними знахідками: монетами, написами на каменях і кераміці, глиняним посудом і статуетками. В їхній власності зосередилася значна кількість давніх предметів. Ця ситуація стимулювала поширення грабівницьких розкопок, а також спричинила появу в суспільстві осіб, які займалися продажем антикваріату або його підробкою. Так артефакти розпорозувалися й потрапляли до збірок людей, які цікавилися античністю. Зазвичай, це було даниною моді й можливістю похизуватися перед іншими. Окрім того, частину таких знахідок вивозили за кордон.

Мал. 108
 Генріх Карл Ернст Келер
 (1765–1838) [242]

Європейські дослідники цікавилися знахідками з Північного Причорномор'я й використовували їх у своїх працях. Зокрема, французький археолог Дезіре Рауль-Рошетт у книзі *«Antiquités grecques du Bosphore cimmérien»* («Античні старожитності Боспору Кімерійського», 1822), подав матеріали з Криму [70, с. 118].

Німецький філолог та історик, основоположник грецької епіграфіки Філіп Август Бек за дорученням Берлінської академії зібрав і підготував до друку близько 10000 грецьких написів у праці *«Corpus inscriptionum graecarum»* («Корпус грецьких написів»). Видання побачило світ упродовж 1824–1859 років [63]. Воно мало вагомий вплив на розвиток досліджень у галузі стародавньої епіграфіки.

Незважаючи на чималу кількість негативних факторів у розвитку античної археології, науковці Російської імперії все ж почали приділяти увагу античним глиняним матеріалам. Насамперед, це стосувалося епіграфічних матеріалів. Звернення до писемної історії Давньої Греції й Риму сприяло залученню написів на глиняних виробах як наукового джерела.

У Російській академії наук одним із перших, хто звернувся до вивчення такого різновиду артефактів, був хранитель Кабінету каменів і медалей Ермітажу, академік Генріх Карл Ернст Келер (мал. 108). Під час подорожей територією півдня України мандрівник звертав увагу на монети, геми й етнографічні документи. Окрім того, у щоденнику

археолога подано малюнки 40 амфорних і 1 черепичного тавра, які він зробив, відвідавши Миколаїв, Ольвію, Одесу, Севастополь і Харків [70, с. 111].

Проте праця Генріха Келера мала й певні недоліки. Володимир Кац та Ірина Тункіна зауважили: *«Качество прорисей оставляет желать лучшего. Не выдержан масштаб, надписи выполнены заглавным шрифтом, не передающим палеографические особенности оригиналов. Рисунки с эмблем, содержащихся в клеймах, слишком схематичны, да и приводятся они далеко не во всех случаях. Явно чувствуется отсутствие навыков при работе со столь своеобразным видом письменных источников. Ошибки особенно часты в копиях, выполненных с поврежденных или плохо читаемых клейм. Здесь нередко пропуски или замена букв, некоторые надписи переданы бессмысленным набором знаков, что не только затрудняет их правильное восстановление, но зачастую не позволяет провести надежную локализацию клейм. Правда, следует иметь в виду, что в отдельных случаях, как это было, например, в Севастополе, Келер знакомился не с самими клеймами, а со списками клейм, представленными в его распоряжение коллекционерами»* [70, с. 113-114].

Ще один дослідник цього напрямку – Іван Бларамберг, колекціонер, директор Одеського й Керченського музеїв, проводив розкопки на півдні України. Рукопис його праці *«Древности, обнаруженные в настоящее время в развалинах Ольвии и хранящиеся в кабинете советника Бларамберга в Одессе»*, де вміщено дві таблиці з малюнками 22 тавр на глиняних виробих з Ольвії, зберігався в архіві Одеського товариства історії та старожитностей (мал. 109). Учений уважно ставився до написів на вухах (ручках) амфор і черепиці (мал. 110). За здогадами, копії або самі тавра зі збірок науковця використав і академік Петро Кеппен у своїй неопублікованій статті *«Ольвия. Древний город на реке Буг»*. Ці артефакти знайшли своє відображення в його рецензії до праці Дезіре Рауль-Рошетта *«Antiquités grecques du Bosphore cimmérien»* (*«Античні старожитності Боспору Кіммерійського»*) [70, с. 118].

Мал. 109
Тавра на вухах (ручках) амфор з Північного Причорномор'я.
За Володимиром Кацом та Іриноєю Тункіною [70, с. 120]

Мал. 110
Тавра на вухах (ручках) амфор. Малюнок Івана Бларамберга.
За Володимиром Кацом [69, рис. 10]

Зокрема, Іван Бларамберг спробував визначити місце виробництва амфор і вперше у вітчизняній тогочасній науці порушив питання про призначення тавр. Уже згадані російські дослідники стверджували, що, *«не ограничиваясь описательным изданием и комментированием клейм, Бларамберг стал первым исследователем, заинтересовавшимся возможностями их использования в качестве полноценного источника»* [70, с. 119]. Зважаючи на значну кількість знахідок астиномних штемпелів з Ольвії, Іван Бларамберг вважав, що в цьому місті було розвинуте гончарне виробництво, а астиноми ставили тавра на амфорах і черепиці з метою перевірки якості виготовлених виробів [70, с. 119].

Упродовж ХІХ століття тавра часто публікували на сторінках тогочасних видань, проте не завжди якісно [70, с. 121-122]. Наприкінці ХІХ століття в музеях і приватних збірках України було накопичено не одну сотню тавр на амфорах і черепиці, проте темпи їх опрацювання були повільними.

Перший директор Херсонського музею Карл Косцюшко-Валюжинич, *«в отличие от большинства своих современников тщательно фиксировал обнаруженные в ходе раскопок клейма. При этом они были не только описаны и сгруппированы по местам производства, но значительная часть из них была проиллюстрирована прекрасными эстампажами (відбитки на папері. – А. Г.), позволявшими осуществить проверку предложенного восстановления надписей в поврежденных экземплярах»* (мал. 111) [69, с. 10]. Так він описав власний метод

Мал. 111

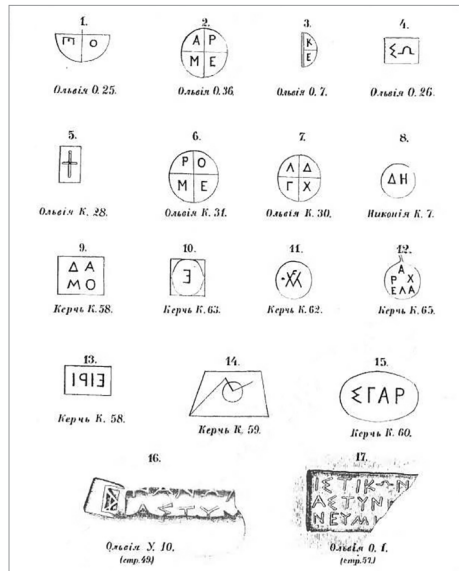
Естампажі з тавр амфор, виконані Карлом Косцюшом-Валюжиничем. Синопа (1-3), Родос (4), Херсонес (5), «Колхіда» (6). За Володимиром Кацом [69, рис. 4]

точного зняття відбитків тавр на ручках амфор: «...Я выбираю тонкую, но плотную почтовую бумагу. Очистив щеточкой от земли и других остатков место, подлежащее снятию, ...я вырезаю соответствующей величины бумагу и, смочив губкой внутреннюю сторону, накладываю на надпись, слегка надавливая, а углы приклеиваю... для того, чтобы бумага, которая покрывает надпись, не могла иметь движения. После этого я весьма старательно вдавливаю большим пальцем ту часть бумаги, которая покрывает надпись до тех пор, пока совершенно ясно не обнаружатся все буквы и изображения (эмблемы). Дав бумаге высохнуть, я остро очиненным карандашом обвожу буквы и изображения сверху и слегка растираю указательным пальцем, обращая внимание на то, чтобы карандаш не соскальзывал с букв, так как надпись будет иметь вид расплывшийся, не отвечающий действительности.

При известном навыке снимки эти можно делать очень быстро, и они имеют то преимущество перед списыванием надписей, что совершенно точно передают характер последних и тем дают возможность определить с некоторой точностью эпоху, к которой относятся» [цит. за: 69, с. 26-27].

На той час в Україні дослідженням тавр на кераміці займалися Павло Беккер, Владислав Юргевич, Владислав Шкорпіл [13-15; 207; 209-211; 213; 106]. Останній опублікував низку статей, присвячених знахідкам із Керчі й околиць цього міста. Також слід звернути увагу на статтю вчителя Євпаторійської гімназії Володимира Штифтаря «Две надписи на черепицах и другие предметы древности, найденные в Евпатории» [204].

Відомо кілька праць Павла Беккера, опублікованих російською та німецькою мовами. Зокрема, у збірнику «Записки Одесского общества истории и древностей» (1863) учений подав статтю «О надписях на ручках греческих амфор и кусках древней черепицы» [15, с. 18-75], де оприлюднив власну колекцію тавр (120 екземлярів), виявлених на вухах (ручках) амфор і черепиці. Дослідник розділив знахідки на класи в алфавітному порядку, вказавши місце їх виявлення (Ольвія, Ніконій, Керч), звідки ці амфори надійшли (Родос, Кнід, Фасос), перелік астиномів і «фабрикантів». Окрім того,

Мал. 112
Тавра на античних виробах
з Ольвії (1-7, 16, 17),
Ніконія (8), Керчі (9-15).
За Павлом Беккером [13, табл. I]

у пошуках аналогій покликався на видання чужоземних колег. Науковець, хоча нині це й не доведено, спробував пояснити, чому трапляються амфори без тавр. На його думку, такий посуд пропускає воду, тому що погано випалений. У таких виробах не зберігали вино чи іншу рідину. «Если эти сосуды наполняются водою, то уже через несколько часов на поверхности их показывается влага, которая, своим испарением, существенно содействует к охлаждению воды, находящейся в сосуде. Можно по этому догадываться, что эти амфоры преимущественно служили для сохранения воды, которая оставалась достаточно свежою...» [15, с. 62].

Дослідник активно вводив до наукового обігу тавра зі збірок інших колекціонерів. Зокрема, у власності молдавського поміщика, збирача, археолога-аматора Івана Суручана зберігалися подібні знахідки [вуха (ручки) амфор і черепиця] з Ольвії й Керчі (23 екземпляри). Саме цим артефактам і було присвячене дослідження Павла Беккера «О надписях на ручках греческих амфор из собрания И. К. Суручана» (1879) [14].

Також учений опублікував працю *«Новая коллекция надписей на ручках древних сосудов, найденных в Южной России»*, де систематизував розрізнені написи й склав *«систематичну колекцію»*. Учений проаналізував тавра на вухах (ручках) амфор і цеглі. Це, на думку дослідника, дало змогу простежити деякі особливості культури стародавніх греків [13, с. 1].

Павло Беккер виокремив тавра на родоських, кнідських, фасоських амфорах і спробував простежити їх хронологію, виділив імена астиномів та *«фабрикантів»*. У своїх пошуках дослідник використовував аналогічні знахідки, що зберігалися в Російській імперії в Ермітажі й на о. Сицилія [13].

Упродовж 1879–1898 років Владислав Юргевич також опублікував чимало студій, присвячених аналізу тавр на вухах (ручках) амфор, черепиці й посудинах із Херсонеса, Феодосії, Керчі, Ольвії, що зберігалися у фондах Одеського товариства історії та старожитностей, приватній колекції *«предводителя»* дворянства Херсонської губернії Івана Куріса [209; 258]. Зокрема, це студії *«Амфорные ручки, собранные в окрестностях Херсонеса по побережью бухт Песочной, Круглой, Камышевой и Стрелецкой в 1886–1887 году»*, *«Надписи на ручках древних греческих амфор из новой коллекции действ. чл. Общества И. И. Куриса и шести принадлежащих Одесскому обществу истории и древностей»*, *«Надписи на ручках и обломках амфор и черепиц, найденных в Феодосии в 1894 году»*, *«О надписях на 21 ручке амфор и кирпичах, приобретенных хранителем музея от керченского продавца древностей»*, *«Надписи на ручках, найденных в Керчи, вновь приобретенных для музея»* [207; 209; 211-213].

У пошуках аналогій Владислав Юргевич користувався відомими на той час працями Лудольфа-Едуарда Стефані, Августа Бека, Василя Латишева та інших. Археолог підтримав твердження Павла Беккера про поширеність гончарного ремесла в Ольвії та інших містах Північного Причорномор'я, насамперед у столиці Боспорського царства – Пантікапеї [209, с. 61-62], а також у Херсонесі, де виготовляли амфори без тавр [213, с. 93-94]. Досліджені тавра на амфорах свідчили про торговельні відносини між містами Північного Причорномор'я та Фасосом, Родосом і Кнідом. Сучасні археологічні

Мал. 113
Графіті на античному посуді
з Північного Причорномор'я.
За Ернстом Штерном [203, табл. I]

розкопки дали можливість виявити лише в Херсонесі амфори й гончарні печі, у яких їх випалювали. Гіпотеза тогочасних учених про те, що амфори виготовляли і в інших античних містах Північного Причорномор'я, археологічно не була доведена.

Ернст Штерн у своїй праці «*Graffiti*» на античних южно-руських сосудах» (1897) подав узагальнюючий аналіз знахідок з Північного Причорномор'я й звернув увагу дослідників на графіті: написи, букви, знаки, лігатури, продряпані, здебільшого, на денцях чи в нижній частині посудин. Ці графіті він розділив на групи: 1) посвяти богам; 2) написи, зроблені господарями; 3) написи торговців; 4) невизначені написи (мал. 113) [203].

Історик, філолог, член Петербурзької академії наук, знавець давньогрецької історії Василь Латишев (1855–1921) обрав справою свого життя епіграфіку [95]. З 1882 року вчений займався збиранням матеріалів для подальшого видання, зведенням стародавніх грецьких

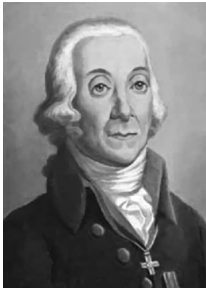
і латинських написів, що походили з античних поселень Північного Причорномор'я [116].

Отже, у досліджуваній період важливим джерелом у процесі вивчення античної цивілізації залишалися епіграфічні пам'ятки. Дослідники продовжували цікавитися написами (таврами чи графіті) на посуді, вухах (ручках) амфор, черепиці й цеглі. У приватних і музейних колекціях їх чисельність постійно зростала, тому ці артефакти потребували атрибутування. Систематизація й аналіз написів на таврах дали змогу з'ясувати походження амфор та їх хронологію.

4.4.2. Дослідження античного посуду й малої пластики

Уже наприкінці XVIII – на початку XIX століття з'явилися перші згадки не лише про предмети, які належать до античного часу, а й малюнки знахідок глиняних посудин, знайдених під час будівництва фортеці в Аджидері (нині – Овідіополь), та верхньої частини теракотової статуетки (висотою близько 7,5 см).

Про ці артефакти повідомив нідерландський інженер Франц де Волан, який був на службі в Російській імперії, у листі до німецького вченого Петера-Симона Палласа (мал. 114), який також перебував на російській службі: *«Мне кажется, что маленький античный бог, найденный на берегу Днестровского лимана, называемого Лакул-Ови-дулуй, заслуживает вашего внимания, и мне прискорбно, что более важные занятия лишали до сих пор меня возможности сообщить Вам о случайности, сделавшей нас обладателями вещи, выдающейся по красоте и достойной внимания знатоков. Этот бюст представляет голову очень красивой женщины, высота его 3 дюйма. Его материал – терракота, и работа превосходна. Профиль греческий, и прическа Дианы: волосы разделены на лбу в два узла, составляя вместе род полумесяца. Этот достойный внимания предмет был найден в одной из могил, постоянно нами встречаемых во время работ по укреплению, производимых на берегу названного Днестровского лимана... По моим соображениям – это бюст домашней богини-*

Мал. 114
Петер-Симон Паллас (1741–1811) [7]

пенаты, погребенной с останками умершего... Некоторые думали видеть в этом бюсте голову Юлии, находя полное сходство с медалями и геммами, дающими нам изображение этой знаменитой римлянки. На этой догадке настаивали, тем более, что озеро, где находилась эта могила, носит имя у местных жителей, схожее с Овидием» [цит. за: 7, с. 10, рис. 1. 5].

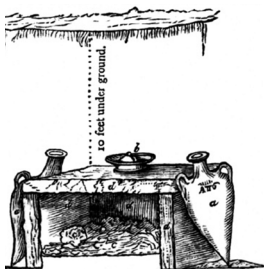
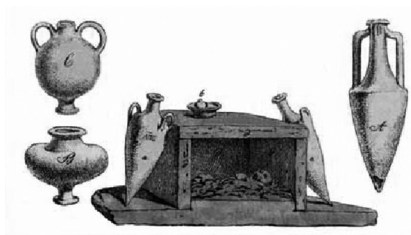
Науковці вважають, що ця голова статуетки є зображенням Афродити (Венери) Сирійської (мал. 115) й належить до останньої чверті IV – I століття до н. е. [7, с. 14]. Деякі вчені, зокрема й імператриця Катерина II, співвідносили цю знахідку з проживанням римського поета Овідія на цій території, тому татарське містечко Аджидер назвали Овідіополь.

1793 року біля Овідіополя було виявлено так звану «могилу Овідія», проте до поховання цього римського поета (43 рік до н. е. – 17 рік н. е.) знахідка не мала ніякого відношення.

Окрім опису пам'ятки, Франц де Волан надіслав Петеру-Симону Палласу ще й малюнок поховання. «Сооружение этих могил столь же необычно, как и интересно: пять камней из сланца [точнее

Мал. 115
Голова глиняної статуетки
Афродіти (Венери) Сирійської (1, 2).
За Сергієм Аргатюком, Володимиром Левчуком,
Ігорем Сапожниковим [7]

Мал. 116
Зображення поховання та предметів,
знайдених під час будівництва фортеці
в Овідіюполі.

За Сергієм Аргатюком, Володимиром Левчуком,
Ігорем Сапожниковим [7]

– местного известняка «ракушечника»] образуют род ящика, содержащего человеческие кости, угли и в большинстве их род разбитой лампы с большим кувшином из той же терракоты, как и бюст. Я присоединил к этому описанию набросок рисунка этой могилы с двумя большими кувшинами, поставленными в том же положении...Изображенные на рисунке амфоры найдены прислоненными к могиле и обозначены буквами a; b – глиняная лампа; c – кучи пепла с костями, находящиеся в образованной из каменных плит помещения могилы, вырытой на глубину десяти футов в земле; d – каменные плиты, составляющие могилу, имеющие два с половиной фута [76 см] в квадрате при четырех дюймах [10 см] толщины» [цит. за: 7, с. 13].

Франц де Волян припускав, що похована людина, «...судя по величине могилы и другим атрибутам, например, двум кувшинам вместо одного, как в других могилах, был значительной особой» [7, рис. 1.12].

Незважаючи на певні неточності на малюнку [зокрема, амфори не мали горизонтальних вух (ручок)] (мал. 116), який зроблено за

розповідями очевидців знахідки, він є одним із перших зображень і наукових описів античних поховань з Північного Причорномор'я.

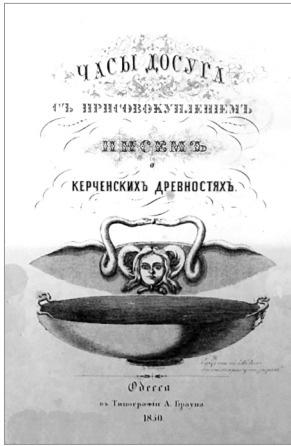
1795 року етнограф і член Лондонського королівського товариства природничих наук Мері Гатрі, відвідавши Овідіополь, також зауважила, що саме тут і був похований Овідій. Дослідниця опублікувала знахідки з цих місць [7, с. 12].

Масові археологічні розкопки на території Північного Причорномор'я сприяли накопиченню археологічних матеріалів, появі в музеях і приватних колекціях шедеврів античного мистецтва. Середина ХІХ століття ознаменувалася появою праць з ілюстраціями першокласних залишків античного минулого в цьому регіоні. На них звертали увагу чужоземні науковці й використовували у власних дослідженнях. Малий тираж і високоякісний друк сприяв тому, що ці книги стали цінними бібліографічними раритетами.

Упродовж 1848–1849 років світ побачило видання «*Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами*» (у трьох частинах) Антона Ашика [8]. Це перша публікація, у якій подано широкий екскурс у давньогрецьке минуле й історію досліджень на території Керчі та її округи. Видання стало своєрідним «Клондайком». Завдяки розкопкам Антона Ашика й Дем'яна Карейші, колекції Ермітажу активно поповнювалися глиняними виробами, насамперед декорованими вазами. Зважаючи на кількість таких знахідок, певний час вважали,

І Мал. 117
Пеліки. Керч. Античний час.
V–IV століття до н. е.
За Антоном Ашиком [8]

Мал. 118
Обкладинка книги Антона Ашика
«Часы досуга с присовокуплением писем
о керченских древностях».
Одеса. 1850 [9]

Мал. 119
Титульна сторінка монографії
«Древности Босфора Киммерийского,
хранящиеся в Императорском музее
Эрмитажа». Санкт-Петербург. 1854 [232]

що ці вази виготовляли в Боспорському царстві. Мистецтвознавці й нині використовують терміни «керченські вази» або «керченський стиль розпису».

Антон Ашик, який у той час був директором Керченського музею старожитностей, мало звертав уваги на більш прості глиняні знахідки, так звані масові, фрагментарні археологічні матеріали. У своїй книзі «Часы досуга с присовокуплением писем о керченских древностях» (1850) (мал. 118), характеризуючи власні розкопки 1847–1849 років, він зазначив, що дослідження в Керчі не дають тих результатів, що раніше, з-поміж глиняних виробів було виявлено дві «вазочки» (мал. 117), посудини різних форм, 20 світильників, а в одній із гробниць – кілька статуеток. Детального опису виробів та їх місцезнаходження, на жаль, не було подано [9].

Мал. 120

Малюнок із видання *«Древности Босфора Киммерийского, хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа»*. Санкт-Петербург. 1854.

За Мариною Євтушенко [234]

Тритомне видання *«Древности Босфора Киммерийского, хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа»* (1854), опубліковане російською й французькою мовами (тиражем 200 екземплярів), стало своєрідним каталогом знахідок із Північного Причорномор'я, зокрема Керчі та її околиць (мал. 119-120) [58].

Збільшення кількості глиняних артефактів призвело до їх узагальненої інтерпретації й пошуку аналогій. Зокрема, уже 1844 року світ побачив перший том *«Записок Одесского общества истории и древностей»*. Дослідники, які публікували у виданні свої праці, зазвичай, цікавилися античними пам'ятками. Першою статтею, присвяченою давнім глиняним виробам, у першому томі *«Записок...»* за 1864 рік була замітка *«Пирамидки из глины, найденные при Акмечетской бухте»*. Автор, ім'я якого нині залишається невідомим, намагався описати знахідки, знайдені 1838 року, під час будівництва млина біля Акмечетської бухти Керкінітської затоки (тогочасна Таврійська губернія, Євпаторійський повіт). З-поміж залишків кам'яних будівель, вочевидь античного часу, було виявлено близько сорока глиняних важків пірамідальної форми з наскрізними отворами й відтиснутим угорі зображенням пташки. Автор вважав ці артефакти важками для рибальських сіток давніх греків [181, с. 630-633].

Джерельна база того часу була незначною, тому дослідник у пошуках аналогій посилався на розкопки, здійснені чотириста років

тому на березі Дону венеціанським мандрівником Іосафатом Барбаро, та знахідки з Угорщини [181, с. 632].

Наприкінці XIX століття в Одесі сформувався осередок вивчення пам'яток античної археології й, зокрема, центр вивчення кераміки. З'явилася когорта дослідників, які займалися дослідженням глиняних виробів. Одним із таких науковців у Російській імперії був історик, археолог, філолог, декан історико-філологічного факультету Одеського університету, професор Кафедри класичної філології й керамолог Ернст Штерн (мал. 131) [46; 86; 87; 89; 90]. Саме він проводив активні розкопки античних і трипільських пам'яток. Дослідник звернув увагу на знахідки кераміки, присвятивши їм чимало наукових праць. Окрім польової роботи й інвентаризації виявлених знахідок, учений публікував результати досліджень на сторінках друкованих видань.

З доробку дослідника виокремлюються праці: *«Античная глазированная керамика Юга России»* (1900), *«К вопросу об эллинистической керамике»* (1910). Ернст Штерн вивчав і генуезьку, і татарську кераміку XIV–XVII століть, присвятивши цим дослідженням публікацію *«Феодосия и ее керамика»* (1906).

Упродовж XIX століття науковці й колекціонери сприймали глиняні вироби, здебільшого, як твори мистецтва, а не як археологічні знахідки чи історичне джерело про минуле. Не уникнув цього й Ернст Штерн. 1894 року археолог опублікував статтю *«Алабастр Псиакса и Гилина»*, де проаналізував алабастр із фондів Одеського товариства історії та старожитностей, зроблений майстром Гілином і розмальований художником Псіаксом [183].

Ернст Штерн перший з-поміж вітчизняних науковців визнав, що глиняні вироби є одним із головних джерел у реконструкції минулого: *«Историк, занимающийся исследованием прошлой жизни нашего славного юга, должен себе предложить вопрос: не имеется ли еще материал, из которого возможно было бы извлечь исторические данные для его целей? На мой взгляд, такой материал существует в найденных при раскопках на юге России в большом количестве керамических изделиях»* [191, с. 3]. Дослідженню давніх глиняних виробів учений присвятив чимало окремих наукових праць.

Науковець вбачав важливість не лише в польових дослідженнях, а й в інвентаризації виявлених знахідок і введенні їх до наукового обігу. Він активно публікував результати своєї наукової діяльності на сторінках різних видань. Метою своїх досліджень Ернст Штерн вважав *«обратить внимание исследователей судеб нашего славного юга на важность оставленного ими слишком в стороне материала и, хотя на некоторых примерах, показать, какие исторические выводы можно из него извлечь. Если мне удалось хотя в некоторой степени вызвать убеждение в том, что иногда и презираемый черепок может в настоящей связи и в настоящем освещении служить исходным пунктом для важной исторической комбинации или прямо выяснить и открыть какой-нибудь исторический факт, то надеюсь, останется и, без сомнения, в важности и необходимости требования, чтобы раскопки на почве наших колоний производились лишь по систематическим планам и под руководством опытных ученых»* [191, с. 20].

Про *«надчорноморські»* зразки грецької кераміки йшлося в праці *«Античная глазированная керамика Юга России»*. Учений з'ясував, звідки саме було привезено чорнофігурні вази, де розташовувалися гончарні центри з їх виготовлення [184]. У пошуках аналогій дослідник вивчав колекції музеїв Європи, а саме Парижа, Мюнхена, Берліна, Севра та інших міст.

Окрім Ернста Штерна, дослідженням античних глиняних виробів займалися одеські дослідники Никодим Кондаков [80], Олександр Бертъе-Делагард [16] та інші вчені. Вони прагнули з'ясувати походження глиняних виробів, їх хронологію, постійно були в пошуках аналогій.

Колекціонери й науковці того часу зосереджували увагу на глиняній пластиці. Так, Никодим Кондаков у статті *«Греческие терракотовые статуетки в их отношении к искусству, религии и быту»* розглянув таку групу глиняних знахідок. Незважаючи на масовість цієї категорії артефактів у музеях світу й збірках приватних колекціонерів, знахідки, на думку дослідника, залишалися *«предметом простого ненаучного любопытства»* [80, с. 75-76]. До свого дослідження учений залучив матеріали, виявлені не лише в Північному Причорномор'ї, а й на інших територіях Давньої Греції,

радив дослідникам античних старожитностей звертати увагу на ці знахідки [80, с. 77].

Никодим Кондаков закликав учених перейти від формального вивчення класичних старожитностей до дослідження їх внутрішнього змісту. Він вважав, що науковці між історією грецького мистецтва та археологією повинні встановити *«связь, выражающаяся во взаимном пользовании выводами и разработкой материала»* [80, с. 77].

Мистецтвознавець вважав цінними не лише знахідки монументальної пластики, а й дрібні теракотові статуетки [80, с. 77]. Він подав технологію їх виготовлення, охарактеризував декор [80, с. 84-85]. Учений наголошував на важливості комплексного аналізу цієї пластики: *«Ее история должна показать, в какую именно эпоху искусства она развивалась и процветала, и в какую, напротив того, умаллялась и падала; вместе с этим, анализ внутреннего содержания этой среды должен выяснить, каковы были именно те духовные потребности, которые вызвали распространение самого производства»* [80, с. 90].

Отже, глиняні давньогрецькі вироби були однією з основних категорій знахідок для науковців упродовж усього досліджуваного періоду. Керамолог Ернст Штерн присвятив їм не одну статтю. Саме цього науковця можна назвати засновником археолого-керамологічної школи антикознавства в Одесі.

4. 5.

КЕРАМІКА І – ПОЧАТКУ ІІ ТИСЯЧОЛІТТЯ

З першої половини ХІХ століття дослідників минулого цікавили не лише античні пам'ятки, а й матеріали давньоруського часу. Наукових праць, які стосувалися означеного періоду, обмаль, і вони, здебільшого, не виходили за рамки тогочасних інформативних публікацій. Археологи, насамперед, звертали увагу на знахідки з Києва. У процесі розкопок на території міста було виявлено чимало глиняних виробів, пов'язаних із церковною архітектурою (цегла, плитка для підлоги, голосники), що підтверджують виставки, проведені під час археологічних з'їздів (мал. 121). Побутові глиняні предмети, здебільшого, були фрагментарними, невиразними, тому в тогочасних наукових студіях їм приділяли мало уваги.

Зокрема, 1892 року археолог Йосип Хойновський здійснив розкопки в Києві, неподалік Десятинної церкви, де виявив різночасові матеріали доби Русі й литовського періоду. У своїй книзі *«Раскопки Великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года»* (1893) дослідник проаналізував глиняний посуд,

Мал. 121
Фрагмент плінфи
із зображенням тризуба.
Київ, Десятинна церква. Х століття.
Розкопки Вікентія Хвойки 1907 року
[259]

кахлі, іграшку й цеглу. У праці згадано й технологію їх виготовлення, зокрема йшлося про домішки піску чи шамоту у формувальній масі тощо [171].

Наприкінці XIX – на початку XX століття тривали інтенсивні розкопки поселенських і поховальних пам'яток слов'янського часу, під час яких було виявлено глиняні вироби, що згодом поповнили колекції музеїв. Вікентій Хвойка досліджував могильники, які відніс до доби полів поховальних урн (глиняних посудин, у яких містилися кремовані людські останки). Нині цей період позначають назвами «зарубинецька» й «черняхівська» культури. Учений, відстоюючи позиції автохтонізму, доводив гіпотезу про неперервність історичного розвитку населення Середнього Подніпров'я ще з трипільських часів, вважаючи, що носії традицій доби полів поховальних урн упродовж II–V століть поступово прийшли на зміну скіфському населенню [164, с. 168].

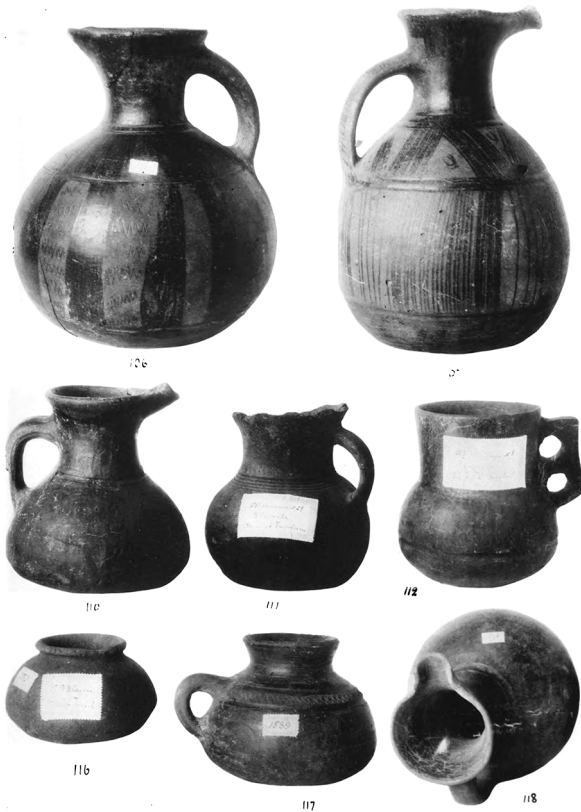
Незважаючи на те, що основну увагу першовідкривач цих пам'яток зосереджував на трипільських поселеннях, у розділі «Епоха полів поховання та великого переселення народів» дослідник подав коротку характеристику й глиняного посуду, що став візитівкою цих культур (мал. 122). Археолог виокремив горщико-, келихо- та мископодібні посудини зарубинецької культури. Щодо черняхівських посудин з Ромашківського й Черняхівського могильників, досліджених Вікентієм Хвойкою, то їх було знайдено в похованнях, здійснених за обрядами кремації та інгумації. Учений зазначив, що всі знахідки було виготовлено на гончарному крузі, прослідкував розміщення цих

І Мал. 122
Глечик, виявлений
біля села Ромашки. Київщина.
Черняхівська культура. IV століття.
Розкопки Вікентія Хвойки 1899 року.
За Мариною Стрельник [141, с. 5]

посудин щодо померлого, подав коротку характеристику їх видів тощо [164, с. 169].

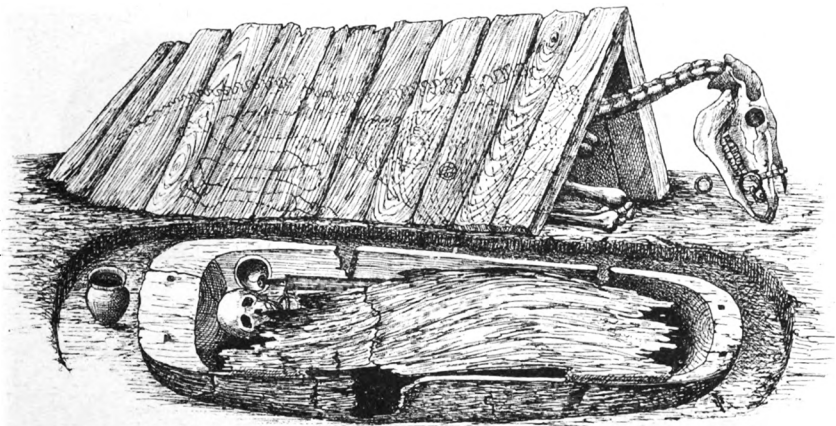
Доречно охарактеризувати й інші статті, що з'явилися на початку ХХ століття. 1900 року біля села Верхній Салтів Харківської губернії було виявлено поселення й могильник, що пізніше дали назву іншій археологічній культурі – салтівській (її виділено 1926 року). Там проводили розкопки Василь Бабенко, Олександр Покровський та Парасковія Уварова.

Мал. 123

Глиняний посуд. Околиці села Верхній Салтів, Харківщина.
Салтівська культура. VIII–X століття. Розкопки Олександра Покровського 1901 року.
За Олександром Покровським [124, табл. XXIII]

З-поміж матеріалів салтівської культури (VIII–X століть), що була пов'язана з Хазарським каганатом, формами й кількістю виділявся глиняний посуд (мал. 123). Один із дослідників могильника – викладач Харківського університету Олександр Покровський, характеризуючи знайдені вироби, визначив їх види, орнаменти, пояснив техніку виготовлення. Також дослідник звернув увагу на фрагменти посуду: *«Для более точного определения способа лепки этих сосудов интересно изучит поломанные сосуды: по ним легко заметить, что по большей части сосуды распадаются на определенные части, а также и трещины идут в направлениях, повторяющихся у многих сосудов; по этим трещинам отделяется горлышко в виде цилиндра, отделяется дно сосуда и бока распадаются на правильные и четырехугольные куски. Повидимому, сосуды скорее формировались в форме, укладывая ее правильными кусками глины и потом уже обрабатывались окончательно снаружи, сглаживая сосуд, покрывая его краскою и орнаментом»* [124, с. 475-477, табл. XXIII–XXIV]. Це твердження, звісно, не є достовірним, воно лише свідчить про перші візуальні спроби пояснити, як формували посуд носії салтівської культури.

Мал. 124

Пізняокочівницьке поховання з глиняним посудом. Ізюмський повіт, Харківська губернія. XI–XII століття. Розкопки Василя Городцова 1901 року. За Василем Городцовим [49, табл. XV]

І Мал. 125
**Глечики (випадкова знахідка)
з гончарного горна, виявлені
поблизу села Мачухи. Полтавщина.
VI–VIII століття.**

За Миколою Макаренком
[104, рис. 96, 97]

Василь Городцов одним із перших звернув увагу й на пізньокочівницькі поховання, які пов'язують із літописними половцями, та подав про них інформацію в статті *«Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г.»* [49]. Проте глиняний посуд із цих поховань археологи почали досліджувати значно пізніше (мал. 124).

З початку ХХ століття археологи активно вводили до наукового обігу різночасові (і не тільки античні, як це було раніше) глиняні артефакти, знайдені за випадкових обставин. Доречно згадати Миколу Макаренка, який опублікував інформацію й подав фотографії глечиків із гончарного горна (VI–VIII століття) біля села Мачухи Полтавського повіту (мал. 125) [104, с. 116-118], посудини слов'янського часу із села Артюхівка [104, с. 118-120], а також двох горщиків скіфського часу й горщика доби козацтва з колекції В. Безпальчева, знайдених в околицях села Коровинці Роменського повіту Полтавської губернії [104, с. 120-121].

4.6. ГЛИНЯНІ ПРЕДМЕТИ ЧАСІВ КОЗАЦТВА

Глиняні предмети часів козацтва (люльки, посуд, дрібна пластика) у незначній кількості траплялися в приватних і державних збірках старожитностей. На виставках, що проходили під час археологічних з'їздів, вони також були нечисленими експонатами. Зазвичай, на глиняний посуд звертали увагу тоді, коли в ньому були знайдені монетні скарби. Наприклад, у Києві, на виставці під час XI Археологічного з'їзду експонувалися лише п'ять таких горщиків. Окрім того, там було представлено дві баклаги, які пов'язували з побутом козаків. На жаль, окремих праць, присвячених кераміці пізнього середньовіччя, у досліджуваний період немає, що ще раз підтверджує тогочасний речознавчий підхід до вивчення пам'яток матеріальної культури давнього населення України.

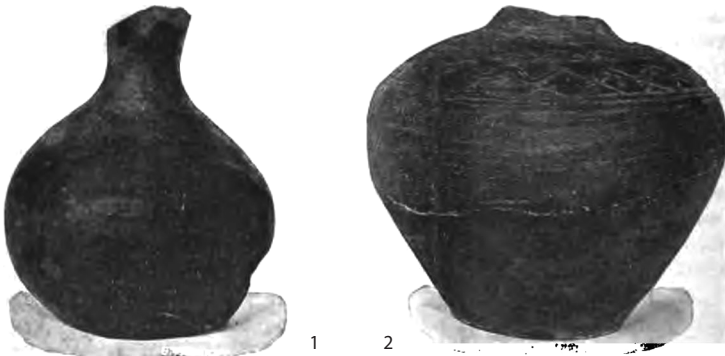
У Київський художньо-промисловий і науковий музей потрапили дитячі іграшки (фігурки жінок, коней, вершників), знайдені за випадкових обставин, або ті, що виявлені Олексієм Ставровським, Вікентієм Хвойкою та іншими археологами під час розкопок у Києві, зокрема на Замковій горі. Микола Біляшівський виділив їх із загальної маси давньоруських артефактів і датував XIV–XVIII століттями (мал. 126) [261].

Прості глиняні посудини лише зрідка потрапляли до колекцій. Зазвичай, там переважали предмети, що характеризували життя духовенства або верхівки суспільства. Одним із перших в Україні, хто звернув увагу науковців на глиняні знахідки пізнього часу, був Василь Данилевич. На його думку, саме ці непоказні предмети дозволили більш детально вивчати давнє минуле: *«Собирая и изучая лишь изящное, не только ученый или дилетант, но также учреждение рискуют пропустить без внимания массу ценных в научном отношении предметов и придти к неверным и неполным выводам. В то-же время коллекции древностей и ученые труды, в основу которых положено подобное начало, никогда*

Мал. 126
Фігурки коней із фондів
Київського художньо-промислового
і наукового музею. Київ. ХVІ–ХVІІІ століття.
За Оленою Попельницькою [261]

не дадут точного и честного представления о быте древних людей. Вряд ли требуется доказывать, что вещи, считавшиеся в известный момент изящными и дорогими, всегда были доступны по преимуществу состоятельным людям, а народные массы довольствовались в своем обиходе, как и теперь, более грубыми и дешевыми предметами. А в таком случае необходимо изучать и собирать и эти непоказные вещи, так как только они дадут возможность восстановить истинную и полную картину жизни прежних людей, знакомя нас с бытом всей изучаемой народности, независимо от имущественного и социального положения

Мал. 127
Тиквасті глечики з монетними скарбами. Глина, гончарний круг, ритування.
Село Великий Красін, Каширський повіт, Тульська губернія. ХVІ століття (1).
Село Пузачі, Тимський повіт, Курська губернія. ХVІІ століття (2).
За Василем Данилевичем [54]

отдельных ее представителей, насколько оно выражается в дошедших до нас памятниках древности» [54, с. 389].

У статті «Заметки по археологии и нумизматике» (1903), опублікованій у збірнику Історико-філологічного товариства в Харкові, Василь Данилевич використав у дослідженнях давнього гончарства глиняні посудини XV і XVII століть, що зберігалися в Музеї мистецтв та старожитностей при Харківському університеті (мал. 127). Науковець вважав, що гончарі пізнього середньовіччя успадкували від попередніх епох, зокрема давньослов'янських і часів Руси, лінійну й хвилясту орнаментацию посуду [54, с. 393-395].

Археологічні дослідження до другої половини XIX століття були спорадичними. Основна увага була прикута до античних пам'яток. Археологи, колекціонери виступали не лише як дослідники, а й як зберігачі та охоронці минулого, створюючи музейні заклади. До наукового обігу, зазвичай, вводили лише предмети музейної вартості. Як зазначали Володимир Генінг і Віктор Левченко, період археології старожитностей – це час «початкового накопичення», зародження й становлення наукового археологічного знання, для якого характерний предметоцентризм, коли кожну знахідку розцінювали як унікальну й таку, що потребувала самостійного й індивідуального розгляду [47, с. 29].

Робота з масовим матеріалом була відсутня. Математично-статистичні методи й створений на їх основі порівняльний аналіз фактично не застосовували. Іноді використовували візуальні спостереження, що стосувалися технології виготовлення глиняних виробів, проте ними не послуговувалися інші дослідники.

З утвердженням археології як науки вчені почали цікавитися не лише поховальними пам'ятками з їхніми виразними матеріалами, а й поселеннями, на яких проживало давнє населення, що залишило після себе масові археологічні знахідки, зокрема глиняні вироби.

Упродовж досліджуваного періоду відбувався процес накопичення давньої кераміки, її обробка, аналіз та введення до наукового обігу. На початкових етапах розвитку археологічної керамології глиняним виробам як специфічній категорії матеріальної культури давнього населення України надавали різне пізнавальне значення. Кінець XVIII – початок XIX століття характеризувався

краєзнавчо-археологічними описами пам'яток і виявлених під час досліджень глиняних виробів, активними розкопками курганних некрополів і античних поселень, водночас і недостатністю фактичних і методологічних засад для дослідників у визначенні культурної й хронологічної належності виявлених знахідок. Лише наприкінці 1840-х років глиняні вироби почали ставати важливим джерелом для відповідей на запитання, що стосувалися етнічної історії, хронології, матеріальної та духовної культури давнього населення. Їх дослідження з мистецької та епіграфічної площин поступово переходили в археологічну.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття глиняні артефакти зосередили на собі увагу частини тогочасних археологів. Дослідники почали виділяти їх із загального масиву старожитностей, а отже, сталося зародження керамологічного підходу до їх вивчення. Науковці, залучаючи етнографічні паралелі, почали здійснювати аналіз технології виготовлення кераміки, способів нанесення декору, виділяти окремі види посуду та вказувати на його призначення в побуті й обрядовості. Учені здійснили перші спроби розробки керамологічної термінології, провели хронологічну й культурну атрибуцію знахідок, що нерідко базувалася на західноєвропейському науковому досвіді.

Звісно, на той час соціально-економічні реконструкції минулого, у яких використовували давню кераміку й гончарне ремесло, не здійснювали, а у вивченні глиняних артефактів панівні позиції й надалі залишалися за *«речознавчим»* підходом, який базувався й на освітньому рівні тогочасних археологів, а вони далеко не завжди мали спеціальну історичну освіту. Незважаючи на те, що їхні дослідження були розрізненими, вони все ж стали тим фундаментом, на якому формувалася методика керамологічних досліджень в Україні.

4.7.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ АНТИЧНИХ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ТА БОРОТЬБА З НЕЮ ВПРОДОВЖ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Упродовж XVIII–XIX століть в Європі мода на античні старожитності поширилася серед різних верств населення, передовсім заможних, адже це була досить затратна справа – збирання власної колекції старовинних речей із каменю, різних металів (у тому числі й дорогоцінних), скла тощо. Колекціонери чимало уваги приділяли високохудожнім античним вазам (під цією дещо умовною назвою могли фігурувати пеліки, гідрії, деякі види амфор, ойнохої, кратери, псиктери та інші види «парадного» посуду), оздобленим різноманітними орнаментальними мотивами, у тому числі міфологічними й побутовими сюжетами, а також малій пластиці, а саме – глиняним статуеткам, маскам тощо.

Саме вподобані колекціонерами вази з третьої четверті XVIII століття стали предметом їх пильної уваги завдяки своїм невеликим розмірам. Вони були досить практичними для колекціонування й гармонійно вписувалися в інтер'єр, тому їх часто продавали антиквари [283, с. 10]. Уже наприкінці XVIII століття мандрівники з Російської імперії, подорожуючи Італією, нерідко купували й привозили додому предмети, що належали до часів античності (VIII ст. до н. е. – VI ст. н. е.), і серед них – вази, оздоблені мальовкою [34, с. 40]. Процес колекціонування предметів старовини поживався після завоювання Північного Причорномор'я в результаті російсько-турецьких війн. До складу Російської імперії ввійшли південні території України, де знаходилися залишки античних міст: Ольвії, Пантікапея, Херсонеса, Тіри та ін.

Дослідник античної кераміки Дмитро Васько подав деякі відомі прізвища тогочасних західноєвропейських збирачів, що мали у власних колекціях значну кількість високомистецьких творів.

І Мал. 128
Джованні П'єтро Кампана.
За Наталею Морозовою [253]

І Мал. 129
**Аттичний червонофігурний
ритон. 480 р. до н. е.**
З колекції Джованні П'єтро Кампана.
Державний Ермітаж. Російська Федерація.
За Наталею Морозовою [253]

З-поміж них – німецький художник доби класицизму Антон Рафаель Менгс, французький гравер, єгиптолог, засновник і перший директор Луврського музею в Парижі барон Домінік Віван-Денон, англійський дипломат, посол у Неаполі Вільям Ровен Гамільтон [34, с. 40]. До цього переліку можна зарахувати чимало європейських монархів, вельмож і релігійних діячів. Деякі з їхніх колекцій розפורшилися, були продані іншим збирачам або потрапили до музеїв.

Серед відомих тогочасних колекціонерів можна назвати італійського банкіра маркіза Джованні П'єтро Кампана (мал. 128; 129). Вважається, що він мав навіть спеціальну майстерню, у якій реставрували античний глиняний посуд із його збірки [284, с. 263-264]. 1861 року 565 античних ваз із цієї колекції придбав Ермітаж у Санкт-Петербурзі [264].

Щоб задовольнити попит на такі предмети, який постійно зростав, 1769 року англійський художник-кераміст Джозайя Веджвуд (1730–1795) на базі гончарного заводу свого батька відкрив

мануфактуру, що випускала імітації знайдених в Італії посудин [40, с. 40]. Вони відрізнялися від оригіналів, і всі, купуючи, розуміли, що це сучасна копія. Ціна на такі вироби була значно нижчою за вартість стародавніх артефактів, а тому доступною менш заможним верствам суспільства.

Згідно з усталеними тогочасними нормами, стародавні глиняні вироби становили цінність для колекціонування й експонування, насамперед, не як археологічні знахідки, а як твори мистецтва, тому реставратори намагалися повністю їх відновити. Це робили й для підвищення їх ціни під час продажу на антикварних ринках. Посуд не тільки реставрували – могли дещо змінити його форму, а декор нерідко переробляли згідно з вимогами замовника чи смаками художника-реставратора, при цьому сліди втручання ретельно приховували [284, с. 264]. Розбитий виріб склеювали, відсутні фрагменти «*позичали*» в інших посудин, а шви від склеювання маскували за допомогою спеціальної мастики. На реконструйований у такий спосіб посуд могли наносити декор, який стилістично не відрізнявся від подібного прикрашання виробів того часу, хоча нерідко спотворював первісну композицію й сюжет малюнка. А для досягнення гладкої, однорідної поверхні, приховування слідів реставрації майстри наносили шелак (природну смолу) та пігменти. Відсутні частини, насамперед у античних ваз, могли робити з фрагментів слабовипаленої кераміки й фарбувати, підбравши подібний до оригіналу колір [284, с. 265].

Окрім того, як зазначав професор Ленінградського університету, академік Сергій Жебельов (1867–1941) у своїй монографії «*Введение в археологию*» (1923), а саме – у підрозділі «*Подделка памятников искусства и старины*», «*страсть к собиранию предметов искусства и старины вызвала одно, бесспорно, отрицательное явление в археологии – фальсификацию, или подделку предметов искусства и старины. Немало имело и имеется в обращении памятников не подлинных, поддельных... Можно утверждать, что фальсификация древностей появилась почти одновременно с началом собирания их, и пока это собирание будет существовать, от нее не избавится, тем более, что фальсификаторы умеют, или стараются, всегда совершенствоваться в своем искусстве. Их способности в этом отношении постоянно развивались*

и прошли последовательные этапы, от беспомощных подделок, до подделок, стоящих вполне на «высоте» искусства. Во второй половине XIX века смело можно было говорить об «искусстве фальсификации» не в ироническом, а в прямом смысле, так как фальсификаторы во многих случаях обнаруживали в своих подделках не только высокую степень художественной ловкости, но и обширные историко-художественные и археологические сведения. Вот почему вряд ли можно указать такой музей или такое частное собрание, в которые не попадали бы, от времени до времени, поддельные предметы» [59, с. 104-106].

Фальшування глиняних виробів було в полі зору колекціонерів, науковців, музейників півдня України. Будучи сам колекціонером, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей Олександр Бертъе-Делагард у статті «Подделка греческих древностей на юге России» (1896) виступав за те, щоб для боротьби з фальсифікаціями залучати археологів, «урядові та поліцейські сили» [16, с. 28].

Заслужений професор Одеського університету та Одеських вищих жіночих курсів Іван Линниченко (мал. 130) критикував «бездумне, неупорядковане аматорське колекціонування, закликаючи до ґрунтовності та науковості, звертав увагу на прикре явище фальшування предметів давнини» [112, с. 145]. Під час археологічного з'їзду 1911 року в Новгороді він виголосив змістовну доповідь «О подделке древностей», де зазначив, що в Російській імперії центрами підробок стали Одеса, Київ,

І Мал. 130
Іван Линниченко
(1857–1926) [249]

західні території й частково Сибір, зокрема Томськ. На його думку, «в образованности фальсификаторов отчасти виноваты и ученые. Их раскрытиями подделок и объяснениями всегда пользуются фальсификаторы, а увлечения за последнее время стариной и умножение коллекционеров, часто мало знающих, дают поддельщикам возможность легко сбывать товар» [97, с. 171].

Але найбільше сил викриттю цього негативного явища й боротьбі з ним віддав керамолог Ернст Штерн (мал. 131). Він опублікував кілька статей, в яких розглянув різні види підробок та способи їх виготовлення й поширення серед колекціонерів та музеїв. Його праці з означеного питання надруковано в «Записках Одесского общества истории и древностей»: «О новейших подделках в области керамики на юге России» [194, с. 37-41], «О новом способе подделки античных расписных ваз» [194, с. 5-15]. На X Археологічному з'їзді, що відбувся в Ризі 2 серпня 1896 року, Ернст Штерн прочитав реферат «О подделках классических древностей на юге России», який було надруковано в матеріалах цього з'їзду [196, с. 189-196]. 1897 року цю доповідь було видано окремою брошурою [197] (мал. 132). Ще одну його працю – «О подделке предметов классической древности

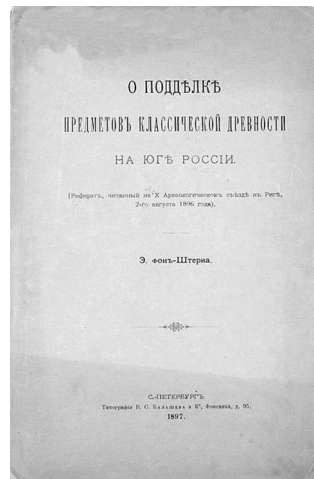

Мал. 131
Ернст фон Штерн (1859–1924).
 Картина Киріака Костанді [285]

на юге России» – опубліковано в «Журнале Министерства народного просвещения» [198, с. 129-159].

Під час Х Археологічного з'їзду за пропозицією Ернста Штерна було ухвалено постанову написати циркулярне повідомлення про підробку античних старожитностей і поширити «во всех специальных органах и общих журналах» [196, с. 189].

Ернст Штерн зауважив, що «судебное или полицейское преследование фальсификаторов является делом весьма трудным. Всякий, несомненно, имеет право заказать себе копию с античных вещей, или предметы по рисункам в античном вкусе; столкновение с законом начинается только с того момента, когда эти вещи выдаются за настоящие древности. Но это преступление гражданское; только потерпевший имеет право возбудить обвинение в мошенничестве; коллекционеры и любители, купившие поддельные вещи, обыкновенно предпочитают молчать; отчасти они избегают судебного разбирательства из ложного стыда, отчасти потому, что исход процесса, требующего затраты времени и средств, может казаться сомнительным. Дело в том, что распространители поддельных вещей обыкновенно действуют так осторожно, что доказать их «dolus» (з латинської мови – «обман». – А. Г.) довольно мудрено.

І Мал. 132
Обкладинка реферату
Ернста фон Штерна
«О подделке предметов классической
древности на юге России». 1897 [197]

...Остается только одно средство борьбы с этим злом — а именно, предавать проделки мошеннической шайки как можно более широкой гласности и этим предостерегать публику от покупки подделок» [198, с. 158-159].

Ця проблема цікавила й Михайла Грушевського, який подав рецензію на статтю Ернста Штерна «О подделке предметов классической древности на юге России». Зокрема, у ній ідеться про те, що «фальсифікація античних старинностей в українськiм Чорномор'ї, території колишніх грецьких колоній й багатих античних находок, стала за останніх кільканадцять літ прибирати дуже великі розміри. Підробляються глиняні вироби, написи і останніми часами особливо – золоті прикраси. Фальсифікати останніми часами виробляються так зручно, що й спеціалісти не раз ловились на принаду» [53, с. 27].

Михайло Грушевський відзначав діяльність Олександра Бертье-Делагарда та Ернста Штерна в боротьбі з фальшивками і, зокрема, доповідь останнього на археологічному з'їзді в Ризі: «задачею його було, між іншим, щоб конгрес взявся до наради над способами винищення сієї фабрикації фальсифікатів; одначе якихось практичних способів для того не знайдено, і конгрес прийняв лише резолюцію самого референта: опублікувати на головних європейських мовах обіжник про фальсифікацію для популяризації в кругах учених і збирачів. Д[обродій] Штерн, між іншим, згадує про фальсифікацію старинностей т. зв. великокняжого періоду в Києві. Хоч фабрикація їх, скільки знаємо, і не прибрала ще такої великості, як античних старинностей (між іншим, через меншу приступність взірців), одначе було б дуже пожаданим, щоб і на сю фабрикацію завчасу звернено увагу, як се тепер сталось з чорноморськими антиками» [53, с. 27-28].

Збирання предметів старовини мало фінансову складову, що й викликала появу фальсифікованих речей. Колекціонери й державні музеї вели закупівлю експонатів. Іноді знайдені цінні артефакти, особливо виготовлені з дорогоцінних металів, оцінювали в десятки тисяч рублів. Як не згадати так звану «золоту тіару скіфського царя Сайтаферна», куплену 1896 року Лувром за 200000 франків

у антикварів з півдня України – братів Гохманів, зроблену одеським ювеліром Ісролем-Бером (Ізраїлем) Рухомовським. Окрім того, часто підробляли написи на каменях, зокрема на мармурі, а також античні монети, бронзові вироби [195, с. 5].

На початку ХІХ століття в Західній Європі нерідко почали з'являтися й підробки античних ваз, що видавали за справжні. Ще директор Керченського музею Антон Ашик у своїй книзі *«Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами»* (1848–1849) застерігає: *«в Италии вообще процветает промышленность делания фальшивых ваз на подобие древних; надобно быть истинным знатоком и уметь различать древнюю работу от новейшей, чтобы не сделаться жертвою обмана и не поплатиться дорогою ценою за сосуд самый обыкновенный»* [11, с. 6].

Підробок античних глиняних виробів на півдні України в першій половині ХІХ століття не робили. Насичення ринку *«антиків»*, поповнення колекціонерських і музейних збірок відбувалося за рахунок археологічних і грабінницьких розкопок, а також випадкових знахідок та закупівлі речей за кордоном.

І пізніше, приблизно до 1870-х років, підробки глиняних ваз у Північному Причорномор'ї були рідкістю. Для цього ще не було відомо родовищ якісної місцевої сировини, а серед фальсифікаторів не було людей, які б добре знали як в археології, так і в мистецтвознавстві, епіграфіці та вміли стилістично виконати малюнок, що відповідав би тому чи іншому періоду античної історії [195, с. 6].

Тогочасні фальсифікатори, маючи бідні фантазії, знання й недостатній рівень майстерності, лише копіювали вже відомі зразки, що знаходилися в музейних чи приватних колекціях, або брали за взірць опубліковані малюнки такого посуду. Зокрема, для здійснення фальсифікацій користувалися вже згаданою книгою Антона Ашика *«Воспорское царство...»* [49, с. 42-43]. Але, як простежив Ернст Штерн, у Північному Причорномор'ї серед знайдених справжніх численних зразків античних розмальованих ваз не траплялися подібні один одному екземпляри [195, с. 6].

На той час було втрачено й стародавній секрет чорного лаку. В Італії серед підробників існував такий рецепт чорного лаку: між собою змішували марганець, осердя чорного олівця, мило склярів (очевидно, так звана віконна замазка. – А. Г.), свинцевий окис, тальк, буру й камедь, і цей розчин наносили на поверхню виробів. Ознакою фальшування було те, що такий «лак», порівняно з автентичним, був більш яскравим [8, с. 6].

У Західній Європі використовували й інший склад імітації чорного лаку, куди входили сажа, червоний оксид заліза, іноді – кіновар та свинцеві білила [283, с. 15].

Наприкінці ХІХ століття ситуація змінилася, і підробки глиняного посуду заповнили антикварний ринок у Російській імперії. На півдні України з'явилася когорта людей, яких називали «цусливчиками». Вони займалися грабіжницькими розкопками з метою збагачення. Деякі нечесні люди, що хотіли розбагатіти на античному минулому, пішли іншим шляхом: зайнялися виготовленням підробок. Вони розуміли, що зростаючий попит на автентичні античні глиняні вироби вже не можна було задовольнити навіть грабіжницькими розкопками. Продаж, перепродаж експонатів, обмін ними серед колекціонерів також ставали причиною появи людей, які хотіли на цьому заробити. Цим займалися торговці антикваріатом – люди, що мали комерційну жилку й зв'язки серед науковців, музейників, колекціонерів, грабіжників, перекупників старовини, і не тільки в Північному Причорномор'ї та по всій Російській імперії, а й у Європі. Ознайомлення з тогочасним ринком стародавніх речей, коли артефакти могли безборонно переміщуватися з країни в країну, спонукало багатьох антикварів до гендлювання (здебільшого, цим займалися євреї та греки). Частина спритних торговців не тільки продавали старожитності, а й організовували виготовлення підробок глиняних археологічних знахідок.

Поширенню фальсифікату сприяло й зростання зацікавлення античним минулим у різних прошарках суспільства Російської імперії. Люди, які не належали до найзаможніших або дуже заможних родин, не завжди мали великі й розкішні колекції стародавніх речей, але кілька предметів для оздоблення інтер'єру свого помешкання могли собі дозволити. Іноді це були дрібнички, сувеніри як нагадування

про якусь подію, наприклад, про відвідування узбережжя Чорного моря та споглядання античних пам'яток цього регіону, чи предмет вихвалання перед друзями. Не завжди збирачі, особливо недосвідчені, або ті, хто хотів зекономити, отримували справжні стародавні речі. Некомпетентність та скупість ставали причиною купівлі підроблених глиняних речей.

Фальсифікатори працювали й для людей, яких важко обдурити, – музейних фахівців та знаних досвідчених колекціонерів, які мали розкішні колекції вартістю не в одну сотню російських рублів. Незважаючи на чималі досвід і знання таких людей, підроблені предмети іноді потрапляли й до їхніх збірок. Подібні речі були в зібраннях колекціонерів не тільки півдня України, а й поширювалися по всій території Російської імперії, у тому числі неякісно підроблені речі з'являлися, наприклад, у деяких киян, що мало розумілися на старовині [195, с. 5].

Можна навести приклади того, що підроблений античний посуд певний час не був атрибутований і потрапляв у фонди музеїв як автентичний. Є він і в нинішніх збірках Кримського республіканського краєзнавчого музею, Ермітажу, Державного музею образотворчих мистецтв імені Олександра Пушкіна (Російська Федерація), Моравського музею в Брно (Чехія), Музеї Вікторії та Альберта в Лондоні [40, с. 43-45] й у славнозвісному Луврі [206, с. 197, рис. 66]. Навіть у 1990-х роках у музейних колекціях, наприклад, у Курському обласному краєзнавчому музеї, виявлено фальшивий античний глиняний посуд, який там зберігався не одне десятиліття й вважався справжнім (мал. 133) [40, с. 41-42]. Можливо, і досі в деяких українських музеях частина підроблених глиняних виробів залишається неатрибутованою.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття підроблені предмети почали виготовляти й продавати в значній кількості. Деякі сучасні дослідники вважають, що в Керчі того часу для фальсифікації глиняних античних ваз існувала окрема майстерня [40, с. 41-43]. Найчастіше підроблені речі презентували як знайдені в Ольвії, яку на той час активно грабували жителі села Парутине, розташованого неподалік руїн цього античного міста.

І Мал. 133

Фальшива пеліка із Курського обласного краєзнавчого музею. Російська Федерація.

За Дмитром Васьком [34, илл. 5]

«Очаківська банда» фальсифікаторів, як їх називав Ернст Штерн, почала займатися підробкою ваз, а частіше – гідрій, з 1899 року [196, с. 191]. З технічного погляду, усі ці посудини зроблено бездоганно. Їх виготовлено з якісної глини, дуже добре випалено. Потім посудини покривали лаком, наносили малюнок, повторно випалювали. Лак на їхній поверхні не стирався спиртом. Ці посудини прикрашали рослинним декором у вигляді великої пальмети та зображенням жіночої голови в гостроконечному уборі. Прообразом цього малюнка й форми посудини була гідрія з колекції графа Воронцова, що зберігалася в Одеському музеї. Проте фальсифікатори не дотримувалися міри й щодо декору: *«Против всякой античной практики они всю площадь сосуда покрывали фигурными изображениями, не обращая притом надлежащего внимания на различие стилей вазовых рисунков различных эпох. Это смешение стилей... служит доказательством дерзкой подделки»* [196, с. 191-192].

Що ж підробляли, окрім ваз, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття? У цей час траплялися фальшовані невеликі чорнолакові арибали, лекіфи, чаші, глечики, нерідко прикрашені чорнофігурними зображеннями, зазвичай, жіночими головами чи грифонами. Під час уважного їх огляду з'ясовувалося, що вони відрізняються *«плохо сделанными контурами и обнаруживают нерешительную, как бы детскую руку керамиста»*, а чорний колір виробів досягався

за допомогою нанесення тогочасного олійного лаку під назвою «фірніс» або просто чорної олійної фарби [196, с. 191].

Не гребували фальсифікатори й іншим глиняним посудом і різноманітними статуетками. Звичайний посуд, чи з червоним лаком, чи з рельєфними прикрасами, не підробляли, бо за нього мало платили. Чорнолакові вироби, особливо ті, які були оздоблені малюнками, важче підробити. Тому брали знайдені під час розкопок уламки такого посуду, склеювали, а шматки, яких не вистачало, заміняли фрагментами іншого. Це могли робити й інакше: наприклад, шляхом реставрації відсутні деталі формували із суміші гіпсу та білка з вапном, подрібнених черепків посуду або черепиці тощо. Потім оновлений таким чином виріб фарбували чорним лаком чи олійною фарбою. На інші справжні античні чорнолакові вироби іноді наліплювали рельєфні фігури. Як писав Олександр Бертъє-Делагард, це робилося досить ретельно, але при уважному розгляді можна побачити підробку та новий малюнок. Окрім того, колекціонер описав старий спосіб виявлення підробки. Для цього слугував спирт, який наносили на сумнівний виріб і ганчіркою стирали нову фарбу, якщо підробку було виявлено [16, с. 42-43].

Цей досить відомий спосіб перевірки чорнолакових глиняних виробів було описано ще в статті з *«Енциклопедичного лексикону»* (1837), що була присвячена вазам. Суть його полягала в тому, що вазу слід помити спиртом або водою, і якщо фарби були зроблені на їх основі, то вони розчиняться, а стародавні залишаться без змін [11, с. 45].

Подібним способом *«реставрували»* глиняні статуетки, *«чим завгодно»*, як писав Олександр Бертъє-Делагард: черепками з посуду, гіпсом, черепицею і т. ін., а *«иногда, этих прибавок так много, что почти ничего поллинного не остается, да и оставшееся, случается, набрано от нескольких разных теракот; приклейка чужих головок и вообще составление одной фигурки из нескольких, дело самое распространенное»* [16, с. 43-44].

Колекціонер стверджував, що подібні махінації здійснювали винятково в Керчі. Підробки виготовляли майстерно, на високому рівні. Дрібну глиняну пластику однотонно підфарбовували, вимазували в грязюку, тому виявити склеювання або чужорідні вставки було дуже

важко. Викрити підробку можна було лише зазирнувши всередину статуетки, щоб побачити сліди від тріщин, яких ззовні не було видно. Інший спосіб виявлення підробки вимагав розбирання склесної речі на шматки, попередньо замочивши її у воді. Такі фальшивки Олександр Бертъє-Делагард називав напівпідробками [11, с. 44].

Нерідко з глини робили дрібні новотвори. Для цього виготовляли або зліпок з оригіналів, наприклад, мисок, або повністю новий твір, у тому випадку, якщо виконати зліпок було складно. У такий спосіб ліпили об'ємні фігурки жінок, еротів, хлопчиків з пташками. Як зазначав той же Олександр Бертъє-Делагард, такими речами важко ввести в оману, бо нові фігурки були більш округлими, ніж справжні, до того ж неякісно зроблені, важкі, товстостінні, грубі, нерівномірно або зовсім слабо випалені, тому мали сизо-сірий колір або смуги на поверхні, а їх забарвлення було від чорного до червоного. Часто такі фальшивки, щоб видати під старовинні, навмисне розбивали, а потім склеювали, як справжні артефакти. В іншому випадку фальшиві предмети розбивали на дрібні шматки, склеювали їх, додаючи ще гірше випалені фрагменти, щоб склалося враження, що більшість уламків – автентичні, потім підфарбовували й замазували вапном, завдяки чому складалося враження про їх давність. Ці підробки активно продавали, бо вони були дуже дешеві. Ними заставляли вітрини крамниць, де торгували старожитностями, в Одесі, Ялті, Керчі [11, с. 44-45].

Про такі фальшивки писав і Ернст Штерн, який стверджував, що підроблена дрібна антична глиняна пластика частіше, ніж вази, потрапляла до колекціонерів і музеїв. Він помітив, що такі фальшиві глиняні вироби не вирізнялися різноманітністю форм, нові види декору не використовували: *«Они ограничиваются главным образом воспроизведением уже известных образцов и предпочитают особенно маски, гротески и статуэтки женских фигур»* [196, с. 192].

Окрім того, торговці підсовували такі вироби разом зі справжніми знахідками, і лише *«путем сравнительного анализа, и внимательного технического изучения данных фигурок в большинстве случаев удастся дойти в вопросе о подлинности или поддельности до прочных результатов»* [196, с. 192-193].

Підробляли не тільки теракотові статуетки, що було набагато простіше, а й зооморфний або антропоморфний посуд. Особливо майстерно це робили в місті Керч. Виготовляли такі речі дрібні торговці або грабіжники-«щасливчики», які не вирізнялися *«утонченным художественным вкусом и хорошим техническим умением»* [196, с. 192].

Статуетки, виготовлені в античні часи, мали різну якість і художню привабливість, тому в ХІХ – на початку ХХ століття не завжди можна було чітко визначити різницю між неякісним виробом та підробкою. Хоча знову ж таки, для такого фахівця-керамолога, як Ернст Штерн, фальшивки виділялися *«какой-то бесхарактерной гладкостью и осторожностью в проведении контурных линий»*, а крім того, вони часто були важчими й нерівномірно випаленими [196, с. 192-193].

На кінець 1890-х років рівень фальсифікації глиняних виробів, зокрема *«парадного»* чорнолакового й чорнофігурного посуду, піднявся на кілька щаблів вище. Ернст Штерн у своєму дослідженні *«О новейших подделках в области керамики на юге России»* підкреслив, що коли раніше й траплялися підроблені мальовані вази, проте вони являли собою *«наименее удачный продукт фальсификаторского промысла»*, і більш-менш обізнану людину важко було обдурити [194, с. 37].

Так, Ернст Штерн навів приклади появи посуду, що мав досить значну схожість із античними зразками, хоча дечим і відрізнявся від стародавнього, а саме: металевим блиском чорного лаку, червоним кольором черепка, що свідчив про високу температуру випалювання самого виробу, а також постійним повторенням основного мотиву орнаменту [194, с. 38].

У Європі й наприкінці ХІХ століття продовжувала існувати мода на античні старожитності. Для задоволення таких потреб в Італії виникла низка фабрик, що виготовляли високоякісні копії давньогрецьких глиняних виробів. Їх недорого продавали в спеціальних італійських магазинах різних міст Європи [194, с. 41].

Цим і скористалися місцеві фальсифікатори-антиквари. Брати Гохмани придбали декілька таких ваз, а потім розбили їх та склеїли заново. Для того, щоб надати їм стародавнього вигляду й продати,

до стінок, як це трапляється на справжніх археологічних знахідках, було приклеєно вапно та глину. Ернст Штерн описував, як спробували його обдурити ці брати. Спочатку вони використали жителя села Парутине Гершка Ерліха та миколаївського торговця Хаїма Япіберга, які намагалися продати фальсифіковані лекану з покришкою та глечик. Було використано класичний прийом, коли поміж справжніх знахідок підсовували фальшиві. Окрім того, демонстрація товару відбувалася при поганому освітленні в сутінках [194, с. 37-38].

Пізніше Гершко Ерліх спробував за 75 рублів продати Ернсту Штерну фальсифіковані гідрію та ойнохою. Згодом приїхав і сам Лейба (Леон) Гохман, який, *«сумніваючись»* у досвідченості вченого, також не міг змінити його думку, пропонуючи йому ще одну гідрію за 125 рублів. Здивувала Ернста Штерна і досить низька ціна, порівняно із західноєвропейськими, на такий товар. Лейба Гохман спробував також продати свій фальсифікат колекціонеру Івану Суручану, але і тут його спіткала невдача [194, с. 39].

У своєму повідомленні *«О новейших подделках в области керамики на юге России»* Ернст Штерн саркастично зазначав: *«Господа Гохманы, которые так усердно заботились о распространении южно-русских древностей по всему миру, хотели обогатить специально и наш музей»* [194, с. 41].

Деякі підробки глиняних виробів не завжди зразу викривали. На початку ХХ століття в Північному Причорномор'ї з'явилися привізні високоякісні підробки глиняних виробів, що не були схожі на місцеві, тому збентежили археологів. І знову не обійшлося без братів Гохманів. 1902 року Ернст Штерн виявив подібний фальшивий зразок у збірці члена Одеського товариства історії та старожитностей, антиквара й колекціонера Антона Фогеля з Миколаєва. Ернст Штерн вирішив, що миска з мальовкою із його колекції – унікальна річ, і хотів опублікувати статтю про неї в одному із західноєвропейських видань. Але перед цим дослідник провів кілька консультацій, показавши малюнки низці відомих науковців-антикознавців у Берліні та Відні. Дехто з них виїздив у Одесу, де зберігалася ця миска. Виникли сумніви. Антон Фогель відправив виріб до Відня, але, маючи посудину перед собою, місцеві знавці античної кераміки сумнівалися у своїх висновках. Усі крапки над «і» розставив технологічний аналіз,

проведений у Берліні. Шляхом уважного обстеження за допомогою лупи було з'ясовано, що на старій античній посудині був недавно нанесений малюнок [195, с. 7-11]. Таким чином постраждав не лише Антон Фогель: фальшивий посуд потрапив до колекції Петра Маврогордато, а статуетки – до Євгенія Шуманського [195, с. 12-14].

Поява високоякісних підробок на півдні України знову відбулася з ініціативи Лейби Гохмана. Він купив античні фальшивки в грека Геладакоса, одного із найбільш умілих фальсифікаторів, який, 1901 чи 1902 року прибувши із Афін у Одесу, продавав там вази й статуетки. У Греції, де діяли різноманітні наукові установи й працювало багато високоосвічених фахівців з античності, важко було продати підроблені речі, тому свої фальшивки Геладакос активно збував у Російській імперії та Франції. Пізніше вази торговці антикваріатом у Північному Причорномор'ї представили як такі, що були знайдені на острові Березань [195, с. 12-14].

Зокрема, Ернст Штерн у своїй праці «*О новом способе подделки античных расписных ваз*» згадував, що в колекції Фогеля зберігалось кілька невеликих чорнолакових амфор із Керчі, на яких у так званій червонофігурній техніці грубо виконано зображення голів коня, амазонки й грифона. Чорний лак, що покривав вироби, неякісний і нічим не нагадує давньогрецький [195, с. 5]. Щось подібне можна побачити на підробленій пеліці з Курського обласного краєзнавчого музею.

Щоб краще розрізняти підроблені артефакти, у музеї Одеського товариства історії та старожитностей існувала спеціальна вітрина для ознайомлення з підробленими речами, а кількість таких експонатів постійно зростала. Так, 1909 року колекціонер Євгеній Шуманський подарував музею Одеського товариства історії та старожитностей п'ять зразків фальсифікованих глиняних виробів – два світильники, одну чорнофігурну посудину, дві посудини у формі мигдалю та мушлі [147, с. 67].

Окрім того, до наукового обігу потрапляли привезені справжні високоякісні античні посудини, знайдені в Південній Італії. Продавці видавали їх за такі, що нібито були знайдені в Ольвії та Керчі [195, с. 6]. Хоча виникає питання: чи дійсно всі ці привізні речі були оригіналами, а не фальшивками?

Ернст Штерн вважав, що продаж справжніх ваз із Італії в Російській імперії був невеликим і «порівняно невинним» [195, с. 7]. Тобто цей випадок свідчить, що мистецький напрямок в археології та музеєзнавстві панував. І тогочасним науковцям не потрібно було чітко розрізняти речі з Північного Причорномор'я та інших міст Давньої Греції. Це стосувалося й глиняних статуеток.

Ернст Штерн причину такої кількості підробок бачив у тому, що боротьба з грабіжницькими розкопками в Північному Причорномор'ї дала певний результат. Кількість знахідок зменшилася, але попит на глиняні вироби високої мистецької якості серед колекціонерів та музеїв Російської держави продовжував бути значним, тому з Італії, де пропозиція таких речей переважала попит, відбувався їх відтік [195, с. 6]. Окрім того, на мою думку, наприкінці ХІХ століття зменшилася й чисельність розкопаних поховань, у яких знаходили античний високомистецький мальований посуд.

У ті часи Микола Мурзакевич змушений був констатувати: *«Если нет закона, преследующего фальсификаторов монет и вообще древних вещей, то однако должно составиться общественное мнение, которое бы презрением преследовало фальсификаторов, злостно опустошающих карманы покупателей, и тем отвращающих любителей заниматься полезною наукою, какова нумизматика. Но, скажут практические люди: найдите побольше! Не покупайте, и не будете введены в обман! В ответ таким можно сказать две древние пословицы: ars longa, vita brevis! и, ergare – humtanum est!»* (з латинської мови – «Життя коротке, наука безмежна» і «Людині властиво помилятися!»). – А. Г.) [114, с. 475].

Отже, тогочасне фальшування античних глиняних виробів можна розділити на три види.

Перший полягав у виготовленні копій, які вводили в оману колекціонерів та науковців. Для цього старалися більш-менш дотримуватися техніки й технології виготовлення посудин та нанесення декору, при цьому форми й мальовка повторювали вже відомі пам'ятки.

Другий передбачав повне або часткове відновлення форми та малюнка знищених часом залишків справжніх артефактів, коли

ліквідувалися сліди сучасного втручання й предмет сприймався як цілий, непошкоджений. Таке явище набуло поширення не тільки у Західній, а й у Східній Європі. Іноді в «реставрованому» в такий спосіб артефакт від оригіналу залишався лише один чи кілька фрагментів. Для цього частини, яких бракувало, заміняли уламками, взятими з інших глиняних виробів. Окрім того, відновлювали мальовку. Нерідко її повністю робили наново, і вона суттєво відрізнялася від оригіналу, а іноді була далека від античних зразків. Форми глиняних посудин могли бути дещо спотвореними. Їх часто покривали чорним лаком, точніше – його імітацією, адже секрет рецепта стародавнього лаку на той час не був відомий. Такі вази продавали набагато дорожче, аніж пошкоджені й нереставровані.

Упродовж ХІХ століття існувало інше ставлення до подібних виробів. Як вважалося, вони повинні бути цілими, мистецьки довершеними. Тогочасні науковці поблажливо ставилися до такої «реставрації» глиняних артефактів. До речі, навіть відомий керамолог Ернст Штерн не вважав це серйозним видом фальшування [196, с. 191].

Тривалий час, наприклад, в Ермітажі подібні експонати фахівці-антикознавці, музейники презентували як справжні й виставляли в експозиції аж до початку ХХ століття, коли ставлення до подібних речей змінилося після виявлення значної кількості «відновлених» у такий спосіб, а точніше підроблених античних ваз [283, с. 17].

До глиняних виробів, що були фрагментарними й мали чимало втрат, значну засоленість поверхні, застосовували механічне очищення від забруднень. Тому на їхній поверхні могли з'являтися додаткові подряпини й потертості, а через використання з цією метою кислоти пошкодження ставали більш серйозними, а згодом усе це згубно відбивалося на збереженні виробів, які поступово руйнувалися. Як писала дослідниця Ольга Шувалова, «в процесі склейки мастеру часто приходилось подтачивать черепки в местах излома, что приводит к отслаиванию лака по краям фрагментов, а также затрудняет последующую реставрацию сосудов, так как эти края уже не совпадают друг с другом. В швах склейки остаются зазоры, что нередко вызывает искажение формы. При наличии значительных повреждений росписи, поверхность керамики

перекривалась ґрунтом, и изображения практически полностью переписывались» [284, с. 14].

Третій з зафіксованих видів фальсифікації полягав у тому, що підробляли посудини з різноманітними зображеннями й рельєфними прикрасами. Для цього брали стародавні чорнолакові вироби й прикріплювали на них наліплення, іноді оформляючи їх у різні жанрові сценки. Додатково розмальовували й наносили позолоту. Ернст Штерн навів як приклад наявність подібної підробки вази в одного з миколаївських колекціонерів. За зразок було взято гідрію із зображенням суперечки Афіни з Посейдоном, що зберігається в Ермітажі. Рельєфні фігури було виготовлено із грубої місцевої глини, а для нанесення червонофігурних зображень видряпано шар чорного лаку і на червоному фоні виконано малюнок [196, с. 191; 195, с. 5-6]. Оригінал для підробки було знайдено (розкопки Олександра Люценка) в околицях міста Керч у кам'яній гробниці, що використовувалася як поховальна урна. Гідрію датовано IV ст. до н. е. Для її декору застосовано позолоту, білу, жовту й зелену фарби. Підробка була настільки неякісною, що торговець не міг її продати навіть колекціонерам-дилетантам [195, с. 5-6].

Отже, проблема фальсифікації античних глиняних виробів, і не тільки їх, що постала перед науковцями, музейниками й колекціонерами наприкінці XIX – на початку XX століття, незважаючи на проведення певних заходів, була далека від вирішення. На державному рівні робота в цьому напрямку не велася, а масовий попит на давні артефакти, погано контрольований ринок їх продажу призводили навіть до появи підпільних майстерень, що фальшували посуд і малу глиняну пластику.

ВИСНОВКИ

У монографії розглянуто становлення археологічної керамології й тенденції її розвитку в Україні наприкінці XVIII століття – 1917 року. Поява інтересу до стародавніх глиняних виробів була пов'язана з колекціонуванням, коли давню посудину сприймали як витвір мистецтва, місце якому – у приватній збірці старожитностей. Суспільно-економічні зміни, які сталися впродовж XIX століття, сприяли тому, що частина приватних колекцій лягли в основу новостворених в Україні державних музейних закладів. Саме в музейних фондах зібрано значну кількість глиняних старожитностей, що стали не лише окрасою експозицій, але й сформували джерельну базу артефактів, якою донині послуговуються науковці.

У досліджуваній період розкопки різночасових пам'яток охопили майже всю територію України, проте більшість знайдених високохудожніх глиняних виробів вивозили за її межі. У другій половині XIX століття розпочався процес формування методики розкопок, де глиняні знахідки зайняли чільне місце. Вони стали предметом дослідження: їх почали фіксувати на планах, замальовувати, фотографувати, брати на зберігання до музейних фондів, вводити до наукового обігу. Нерідко тогочасні чужоземні археологи у своїх працях використовували глиняні артефакти з України.

Представники української археологічної науки, яка існувала на теренах Російської та Австро-Угорської імперій, переймали європейський досвід. Вони не лише користувалися чужоземною літературою, а й публікували результати власних керамологічних досліджень у закордонних виданнях, брали участь у наукових форумах за межами країни, співпрацювали з музейними й науковими установами різних держав. Заслугує на увагу й формування першої вітчизняної школи антикознавства з центром в Одесі, очільником якої заслужено став керамолог Ернст фон Штерн. Окрім нього, активну участь у закладанні методологічних основ вітчизняної керамології брали такі науковці, як Вікентій Хвойка, Михайло Грушевський, Василь Данилевич.

Виникнення навчальних закладів, численних наукових товариств, становлення когорти археологів-професіоналів зумовило появу наукових видань («*Записки Одесского общества истории и древностей*», «*Сборник Харьковского историко-филологического общества*», «*Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*»), на сторінках яких з'явилися публікації керамологічної тематики.

Розгляд досліджуваного періоду (кінець XVIII століття – 1917 рік) дозволив виділити в розвитку археологічної керамології два етапи. Перший (кінець XVIII століття – 1880-ті роки) характеризується появою зацікавлення до глиняних старожитностей, які стали предметом окремих студій. У той час переважав мистецтвознавчий підхід до опрацювання знахідок як предметів колекціонування та музейного експонування. Було здійснено перші, інколи невдалі, спроби атрибутувати глиняні предмети, з'ясовувати їх призначення.

Глиняним артефактам надавали різного пізнавального значення. Увагу науковців, передовсім, привертала античні знахідки: чорнолаковий посуд та епіграфічні пам'ятки, зокрема написи на стінках і денцях посудин, а також тавра на цеглі, черепиці й вухах (ручках) амфор. Їх вивчення залишалося панівним до кінця XIX століття.

Другий етап (1890-ті – 1917). Незважаючи на те, що й надалі продовжував панувати «*речознавчий*» підхід у вивченні глиняних артефактів, деякі науковці (Ернст Штерн, Василь Городцов, Вікентій Хвойка та інші) зробили перші спроби узагальнити керамологічні джерела, розробити наукові підходи до їх вивчення. Вони почали звертати увагу інших дослідників на глиняні вироби та їх значення як окремого джерела в наукових розробках, історичних реконструкціях.

Глиняний посуд став основною категорією знахідок під час виокремлення трипільської («*мальованої кераміки*»), зарубинецької й черняхівської («*полів поховань*») культур, розробки їх хронології, характеристики поховальних обрядів.

Упродовж цього етапу науковці активно займалися класифікацією кераміки за формою й призначенням, визначенням культурно-хронологічної належності глиняних виробів, їх використання в побуті, релігійних ритуалах, зробили перші спроби пояснити деякі техніко-технологічні особливості їх виготовлення.

З другої половини ХІХ століття почали виникати наукові центри (Київ, Одеса, Львів, Харків), представники яких не тільки проводили дослідження археологічних пам'яток неоліту – доби козацтва, а й займалися музейною діяльністю. Історики, археологи, керамологи, колекціонери, музейники, етнографи, релігійні діячі брали участь в археологічних з'їздах або виступали їх організаторами, зокрема в Києві, Одесі, Харкові, Чернігові, Катеринославі, Львові. Ці форуми стали ключовим фактором у згуртуванні вчених, стимулювали археологічні, керамологічні дослідження й розвиток музейної справи на місцях. Під час з'їздів відбувалися виставки, на яких було представлено глиняні вироби з приватних і університетських музейних колекцій, вживалися заходи щодо боротьби з підробками античної кераміки.

Зважаючи на значну здобуту джерельну базу глиняних артефактів, наприкінці ХІХ століття перед науковцями постало завдання їх обробки, аналізу й дослідження. Василь Городцов спробував укласти словник керамологічної термінології та класифікаційно-типологічних методів, проте використання його підходів до вивчення глиняних виробів не було реалізоване. Археологи продовжували зосереджувати основну увагу не на всебічному аналізові знахідок, а на польових дослідженнях і публікації їх результатів.

Подальший процес розвитку археологічної науки й керамологічних досліджень був сповільнений Першою світовою війною та революційними подіями 1917 року.

Слід визнати, що хоча перші дослідження й були розрізненими й неповними, проте вони заклали основи української академічної керамологічної науки, що постала наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

ДОДАТОК

25 (?) Іюля 1888 г.
Засулье-(Ромны)

Многоуважаемый
Федор Иванович!

У вас, вероятно, покотятся слюнки, если я Вам опишу, чем я тут от нечего делать занимаюсь. Начну сначала... Прослышал я, что какой-то франт вблизи Ромен копает могилы и этим наводит страх на мирных граждан (моя хозяйка – прачка – говорит даже: чего начальство смотрит, я бы давно запретила)... ну вот услышал я за этого франта и собрался посмотреть на эту диковину.

Место, где могильщик копает, не более пяти верст от Ромен, и я, не убоившись расстояния, двинулся в путь.

Прихожу и вижу масса рабочих с заступами, восем разрытых могил и три могильщика, вооруженных лупами, компасами, книгами, щупами и ножами, у каждого на носу по очкам и через плечо по саквоюжу (могильщики в естественную величину). Рабочие все солдаты (свои люди).

Стоял я, смотрел, да и подхожу к самому плюговому из могильщиков и спрашиваю:

- Кто главный из копателей?
- Это професор Самоквасов.
- Нашли же чтонибудь?
- По всей вероятности, найдем.

Ну тогда я и решил остаться и смотреть на раскопки до вечера. Одновременно копалось шесть могил, рабочих, солдат много, а могильщики сидят вместе в одной могилке и по временам только обходят рабочих. Пользуясь этим обстоятельством, я и уговорил одного солдатика продать мне за гривеник один откопанный при мне горшок, который он неосторожно розбил заступом.

Солдатик собрал черепки и отдал, и долго смеялся, что я этакой дрянью интересуюсь.

Вот этот то горшок и я посылаю Катерине Николаевне (Скаржинській. – А. Г.).

После я познакомился и с плюгавым господином (фамилию его не узнал), и с Самоквасовым и свободно лазил по ямам. Они спрашивали за Ваши раскопки, за коллекции покойника отца, за круглицкий Музей, и я весело провел время до вечера.

Познакомившись, совместно было красть древности, хотя при достаточной дозе нахальства с моей стороны и недостатке надзора с ихней можно было воспользоваться ихними рабочими, которые копали бы могилы, получали за то деньги, отыскивали бы мне по дешевым ценам (солдат – свой человек), но это уже был бы верх нахальства, которым я не обладаю. В этой могиле, где был отыскан и этот горшок, был похоронен человек головой на юг, лицом на север; на нем были разные украшения: бусы, бронзовые пряжки, медное зеркало и еще несколько мелких предметов. Самоквасов относит эти могилы к скифо-сарматским...

До приятного свидания Ваш П. Кирьяков.*

**Мову оригіналу збережено, пунктуацію розставлено, згідно з вимогами сучасної української мови*

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ
ДЖЕРЕЛ**

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдусин Д. А. Археология СССР / Д. А. Авдусин. – М. : Высшая школа, 1977. – 272 с.
2. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР : учебное пособие / Д. А. Авдусин. – М. : Высшая школа, 1980. – 335 с.
3. Авенариус Н. Поста́вму́ские курганы / Н. Авенариус // Записки Русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1-2. – С. 178-187.
4. Айсфельд Ольга. Коллекция П. Маврогородато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания / Ольга Айсфельд // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею : науковий збірник. – Одеса : Астропринт, 2014. – № 13. – С. 40-54.
5. Антонович В. Б. О раскопках на Суле / В. Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 72.
6. Антонович В. Б. [Письмо к И. А. Зарецкому. – 22 янв. 1893 г.] / В. Б. Антонович // Охорона та дослідження пам'яток археології. Третій обласний науково-практичний семінар : тези доповідей. – Полтава : видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С. 32-35.
7. Аргатюк С. С. Аджидер – Овидиополь : очерки по археологии и истории города и крепости / С. С. Аргатюк, В. В. Левчук, И. В. Сапожников. – Одесса : ФОРМ Бондаренко М. А., 2015. – 312 с.
8. Ашик А. Б. Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами : [в 3 ч.] / соч. Антона Ашика, дир. Керченского музеума, состоящего в ведении Министерства иностранных дел и члена разных ученых обществ. – Одесса : Типография Т. Неймана и К°, 1848. – Ч. 1. – IX, [3], 117, [2] с., [9] л. илл., карт.; 1848. – Ч. 2. – [4], 88, [2] с., [12] л. илл. черт.; 1849. – Ч. 3. – XVII, [1], 96, [1] с., [50] л. илл., черт.
9. Ашик Антон. Часы досуга с присовокуплением писем о керченских древностях / Антон Ашик. – Одесса : Типография А. Брауна, 1850 [1851]. – [4], VI, [2], 181, III с. : 8 л. илл.
10. Багале́й Д. И. Археологические материалы как источник археологии / Д. И. Багале́й // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М. : Печатня А. И. Снегеревой, 1902. – Т. 2. – С. 83-89.
11. Баз... К. М. Ваза. Энциклопедический лексикон / К. М. Баз... – СПб. : Типография А. Плюшара, 1837. – Т. 8 : В-Вар. – С. 36-47.
12. Баукова Анастасія. Антична археологія у Львівському університеті / Анастасія Баукова // Вісник Львівського університету. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. – Вип. 50. – С. 123-138. – (Серія історична).

13. Беккер П. Новая коллекция надписей на ручках древних сосудов, найденных в Южной России / П. Беккер // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография Х. Алексамати, 1868. – Т. 7. – С. 1-84.
14. Беккер П. О надписях на ручках греческих амфор из собрания И. К. Суручана / П. Беккер // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Франко-Русская типография Л. Даникана, 1879. – Т. 11. – С. 13-50.
15. Беккер Павел. О надписях на ручках греческих амфор и кусках древней черепицы / П. Беккер // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография Х. Алексамати, 1863. – Т. 5. – С. 18-75.
16. Бертъе-Делагард А. Л. Подделка греческих древностей на юге России / А. Л. Бертъе-Делагард // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1896. – Т. 19. – С. 27-68.
17. Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Н. Білас // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 46-114.
18. Білас Н. Викладання біблійної археології у Львівському університеті / Н. Білас // Вісник Інституту археології. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Вип. 2. – С. 80-87.
19. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринский. – СПб. : Типография Балашова Б. С., 1894. – Т. 2. – 225 с.
20. Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глиница, и на границе губерний Полтавской и Харьковской / А. А. Бобринский // Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 г. – СПб. : Типография Главного управления уделов, 1897. – С. 125-128.
21. Болсуновский К. В. Символика эпохи неолита / К. В. Болсуновский // Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1908. – Вип. II. – С. 4-10.
22. Боровкова В. Н. Коллекционеры и торговцы керченскими древностями / В. Н. Боровкова. – Керчь : Благотворительный фонд «Деметра», 1999. – 160 с. : илл. – (Древности Керчи ; кн. 4).
23. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок (1888–1902 гг.) / Н. Е. Бранденбург. – СПб. : Т-во Голике и А. Вильборг, 1908. – VII, 220, [3] с., [1] л. карты : рис.
24. Брашинский И. Б. В поисках скифских сокровищ / И. Б. Брашинский. – Ленинград : Наука, 1979. – 144 с.
25. Булик Наталя. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича / Наталя Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 415-428.

26. Булик Наталя. «Вмів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури»: Кароль Гадачек в оцінці сучасників / Наталя Булик // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2015. – Вип. 19. – С. 58-68.
27. Булик Наталя. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. / Наталя Булик // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 298-317.
28. Булик Наталя. Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї / Наталя Булик. – Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2014. – 304 с.
29. Булик Наталя. Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії на Заході України до Першої світової війни / Наталя Булик // *Археологія і давня історія України : збірник наукових праць.* – К. : Інститут археології НАН України, 2012. – Вип. 9. – С. 58-67.
30. Булик Наталя. Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) / Наталя Булик // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 307-321.
31. Бурдо Н. Б. В. В. Хвойко і дослідження трипільської цивілізації / Н. Б. Бурдо // *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки.* – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. II : Матеріали і дослідження. – С. 7-27.
32. Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) / Л. В. Вакуленко. – К. : Інститут археології НАН України, 2010. – 304 с., 8 табл., 102 рис.
33. Ванцак Б. С. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Б. С. Ванцак, О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 1995. – 136 с.
34. Васько Д. С. К истории фальсификаций древнереческой расписной керамики / Д. С. Васько // *Актуальные проблемы теории и истории искусства : сборник научных статей.* – СПб. : НП-Принт, 2012. – Вип. 2. – С. 40-45.
35. Васько Д. С. Одесский коллекционер Е. А. Шуманский. История одной продажи / Д. С. Васько // *Актуальные проблемы теории и истории искусства : сборник научных статей.* – СПб. : НП-Принт, 2013. – Вип. 3. – С. 99-104.
36. Вахтина М. Ю. Немировское городище (бассейн Южного Буга) в раннем железном веке: из опыта работы со старыми коллекциями / М. Ю. Вахтина, М. Т. Кашуба // *Исторические исследования : [электронный журнал исторического факультета Московского государственного университета имени Михаила Ломоносова].* – 2017. – Вип. 8. – С. 43-72.

37. Вдовиченко И. И. Великий князь Александр Михайлович Романов коллекционер и археолог-аматор / И. И. Вдовиченко, Н. П. Турова // Крымский архив. – 2015. – № 1 (16). – С. 138-163.
38. Вдовиченко И. И. Сцены сражений греков и амазонок на полихромной пелике из Ялтинского историко-литературного музея / И. И. Вдовиченко // История оружия : альманах. – К., 2014. – № 10. – С. 127-137.
39. Виноградов Ю. А. Страницы истории боспорской археологии. Эпоха Императорской археологической комиссии (1859–1917) / Ю. А. Виноградов // Боспорские исследования. – Симферополь, Керчь, 2012. – Вып. XXVII. – 368 с.
40. Відейко М. Ю. Коментарі до праці «Посудини зі знаками із знахідок на площадках трипільської культури» / М. Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. I : Переклади наукових праць та коментарі. – С. 90-91.
41. Гай-Нижник Павло. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині / Павло Гай-Нижник // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. – К., 2016. – С. 95-124.
42. Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга) / Л. К. Галанина – М. : Наука, 1977. – 68 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников ; вып. Д1-33).
43. Гейко А. В. Археологічна діяльність С. А. Мазаракі в контексті вивчення поховальних пам'яток Посулля / А. В. Гейко // Музеї. Меценати. Колекції : збірник наукових праць. – Київ – Полтава : Археологія, 2000. – С. 91-100.
44. Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя / А. В. Гейко. – Полтава : АСМІ, 2011. – 248 с.
45. Гейко А. В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині / А. В. Гейко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 252-275.
46. Гейко А. В. Історія вивчення античної кераміки у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні / А. Гейко // Емінак. – 2016. – № 4. – С. 297-300.
47. Генинг В. Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец ХVІІІ – 70-е годы ХІХ в.) / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко. – К. : Інститут археології НАН України, 1992. – 64 с.
48. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году / В. А. Городцов // Труды ХІV Археологического съезда в Чернигове. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. ІІІ. – С. 93-161.
49. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде / В. А. Городцов // Труды ХІІ Археологического съезда в Харькове. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – С. 174-225.
50. Городцов В. А. Русская доисторическая керамика / В. А. Городцов // Труды ХІ Археологического съезда в Киеве. – М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – С. 576-672.

51. Горькова Анастасія. Матеріали археологічних досліджень В. Б. Антоновича на сторінках ЧІТНЛ / Анастасія Горькова // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Історичні науки. – 2014. – Вип. 1. – С. 121-129.
52. Грушевський М. С. Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка) : твори у 50-ти т. / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2004. – Т. 6. – С. 370-374.
53. Грушевський Михайло. [Рец. на] : Э. фон Штерн. О подделке предметов классической древности на юге России / Михайло Грушевський // Журнал Министерства народ[ного] просвещения. – 1896. – Т. XII. – С. 129-159.
54. Данилевич В. Е. Заметки по археологии и нумизматике / В. Е. Данилевич // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе : сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 375-395.
55. Данилевич В. Е. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки (совместная экскурсия Е. Н. Мельник и В. Е. Данилевича) // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. – Т. I. – С. 411-433.
56. Дементьева Ю. М. Материалы археологических съездов (1869–1914) как источник по истории музейного дела России / Ю. М. Дементьева // Известия Российского государственного педагогического университета имени Александра Герцена. – СПб., 2008. – № 37 (80). – С. 71-83.
57. Деревицкий А. Н. Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / сост. А. Н. Деревицкий, А. А. Павловский, Э. Р. фон Штерн. – Одесса, 1897. – Вып. 1-2 (терракоты). – 46 с.
58. Древности Босфора Киммерийского, хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа : в 3-х т. / сост. Ф. А. Жиль. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, МDCCCLIV. – Т. 1 : [16], CLIV, [3], 279, [1] с.; Т. 2 : [4], 339, [1] с.; Т. 3 : Атлас : LXXXVI таблиц; 5 с. чертежей и планов; 2 л. карт.
59. Жебелёв С. А. Введение в археологию / С. А. Жебелёв. – Петроград : Наука и школа, 1923. – Ч. II : Теория и практика археологического знания. – 172 с.
60. Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229-246. : II табл.
61. Звід пам'яток історії та культури України : енциклопедичне видання : у 28 т. – К. : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська Енциклопедія» імені Миколи Бажана, 1999. – Кн. 1 : Київ. – Ч. 1 : А-Л. – 608 с.
62. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев ; подготовка текста, вступная статья, комментарии М. Э. Кавуна. – Днепропетровск : Герда, 2011. – XXVIII, 394 с., илл., карт.

63. Иванчик А. И. Первые шаги ольвийской эпитафии : неизвестная рукопись Егора Кёлера в Берлине / А. И. Иванчик // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ : антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004). – СПб., 2007. – С. 182-213.
64. Ильинская В. А. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы (по раскопкам И. А. Линниченко) / В. А. Ильинская // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва – Ленинград, 1954. – Вып. 54. – С. 24-41.
65. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья : (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К. : Наукова думка, 1968. – 203, LXII, 2 с.
66. Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / науч. ред.-сост. А. Е. Мусин ; отв. ред. Е. Н. Носов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – 1312 с., 640 илл.
67. Каминский Ф. И. Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 218.
68. Каталог Выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета Св. Владимира). – К. : Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и К^о, 1899. – 294 с.
69. Кац В. И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) / В. И. Кац // Боспорские исследования. – Симферополь – Керчь, 2007. – Вып. XVIII. – 480 с.
70. Кац В. И. Зарождение керамической эпитафии в России / В. И. Кац, И. В. Тункина // Античный мир и археология. Проблемы античной государственности, материальной и духовной культуры : межвузовский научный сборник. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1990. – Вып. 8. – С. 111-122.
71. Кедровский Володимир. Обрис минулого / Володимир Кедровський // Свобода. – 1964. – Ч. 182. – 22 вересня. – С. 2.
72. Кибальчич Т. В. Древности : указатель к археологическим находкам 1875–1876 гг. / Т. В. Кибальчич. – К. : Типография [Киевского] университета, 1876. – 27 с.
73. Клепак Аліна. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський: дослідження і збереження історико-культурної спадщини / Аліна Клепак // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 129-136.
74. Климчук А. Музей барона Федора Штейнгеля / А. Климчук // Історія музейництва і пам'яток охоронної справи. – Острог, 2009. – С. 126-129.
75. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 160 с.
76. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорий. – К. : Наукова думка, 1989. – 336 с.

77. Кокорина Ю. Г. Первый опыт создания археологического словаря на русском языке (о выступлении В. А. Городцова на XI Археологическом съезде в 1901 году) / Ю. Г. Кокорина // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2009. – № 2 (24). – С. 274-278.
78. Колесникова В. А. «Ваши труды и хлопоты не будут забыты...» (культурно-просветительская деятельность В. В. Хвойки) / В. А. Колесникова // История археологии: личности и школы : материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев, 5-8.10.2010). – СПб. : Нестор-История, 2011. – С. 13-24.
79. Колеснікова В. А. Хвойко Вікентій В'ячеславович (1850–1964) / В. А. Колеснікова // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. 1 : Переклади наукових праць та коментарі. – С. 9-26.
80. Кондаков Н. П. Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту / Н. П. Кондаков // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Франко-русская типография Л. Даникана, 1879. – Т. 11. – С. 75-179.
81. Костенко Антон. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890–1963 рр.) / Антон Костенко, Марина Абікулова. – Херсон : Сектор археології відділу науково-фондової роботи Херсонського обласного краєзнавчого музею, 2016. – 172 с.
82. Костенко Антон. Георгій Скадовський та його роль у розбудові Археологічного музею Віктора Гошкевича / Антон Костенко // Минувле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка : збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017 р.). – Каховка – Херсон : Гілея, 2017. – С. 172-174.
83. Котенко Вікторія. Історія української археологічної керамології (1918–1953) / Вікторія Котенко. – Опішне : Українське Народознавство, 2018. – 240 с.
84. Крапівіна В. В. Античні пам'ятки Північного Причорномор'я / В. В. Крапівіна // Українські культурні цінності в Росії: археологічні колекції України. – К. : Талант, 1997. – С. 83-98.
85. Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей / [сост. Эрнест Романович фон Штерн]. – 6-е изд., доп. – Одесса : Типография товарищества «Братья Кульберг», 1916. – 112 с.
86. Кузьмищев А. Г. Археологические исследования Э. Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены / А. Г. Кузьмищев // Археологія і давня історія України : збірник наукових праць. – К. : Інститут археології НАН України, 2012. – Вип. 9. – С. 139-147.
87. Кузьмищев Александр. Э. Р. фон Штерн и борьба с фальсификациями археологических материалов в конце XIX – начале XX века / Александр Кузьмищев // Емінак. – 2016. – № 4. – С. 320-326.

88. Кузьміна Ірина. Городоцький музей як осередок науки та культури на Волині / Ірина Кузьміна // Український історичний збірник. – 2015. – Вип. 18. – С. 128-147.
89. Кузьміщев О. Г. Боспорські дослідження Е. Р. фон Штерна / О. Г. Кузьміщев // Археологія. – 2014. – № 4. – С. 134-138.
90. Кузьміщев О. Г. Е. Р. фон Штерн – перший дослідник античної Тіри / О. Г. Кузьміщев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 359-369.
91. Кулатова І. М. Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І. А. Зарецького у 1888 р.) / І. М. Кулатова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 1998. – Ч. 1-2. – С. 26-28.
92. Курінний Петро. Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Полтава : видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 1994. – 140 с.
93. Курченко Тетяна. Формування музейної мережі півдня України у першій половині ХІХ століття / Тетяна Курченко // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 178-183.
94. Ластовський В. В. Дослідник археологічних пам'яток Черкащини Є. О. Зноско-Боровський / В. В. Ластовський // Матеріали ІV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених (Київ, 14-16 травня 1996 р.). – К. : Соборна Україна, 1996. – С. 30-32.
95. Латышев В. В. Pontika : изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря / В. В. Латышев. – СПб. : издание Императорской академии наук, 1909. – XIII, [3], 430 с., 4 л. табл.
96. Линёва Е. Предпосылки и история зарождения отечественной археологии / Е. Е. Линёва // Vita Antiqua. – 1999. – № 1. – С. 99-106.
97. Линниченко И. О поделке древностей / И. Линниченко // Известия XV Археологического съезда в Новгороде. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. I. – С. 171.
98. Линниченко И. А. Археологические исследования летом 1898 г. / И. А. Линниченко // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 11-12.
99. Линниченко И. А. О раскопках, произведенных нынешним летом вместе с проф. Самоквасовым в Роменском уезде Полтавской губернии / И. А. Линниченко // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – Отд. I. – С. 12.
100. Линниченко И. А. Сосуды со знаками – из находок на площадках трипольской культуры / И. А. Линниченко, В. В. Хвойко // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1901. – Т. 23. – С. 199-202.

101. Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – Март. – № 3. – С. 263-280, план, III табл.
102. Ляскоронский В. Г. Раскопки близ г. Лубен в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский // Киевская старина. – 1892. – Кн. XXXIX. – С. 263-276.
103. Мазараки С. А. О раскопках, произведенных им в Роменском уезде / С. А. Мазараки // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 276.
104. Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907–1909 годов / Н. Е. Макаренко // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1911. – Вып. 43. – С. 1-130, V табл.
105. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Е. Макаренко // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 22. – С. 38-90.
106. Марти Ю. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в Керчи / Ю. Марти, В. Шкорпил // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Христогелос, 1910. – Т. 28. – С. 109-157.
107. Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии летом 1900–1901 гг. / Е. Н. Мельник // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – С. 673-743.
108. Мельник К. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе / К. Мельник. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1893. – Вып. 1. – 223 с., 13 илл.
109. Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К. : Наукова думка, 1983. – 200 с.
110. Музичко О. Діяльність професора Новоросійського університету І. Линниченка у наукових і громадських товариствах у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Музичко // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 120-129.
111. Музичко О. Одеські роки життя Никодима Кондакова: занурення в науку та «окаянні» дні / О. Музичко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2014. – Вип. 4. – С. 5-25.
112. Музичко О. Є. Знайомий В. В. Тарновського одеський професор І. А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця XIX – початку XX ст. // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернівці, 2013. – Вип. 15. – С. 144-150.
113. Музичко О. Є. Одеський осередок археологічної педагогіки наприкінці XIX – 20-х роках XX ст. / О. Є. Музичко // Археологія і давня історія України : збірник наукових праць. – К. : Інститут археології НАН України, 2012. – Вип. 9. – С. 177-180

114. Мурзакевич Н. Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих в Одессе / Н. И. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 315-319.
115. Мурзакевич Н. Н. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси / Н. И. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1848. – Т. II. – С. 405-415.
116. Непомнящий А. А. В. В. Латышев: опыт каталогизации крымских эпиграфических памятников / А. А. Непомнящий // Праці Центру пам'яткознавства : збірник наукових праць. – К. : видання Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2013. – Вип. 23. – С. 51-61.
117. Непомнящих В. Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського / В. Ю. Непомнящих // Археологія і давня історія України. – К. : Інститут археології НАН України, 2010. – № 1. – С. 144-151.
118. Оксеніч М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб / М. Оксеніч // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 165-173.
119. Отрошенко В. В. Український слід в «Истории российской археологии» Л. Клейна / В. В. Отрошенко // Магістеріум : археологічні студії. – 2015. – Вип. 60. – С. 4-10.
120. Петренко В. Г. Одеський археологічний музей НАН України / В. Г. Петренко, Л. Ю. Поліщук // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 77-102.
121. Пинькевич Н. В. Роль І. О. Стемпковського (1789–1832) у справі організації перших музеїв на Півдні України та створенні програми охорони археологічних пам'яток (до 220-річчя з дня народження) / Н. В. Пинькевич // Праці Центру пам'яткознавства : збірник наукових праць. – К. : видання Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2009. – Вип. 16. – С. 146-156.
122. Пинькевич Н. В. 170-річчя Одеського товариства історії старожитностей / Н. В. Пинькевич // Культура і мистецтво у сучасному світі. – К. : Київський національний університет культури і мистецтв, 2010. – Вип. 11. – С. 151-161.
123. Піцишин М. Ю. Львівський державний історичний музей / М. Ю. Піцишин // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 103-120.
124. Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник / А. М. Покровский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – С. 465-491.

125. Половнікова С. О. Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності / С. О. Половнікова // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – Вип. 8. – С. 183-190.
126. Пуголовок Юрій. Історія української археологічної керамології (1991–2016) / Юрій Пуголовок. – Опішне : Українське Народознавство, 2018. – 272 с.
127. Путятин П. А. Орнаментация древнего гончарства / П. А. Путятин // Труды VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса : Типография А. Шульца, 1886. – Т. 1. – С. 71-83.
128. Руденко Г. Г. Внесок К. М. Мельник-Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я : науковий міжвузівський збірник з проблем археології, давньої історії та етнографії. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 124-129.
129. Руденко Е. Н. Роль иностранных путешественников в изучении средневековых памятников Крыма как объектов историко-культурного и туристского значений (конец XVIII – XIX вв.) / Е. Н. Руденко // История: факты и символы. – 2016. – Вип. 3. – С. 120-130.
130. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського державного музею / М. Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава : видання Полтавського державного музею, 1928. – Т. 1. – С. 29-62.
131. Самойленко Л. Освіта в музеї та музейна освіта в історії Київського університету / Л. Самойленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2016. – Вип. 4. – С. 53-62.
132. Самоквасов Д. Я. Могили русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М. : Синодальная типография, 1908. – 272 с.
133. Ситник Олександр. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940–1950) / Олександр Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 254-286.
134. Скорий С. А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя) / С. А. Скорий. – К. : Наукова думка, 1990. – 123 с.
135. Скрыленко А. Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в Среднем Приднепровье / А. Скрыленко // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. – Т. I. – С. 145-152.
136. Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии / В. М. Скуднова. – Л. : Искусство, 1988. – 184 с.
137. Смирнова Г. И. Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и Научного архива ИИМК РАН / Г. И. Смирнова, И. Ю. Вахтина, М. Т. Кашуба, Старкова Е. Г. (Приложения: К. Б. Калинина, А. Закосьцельна, М. Кершнер и Х. Моммзен, С. В. Хаврин). – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2018. – 336 с. : илл.

138. Сохацький М. П. Готфрид Оссовський – дослідник трипільської культури Тернопільщини / М. П. Сохацький // Археологія і давня історія України. – К. : Інститут археології НАН України, 2012. – Вип. 9. – С. 256-262.
139. Сохацький М. П. З історії археологічних досліджень трипільської культури в Тернопільській області / М. П. Сохацький // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 3-12.
140. Станіцина Г. О. Архівні матеріали про дослідження В. В. Хвойкою трипільських старожитностей у науковому архіві Інституту археології НАН України / Г. О. Станіцина, Ж. О. Кононенко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. II : Матеріали і дослідження. – С. 39-44.
141. Стрельник Марина. «Календарні» знаки на давній кераміці України (за матеріалами Національного музею історії України) / Марина Стрельник // Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць. – Львів, 2016. – С. 45-64.
142. Стрижова І. А. Внесок професорів Новоросійського університету у пам'яткоохоронну справу II половини XIX ст. / І. А. Стрижова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України в XIX – XXI століттях» (26-27 жовтня 2006 р.) : збірник наукових праць. – Серія : Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 104-108.
143. Сумароков П. Досуги Крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. Сумароков. – СПб. : Императорская типография, 1803. – Ч. 1. – 276 с.; 1805. – Ч. 2. – 273 с.
144. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. – Київ – Полтава : Археологія, 2000. – 392 с.
145. Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 19-28.
146. Тарасенко О. О. Музей старожитностей університету Св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) / О. О. Тарасенко // Сумська старовина. – 2007. – № 23. – С. 78-83.
147. 394 заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 25 мая 1909 года. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – Т. 28. – С. 66-67.
148. Тункина И. В. Открытие Феодосии: Страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей. 1771–1871 гг. / И. В. Тункина. – К. : Болеро, 2011. – 240 с.

149. Тункина И. В. Первые годы деятельности Керченского музея древностей / И. В. Тункина // Археология и история Боспора : сборник научных статей. – Керчь, 1999. – С. 39-60.
150. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с.
151. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря : [в 2 вып.] / графа Алексея Уварова. – СПб. : Типография Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1851. – Вып. 1 – [2], VI, 9-138 с.; 1856. – Вып. 2. – 139-185 с.
152. Уварова П. С. Областные музеи // Труды VII Археологического съезда в Ярославле. – М. : Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1891. – Т. 2. – С. 259-287, 324-329.
153. Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2-22 августа. – К. : Типография Е. Я. Федорова, 1874. – 39, 91, 24 с.
154. Фармаковский Б. В. Заметка о времени сосуда, найденного в одной могиле с костяными тессерами (к статье М. И. Ростовцева) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1904. – Вып. 10. – С. 125-127.
155. Фармаковский Б. В. Милетские вазы из России / Б. В. Фармаковский // Древности. – 1914. – Вып. XXV. – С. 47-61.
156. Фармаковский Б. В. Обломки статуэтки Сатира из Керчи / Б. В. Фармаковский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1912. – Т. 30. – С. 151-166.
157. Фармаковский Б. В. Обломок глиняной чаши, украшенной рельефом, из Ольвии (с 3 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 2. – С. 73-80.
158. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах (с 12 таблицами и 165 рисунками) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1906. – Т. 13. – С. 191-215.
159. Фармаковский Б. В. Три керамических фрагмента Одесского Музея Имп. общества истории и древностей / Б. В. Фармаковский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1893. – Т. 16. – С. 14-44.
160. Федосеев Н. Ф. Керченский музей древностей / Н. Ф. Федосеев // Вестник древней истории. – 2002. – № 1. – С. 154-178.
161. Формозов А. А. Общее и особенное в сложении археологии как науки в России // Советская археология. – 1985. – № 1. – С. 5-9
162. Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии / А. А. Формозов. – М. : Издательство АН СССР, 1961. – 128 с.
163. Фролов Э. Д. Русская наука об античности : историографические очерки / Э. Д. Фролов. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2006. – 608 с.

164. Хвойка В. Давні мешканці Середнього Придніпров'я та їх культура у доісторичні часи / В. В. Хвойка // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. I : Переклади наукових праць та коментарі. – С. 139-204.
165. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / В. В. Хвойка. – К. : Інститут археології НАН України, 2008. – 160 с.
166. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) / В. В. Хвойка. – К. : Типография «Т-ва Е. А. Синькевич», 1913. – 103 с.
167. Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья / В. В. Хвойка // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – С. 786-812, табл. XVI-XXVIII.
168. Хвойка В. В. Кам'яний вік Середнього Придніпров'я / В. В. Хвойка // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. I : Переклади наукових праць та коментарі. – С. 27-158.
169. Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичивского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевской у. и губ. / В. В. Хвойка // Древности : труды Московского археологического общества. – М., 1909. – Т. 21. – С. 281-309.
170. Хвойка В. В. Розкопки площадок в с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту та губернії / В. В. Хвойка // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – С. 115-128, табл. VIII.
171. Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. : археологически-историческое исследование, иллюстрированное 156 рисунками / И. А. Хойновский. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1893. – [4], 78, IV с., 29 илл.
172. Черненко Е. Е. Раскопки в Полтавской губернии накануне XIV археологического съезда (1907 г.) / Е. Е. Черненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] областной научно-практический семинар : тезисы докладов и сообщений. – Полтава : издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С. 42.
173. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) / О. Є. Черненко // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернігів : Чернігівський історичний музей імені Василя Тарновського, 2007. – Вип. 9 : (Спецвипуск 1). – 136 с., іл.
174. Черновол І. В. Наукові подорожі Ф. Вовка та Л. Чикаленка по Волині / І. В. Черновол // Археологія і давня історія України : збірник наукових праць. – К. : Інститут археології НАН України, 2017. – Вип. 4. – С. 195-200.

175. Черняков І. Т. 150-річчя Одеського товариства історії та старожитностей / І. Т. Черняков // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР : тези доповідей ХХ республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.). – К. : Наукова думка, 1989. – С. 3.
176. Черняков Іван. Україна в науковій діяльності Василя Городцова. До 150-річчя від дня народження / Іван Черняков // Відлуння віків. – 2011. – № 1-2 (14-15). – С. 104-106.
177. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.
178. Шафонский А. Ф. [О знаменитых урочищах по историческим происшествиям] / А. Ф. Шафонский // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 24-28.
179. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А. Ф. Шафонский. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира, 1851. – 697 с., 4 карты.
180. Шкорпил В. В. Керамические надписи, найденные при раскопках на северном склоне горы Митридат в г. Керчи в ноябре и декабре 1901 г. / В. В. Шкорпил // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 3. – С. 122-165.
181. Шмаков А. И. Пирамидки из глины, найденные при Акмечетской бухте / А. И. Шмаков // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. 1. – С. 630-633.
182. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б. А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 29-54.
183. Штерн Э. Р. Алебастр Псиакса и Гилина / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1894. – Т. 17. – С. 37-62.
184. Штерн Э. Р. Античная глазированная посуда с юга России / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 22-56.
185. Штерн Э. Р. Ахилл у Хирона. По древнегреческим расписным вазам / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1913. – Т. 31. – С. 83-102.
186. Штерн Э. Р. Ваза с рельефными украшениями из Ольвии / Э. Р. Штерн // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 3. – С. 93-113.

187. Штерн Э. Р. Вновь найденная лекана из Керчи с изображением Дионисова тиаса / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Франко-Русская типография Л. Даникана, 1895. – Т. 18. – С. 19-64.
188. Штерн Э. Р. Две хранящиеся в Одесском музее антические вазы строгого краснофигурного стиля / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 73-100.
189. Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Э. Р. Штерн // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 49-51.
190. Штерн Э. Р. Дополнение в статье «Об античной глазированной посуде с юга России» / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 57.
191. Штерн Э. Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 1-21.
192. Штерн Э. Р. К вопросу об эллинистической керамике / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – Т. 28 – С. 158-190.
193. Штерн Э. Р. Новый эпиграфический материал, найденный на юге России / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1901. – Т. 23. – С. 1-32.
194. Штерн Э. Р. О новейших подделках в области керамики на юге России / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1897. – Т. 20. – С. 37-41.
195. Штерн Э. Р. О новом способе подделки античных расписных vaz / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1906. – Т. 26. – С. 5-15.
196. Штерн Э. Р. О подделках классических древностей на юге России / Э. Р. Штерн // Труды X Археологического съезда в Риге. – М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – Т. I. – С. 189-195.
197. Штерн Э. Р. О подделке предметов классической древности на юге России : (Реферат, читанный на X Археологическом съезде в Риге, 2 августа 1896 года) / Э. Р. Штерн // Журнал Министерства народного просвещения. – 1896. – Декабрь. – Отд. V. – С. 129-159.

198. Штерн Э. Р. О подделке предметов классической древности на юге России : (Реферат, читанный на X Археологическом съезде в Риге, 2-го августа 1896 года) / Э. Р. Штерн. – СПб. : Типография Б. С. Балашова и К°, 1897. – 33 с.
199. Штерн Э. Р. О последних раскопках и находках в Ольвии / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1900. – Т. 22. – С. 101-124.
200. Штерн Э. Р. О пробных раскопках на острове Березани / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1904. – Т. 25. – С. 97-100
201. Штерн Э. Р. Отчет о раскопках на о. Березани в 1909 г. / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – Т. 28. – С. 80-91.
202. Штерн Э. Р. Феодосия и ее керамика / Э. Р. Штерн. – Одесса : Музей Одесского археологического общества и древностей, 1906. – Вып. III. – 91 с.
203. Штерн Э. Р. «Graffiti» на античных южно-русских сосудах / Э. Р. Штерн // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1897. – Т. 20. – С. 163-199.
204. Штифтар В. Ф. Две надписи на черепицах и другие предметы древности, найденные в Евпатории / В. Ф. Штифтар // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1913. – Т. 50. – С. 202-204.
205. Щербаківський В. Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918 / В. Щербаківський // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва Полтавщини. – Полтава : [друкарня Брауде Я. Е.], 1920. – Вип. II. – С. 1-12.
206. Эбергардт Пауль. Поддельная богиня (история подделок произведений античного искусства) / Пауль Эбергардт. – М. : Наука, 1982. – 224 с.
207. Юргевич В. Амфорные ручки, собранные в окрестностях Херсонеса по побережью бухт Песочной, Круглой, Камышевой и Стрелецкой в 1886–1887 году / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Типография А. Шульца, 1889. – Т. 15. – С. 47-60.
208. Юргевич В. Краткий очерк деятельности Одесского общества истории и древностей / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Типография А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 52-58.
209. Юргевич В. Надписи на ручках древних греческих амфор из новой коллекции И. И. Куриса и шести принадлежащих Одесскому обществу / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Франко-Русская типография Л. Даникана, 1879. – Т. 11. – С. 51-66.

210. Юргевич В. Надписи на ручках, найденных в Керчи, вновь приобретенных для музея / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1898. – Т. 21. – С. 62-64.
211. Юргевич В. О надписях на 21 ручке амфор и кирпичях, приобретенных хранителем музея от Керченского продавца древностей / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1898. – Т. 21. – С. 26-32.
212. Юргевич В. Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Типография А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 27-51.
213. Юргевич В. Н. Надписи на ручках и обломках амфор и черепиц, найденных в Феодосии в 1894 г. / В. Юргевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография и литография, 1895. – Т. 18. – С. 87-174.
214. Якубенко О. О. Колекції з розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України / О. О. Якубенко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : Інститут археології НАН України, 2006. – Ч. II : Матеріали і дослідження. – С. 45-70.
215. Якубенко О. О. Національний музей історії України / О. О. Якубенко // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 11-76.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

216. Айвазовский Иван Константинович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія : [сайт]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Айвазовский_Иван_Константинович
217. Антонович-Мельник Катерина Миколаївна [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонович-Мельник_Катерина_Миколаївна
218. Берлинський Максим Федорович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Берлинський_Максим_Федорович.
219. Бертье-Делагард Александр Львович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Бертье-Делагард,_Александр_Львович

220. Біляшівський Микола Федотович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Біляшівський_Микола_Федотович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Біляшівський_Микола_Федотович)
221. Бобринський Олексій Олександрович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Бобринський_Олексій_Олександрович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бобринський_Олексій_Олександрович)
222. Бокотей Андрій. Музей, який робить знання доступними [Електронний ресурс] / Андрій Бокотей // Державний природознавчий музей (ДПМ) НАН України : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3853>
223. Видейко Михаил. Исследования поселения Триполье. – С. 129-145. [Електронний ресурс] / Михаил Видейко. – Режим доступу : https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/6_issledovaniya%20poseleniya%20Tripole.pdf
224. Гамченко Сергій Свиридович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Гамченко_Сергій_Свиридович
225. Гандзій Олександр. Кооператор Іполит Зборовський відстоював відкриття Трипільської культури своїм батьком [Електронний ресурс] / Олександр Гандзій. – Режим доступу : https://gazeta.ua/articles/history/_kooperator-ipolit-zborovskij-vidstoyuvav-vidkrittya-tripilskoyi-kulturi-svoyim-batkom/644015
226. Голуб Ірина. Поль Олександр Миколайович [Електронний ресурс] / Ірина Голуб // Портал «ДніпроКультура» : [сайт]. – Режим доступу : https://www.dnipro.lib.dp.ua/index.php?route=information/project&prj_id=108
227. Гусак Андрій. Антін Петрушевич – перший дослідник княжого Галича [Електронний ресурс] / Андрій Гусак // Галич давній сучасний : [сайт]. – Режим доступу : <https://galych.com.ua>
228. Данилевич Василь Юхимович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Данилевич_Василь_Юхимович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Данилевич_Василь_Юхимович)
229. День народження Василя Тарновського [Електронний ресурс] // Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.choim.org/?p=8061>
230. Директора (заведующие, хранители) музея // Феодосийский музей древностей : [сайт]. – Режим доступу : https://old-museum.org/museum/m_history_009.htm
231. Джунківська Анна. Команда Дідушицького: люди, які створили один з найбільших музеїв Європи [Електронний ресурс] / Анна Джунківська // Calinfo : [сайт]. – Режим доступу : https://galinfo.com.ua/articles/komanda_didushytskogo_lyudy_yaki_stvoryly_odyn_z_naybilshyh_muzeiv_yevropy_283337.html
232. Древности Босфора Киммерийского, хранящиеся в Императорском Музее Эрмитажа (1854 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.raruss.ru/treasure/1469-antiquites-bosphore-cimmerien.html>

233. Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов = Antiquites hubliees har la cem mission hxovisoire d'arochologie. – СПб. : [Б. и.], 1846. - VI, 21 с., 11 л. илл. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/51530/1/MTgxMDAwMDVfRHJldm5vc3RpL CBpemRhbM55ZSBWcmVtZW5ub2kga29taXNzaWVpIGRseWEgcMf6Ym8ucGRm>
234. Евтушенко М. М. Академик живописи Ф. Г. Солнцев. 1801–1892 [Электронный ресурс] / М. М. Евтушенко. – М. : Кучково поле, 2017. –352 с., цв., илл. – Режим доступа : <https://philologist.livejournal.com/9409599.html>
235. Залишки розкопаних Золотих воріт. Малюнок М. Сажина. Кінець 1840-х років [Электронный ресурс] // Прадідівська слава : [сайт]. – Режим доступа : https://www.pslava.info/Kyiv_ZolotovoritskyjPark_ZolotiVorota40a_106,170267.html.
236. Зарецкий Иван Антонович [Электронный ресурс] // Энциклопедія сучасної України : [сайт]. – Режим доступа : <http://esu.com.ua/galleries.php?id=7694>
237. Іванишев Микола Дмитрович [Электронный ресурс] // Київський національний університет імені Тараса Шевченка : [сайт]. – Режим доступа : <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/history-rectors/ivanishev/>
238. Ісидор Шараневич – дослідник середньовічної історії Галичини та Волині [Электронный ресурс] // UAZMI : [сайт]. – Режим доступа : <https://uazmi.info/news/post/c5swJOnhJ3kMXFDOBBAPgM>
239. Кароль-Гадачек [Электронный ресурс] // Центр Міжнародних зв'язків України : [сайт]. – Режим доступа : <https://ua.ciru.org/кароль-гадачек/>
240. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol.pdf
241. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – К. : Типография К. П. Милевского, 1898. – 109 с. – Режим доступа : http://history.org.ua/LiberUA/KatUkrDrTarn1_1898/KatUkrDrTarn1_1898.pdf
242. Келер Егор Егорович [Электронный ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Кёлер_Егор_Егорович
243. Кеппен Петро Іванович [Электронный ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступа : https://uk.wikipedia.org/wiki/Кеппен_Петро_Іванович
244. Керченский Музей Древностей. Зал с керамикой. Снимок из поездки Я. И. Смирнова 1889 г. в Крым и на Кавказ // Институт истории материальной культуры РАН Научный архив › Электронные копии документов › Фотоотдел › Альбомы:Q 378-16 : [сайт]. – Режим доступа : <http://www.archeo.ru/struktura-1/nauchnyi-arhiv/elektronnye-kopii-dokumentov/dokumenty-fotootdela/alboms/q-378/q-378-16/view>

245. Кондаурова Ганна. «Так я розумію свій характер» : роздуми Михайла Грушевського про власне «я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс] / Ганна Кондаурова // Музей Михайла Грушевського : [сайт]. – Режим доступу : <http://immh.kiev.ua/tak-ya-rozumiyu-sviy-harakter-rozdumi-mihayla-grushevskogo-pro-vlasne-ya-u-listi-do-priyatelki-ganni-yampolskoyi/>
246. Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович [Електронний ресурс] / В. А. Короткий // Енциклопедія сучасної України : [сайт]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42998
247. Кратер червонофігурний [Електронний ресурс] // Прадідівська слава : [сайт]. – Режим доступу : https://www.pslava.info/Kyiv_VolodymyrskaVul_HistMuseum2_047,169773.html
248. Кудрявец Андрей. «Царский курган» г. Керчи и его ориентация [Електронний ресурс] / Андрей Кудрявец // Публикации : [сайт]. – Режим доступу : http://andrew-vk.narod.ru/public/Tsar_kurgan/tsk.htm
249. Линниченко Іван Андрійович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Линниченко_Іван_Андрійович
250. Макаренко Микола Омелянович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Макаренко_Микола_Омелянович
251. Мишуста Анастасія. Фенікс української історичної науки: Наталія Полонська-Василенко [Електронний ресурс] / Анастасія Мишуста // Scientific Social Community : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.science-community.org/ru/node/164694>
252. Мороз Антон. Дмитро Яворницький: просвітянський символ Січеславщини [Електронний ресурс] / Антон Мороз. – Режим доступу : https://dniprograd.org/2018/10/06/dmitro-yavornitskiy-prosvityanskiy-simvol-sicheslavshchini_71979
253. Морозова Наталія. Джованні Пьетро Кампана: археолог, колекціонер і растратчик [Електронний ресурс] / Наталія Морозова // Дилетант : [сайт]. – Режим доступу : <https://diletant.media/articles/45261163/>
254. Мурзакевич Микола Никифорович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Мурзакевич_Микола_Никифорович
255. Назарчук В. И. Ольвийский сборник П. И. Кеппена / В. И. Назарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mucity.kherson.ua/journal/letopis3/olv-sb.html>.
256. О «Записках Одесского общества истории и древностей» (ЗООИД) [Електронний ресурс] // Bibliotheca Chersonessitana : [сайт]. – Режим доступу : http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5

257. Олександропільський курган (Лугова Могила) [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Олександропільський_курган
258. Пеший А. Наследие Ивана Ираклиевича Куриса [Електронний ресурс] / А. Пеший // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://history.odessa.ua/publication2/stat05.htm>
259. Плінфа [Електронний ресурс] // Національний музей історії України. Архів експонатів : [сайт]. – Режим доступу : <https://nmui.com.ua/archive-exhibit/614-plinfa>
260. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського [Електронний ресурс] // Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського : [сайт]. – Режим доступу : <http://pkm.poltava.ua/>
261. Попельницька О. Керамічні вироби дрібної пластики XIV–XVIII ст. з Національного музею історії України [Електронний ресурс] / О. Попельницька // Prostir.Museum : [сайт]. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/27780>.
262. Послыхалин А. Археологические раскопки интервентов в Крыму во время Крымской войны 1853–1856 годов [Електронний ресурс] / А. Послыхалин // Подмосковный интернет-журнал «Краевед» : [сайт]. – Режим доступу : <https://trojza.blogspot.com/2012/07/1853-1856.html>
263. [Предисловие] [Електронний ресурс] // Bibliotheca Chersonessitana : [сайт]. – Режим доступу : http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5
264. Приобретение коллекции Кампана. 1861 год [Електронний ресурс] // Государственный Эрмитаж : [сайт]. – Режим доступу : <http://250.hermitage.ru/index/show/19>.
265. Самоквасов Дмитрий Яковлевич [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : http://www.wikiznanie.ru/wikipedia/index.php/Самоквасов_Дмитрий_Яковлевич
266. Сиволап Л. Г. Знайомий і незбагненний Тарас Шевченко [Електронний ресурс] / Л. Г. Сиволап // Кропива : перше незалежне суспільне інтернет-видання Чернащини : [сайт]. – Режим доступу : <https://kropyva.ck.ua/content/znaiomii-nezbagnennii-taras-shevchenko>
267. Сіцінський Євтим. Нариси з історії Поділля [Електронний ресурс] / Євтим Сіцінський. – Вінниця : Вінницька філія Всенародної бібліотеки України, 1927. – Ч. 1. – 71 с. – Режим доступу : <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=4099>
268. Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : 07.00.04 [Електронний ресурс] / В. В. Скирда. – К., 2000. – 395 арк. – Режим доступу : <http://cheloveknauka.com/arheologicheskaya-nauka-v-harkovskom-universitete-1805-1920-gg>

269. Солодова В. Музеи Одессы. 1825–1917 гг. [Електронний ресурс] / В. Солодова // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2005. – № 1. – Режим доступу : <http://www.history.odessa.ua/publication1/stat01.htm>.
270. Солодова Вера. Кондаков Никодим Павлович (1844–1925) [Електронний ресурс] / Вера Солодова // Они оставили след в истории Одессы : Одесский биографический справочник : [сайт]. – Режим доступу : <http://odessa-memory.info/index.php?id=377>
271. Солодова Вера. Юргевич Владислав Норбертович (1818–1898) [Електронний ресурс] / Вера Солодова // Они оставили след в истории Одессы. : Одесский биографический справочник : [сайт]. – Режим доступу : <http://odessa-memory.info/index.php?id=377>
272. Солодова Віра. Музейна справа в Одесі за часів Російської імперії (1825–1917 рр.) [Електронний ресурс] / Віра Солодова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 173-185. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LIN&P21DBN=CJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=sasd_2004_12_30
273. Стемповский Иван Александрович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Стемповский,Иван_Александрович
274. Устименко Л. М. Історія туризму : навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – К. : Альтерпрес, 2005. – 320 с. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_history/ustymenko8-3.htm
275. Фотографии до революционной Одессы [Електронний ресурс] // Livejournal : [сайт]. – Режим доступу : <https://starovina.livejournal.com/401534.html>
276. Хвойка Вікентій В'ячеславович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Хвойка_Вікентій_В'ячеславович
277. Цей день в історії Обухівщини і України: Хвойка відкрив трипільську культуру [Електронний ресурс] // Хроніки Обухова : [сайт]. – Режим доступу : <https://obukhiv.info/news/tcei-den-v-istorii-obukhivshchini-i-ukraini-khvoika-vidkriv-tripilsku-kulturu/>
278. Циміданов В. В. Галерея визначних археологів [Електронний ресурс] / В. В. Циміданов, О. П. Циба // Донецький обласний краєзнавчий музей : [сайт]. – Режим доступу : <http://muzey-dokm.pp.ua/galereya-vyznachnyh-arheologiv.html>
279. Червоний корпус КНУ [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Червоний_корпус_КНУ
280. Черняков Иван. Україна в науковій діяльності Василя Городцова. До 150-річчя від дня народження [Електронний ресурс] / Иван Черняков. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40423/24-Cherniakov.pdf?sequence=1>

281. Чорна Алла. «Засновник Харківського університету» (до 240-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна) [Електронний ресурс] / Алла Чорна // Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України : [сайт]. – Режим доступу : http://pmu.in.ua/virtual-xhibitions/founder_of_kharkiv_university/
282. Шевченко Л. В. Ставровський Олексій Іванович [Електронний ресурс] / Л. В. Шевченко, О. Г. Таран // Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка : [сайт]. – Режим доступу : <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/stavrovs%60куу-oleksiy-ivanovych/>
283. Шувалова О. М. История и принципы реставрации античной керамики из коллекции Государственного Эрмитажа в связи с требованиями ее хранения и экспонирования : диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения : 17.00.04 [Електронний ресурс] // DisserCat – електронна бібліотека диссерацій : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.dissercat.com/content/istoriya-i-printsipy-restavratsii-antichnoi-keramiki-iz-kolleksii-gosudarstvennogo-ermitazh>
284. Шувалова О. М. Реставрация античной керамики из коллекции маркиза Кампана (по материалам Эрмитажа) [Електронний ресурс] / О. М. Шувалова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., 2009. – № 110. – С. 262-267. – Режим доступу : https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/110/shuvalova_110_262_267.pdf
285. Э. Штерн основатель знаменитой Одесской школы археологов [Електронний ресурс] // Град : [сайт]. – Режим доступу : <https://grad.ua/istoriya-odessy/76601-shtern-osnovatel-odesskoj-sholi-arxeologov.html>
286. Эдвард Даниэль Кларк [Електронний ресурс] // Территория Поиска : [сайт]. – Режим доступу : <http://iskatelklada.tuapse.ru/forum/litera/1508-edvard-danielklark.html?limitstart=0>
287. Янченко В. Археологічне вивчення київського дитинця як джерело історичної реконструкції [Електронний ресурс] / В. Янченко // Наукові записки з української історії. – 2012. – Вип. 32. – С. 46-52. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2012_32_10
288. Яцечко-Блаженко Тетяна. Про дослідження Осовського, «волинит» та бурштин на Волині [Електронний ресурс] / Тетяна Яцечко-Блаженко // Хроніки Любарта : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.hroniky.com/news/view/17072-pro-doslidnyka-ossovskoho-volynit-ta-burshtyn-na-volyni>
289. Edward Daniel Clarke [Електронний ресурс] // National Portrait Gallery : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw115516/Edward-Daniel-Clarke>
290. Topsisida Elena. Руины античного Крыма в литографиях Карло Боссоли [Електронний ресурс] / Elena Topsisida // Tort-aria.info : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.tart-aria.info/ruiny-antichnogo-kryma-v-litografijah-karlo-bossoli/>

АНОТАЦІЯ

У монографії досліджено історію зародження й становлення української археологічної керамології від кінця XVIII століття до 1917 року.

Упродовж цього періоду відбувався процес накопичення археологічних джерел. Результатами розкопок поховальних і поселенських пам'яток на території всієї України були численні знахідки, які осідали в приватних збірках. Окремі колекціонери стали ініціаторами створення державних музеїв. Уже в першій половині XIX століття музейні заклади постали в Південній Україні (Миколаїв, Феодосія, Одеса, Керч), згодом – у Львові, Києві, а ще пізніше – у губернських і навіть деяких повітових містах. Музеї створювали також при університетах і наукових товариствах. Вони займалися не лише польовими археологічними дослідженнями, але й пам'яткоохоронною та видавничою діяльністю. Найбільш активними в цьому напрямку були члени Одеського товариства історії та старожитностей.

Дослідники брали активну участь в археологічних з'їздах, частина з яких проходила в Україні. Каталоги виставок, експонованих на цих наукових форумах, засвідчують, що глиняні вироби вже достатньо повно презентували різні історичні періоди: неоліт, добу бронзи, скіфські, античні і слов'яно-руські часи, зрідка – добу козацтва. Глиняний посуд став категорією знахідок, які відігравали визначальну роль у виділенні й датуванні трипільської, зарубинецької й черняхівської культур.

Увагу науковців на початку XIX століття було зосереджено на античних пам'ятках і епіграфічних джерелах – написах, зафіксованих на виробах з Північного Причорномор'я, а посуд і глиняну пластику розглядали, насамперед, лише як твори мистецтва. Мистецтвознавчий підхід у вивченні цих предметів панував до кінця XIX століття. З-поміж дослідників означеного часу виділяється діяльність керамолога, музеолога, викладача Одеського університету Ернста Штерна. Науковець інтенсивно проводив дослідження різночасової

кераміки, виявленої в Південній Україні, й наполегливо борюся з фальсифікаціями глиняних артефактів.

З другої половини XIX століття археологія на українських землях структурувалася в окрему наукову дисципліну, а заодно з'явилося й зацікавлення стародавніми глиняними виробами. Це захоплення поступово переросло в становлення наукового підходу до вивчення глиняних виробів. Відбувався процес формування методики розкопок, під час яких знахідки фіксували на планах і в публікаціях, однак дослідники не завжди подавали розгорнутий опис предметів. Археологічні збірки, в яких чільне місце займала кераміка, були основними й найбільш чисельними в музейних експозиціях.

Подвижницькі зусилля науковців (керамологів, істориків, етнографів, археологів), музейних працівників, меценатів стали одним із каталізаторів піднесення національної свідомості населення, що сприяло становленню 1917 року Української Держави, а через рік – Всеукраїнської академії наук.

Стародавні глиняні вироби поступово стали історичним джерелом, яке дослідники почали використовувати в наукових реконструкціях. Зокрема, вони здійснювали роботи з класифікації глиняних виробів за формою й призначенням, виділяли їх етнокультурні особливості, робили перші спроби аналізу деяких техніко-технологічних особливостей виготовлення кераміки. Хоча такі дослідження й були розрізненими та неповними, проте саме ці праці заклали основи української керамології як академічної науки, що виокремилася вже наприкінці XX – на початку XXI століття.

SUMMARY

The monograph deals with the history of origin and formation of Ukrainian archaeological ceramology from the end of the 18th to 1917.

During this period the process of searching the archaeological sources has been taking place. Lots of finds which then could be found in the private collections were the results of excavations of the burial sites and settlements on the territory of Ukraine. Some collectors have become the initiators of the establishment of state museums.

So, in the first part of the 19th century the museums were founded in the Southern Ukraine (Mykolaiv, Feodosiia, Odesa, Kerch), then in Lviv, Kyiv, and later in provincial towns. The museums were also organized at some universities and scientific societies. The museum workers took part in excavations, protected archaeological sites and published materials. The members of Odesa Society of History and Antiquities were the most active in this area.

The researchers took an active part in archaeological meetings, some of which were organized in Ukraine. The catalogues of exhibitions which were exhibited there prove that different historical periods (Neolithic, Bronze Age, and also Scythian, Antique and Slavic-Rus' periods, sometimes Cossack Age) were quite good presented by items made of clay. It was the category of finds which played a very important role in researching and dating of the Trypillian, Zarubynetska and Cherniakhivska cultures.

The scientists at the beginning of the 19th century paid attention to antique sites and epigraphy: the writings on the items from the Northern Black Sea Coast; pottery was only researched as the art items. Such approach in studying these things was popular to the end of the 19th century. Among researchers of that time here we should mention Ernst Shtern, a ceramologist and a teacher of university in Odesa. The scientist did research of different ceramics which were found in the Southern Ukraine and he also struggled against falsification of artefacts made of clay.

From the second part of the 19th century archaeology in Ukraine has become a scientific discipline and also people became interested in ancient items made of clay. This enthusiasm was escalated into a scientific approach of studying these items. The development of the methodology of excavations was in progress, the finds were fixed on the plans and were described in the publications. However, the researchers not always presented the complete describing of the items. Archaeological collections with ceramics as the most important part were the most numerous in the exhibitions of museums.

Such efforts of all the scientists (ceramologists, historians, ethnologists, archaeologists), museum workers, philanthropists have become one of the catalysts for raising national consciousness which promoted the establishment of the Ukrainian State in 1917, and after one year – the Ukrainian Academy of Sciences.

The ancient items made of clay have become the historical sources which were used in the scientific reconstructions by researchers. The scientists classified such things according to their shape and purpose, found their ethnic features, tried to analyze some technological peculiarities of making ceramics. Although such researches were different and incomplete, but these works were the basis of Ukrainian ceramology as a science developed at the end of the 20th – at the beginning of the 21st centuries.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**база Олександр 96
Абікулова Марина 78, 79, 208
Авдусин Д. А. 202
Авенариус Микола 36, 202
Айвазовський (Айвазян) Іван (Ованес) 73, 219
Айсфельд Ольга 67, 202
Алексамати Х. 203
Алексонаті Микола 103
Альберт 183
Андрушенко Оксана 4, 240
Антонович Володимир 22, 25, 32, 36, 56, 81, 94, 96, 100, 109, 110, 114, 134, 135, 137, 202, 206, 222
Антонович-Мельник Катерина 219
Аргатюк Сергій 157, 158, 202
Аристов Микола 90
Аркас Захар 42
Артеміда 67
Афанасьєв І. Ю. 224
Афіна 192
Афродіта (Венера) Сирійська 157
Ахилл 216
Ашик Антін 35, 42, 159, 160, 181, 202
- Б**абенко Василь 82, 167
Багалій Дмитро 90, 91, 99, 202
Бажан Микола 206
Баз... К. М. 202
Балашов Б. С. 203, 218
Барбаро Іосафат 162
Барятинський Віктор 19
Баукова Анастасія 202
Безпальчев В. 169
Бек Філіп Август 148, 154
Беккер Павло 13, 102, 152-154, 203
Берлінський Максим 21, 22, 219
Бертьє-Делагард Олександр 103, 163, 177, 180, 185, 186, 203, 219
Берх Микола 19
- Бессонова С. С. 207
Білас Наталя 14, 42, 203
Біляшівський Микола 25, 32, 33, 56, 63, 81, 96, 99, 106, 170, 207, 220
Бірюков Володимир 82
Бларамберг Іван (Жан) 52, 71, 72, 74, 75, 147, 149-151
Блудов Дмитро 77
Бобринський А. А. 203
Бобринський Олексій 25, 35, 37, 38, 42, 220
Боде Олександр 73
Бокотей Андрій 54, 220
Болсуновський Карл 1 36, 203
Болховітінов Євгеній 22
Бондаренко М. А. 202
Борисяк Никифор 90
Боровкова В. Н. 203
Боссолі Карло 28, 225
Бранденбург Микола 33, 36-38, 125, 203, 205
Брауде Я. Е. 218
Браун А. 202
Брашинский І. Б. 203
Броневський Семен 73
Брун Пилип 42
Буланін Дмитрій 207
Булик Наталя 14, 26, 33, 42, 53, 66, 91, 92, 105, 106, 143, 203, 204
Булянда Едмунд 93
Бурдо Н. Б. 204
- В**акулєнко Л. В. 204
Ванцак Б. С. 204
Васько Дмитро 14, 52, 174, 184, 204
Вахтина І. Ю. 212
Вахтина М. Ю. 204
Вдовиченко Ірина 50, 51, 205
Веджвуд Джозайя 175
Вейде Фан дер (Вандервейде) 69
Верєбрюсов Степан 42
Веселовський Микола 25, 28, 29
- Вильборг А. 203
Виноградов Юрій 76, 205
Віван-Денон Домінік 175
Відейко Михайло 31, 205, 220
Вікторія 183
Вовк Федір 33, 99, 215
Воллан Франц де 20, 156-158
Володимир, *святий* 6, 22, 36, 55, 89, 93, 94, 100, 110, 112-115, 207, 213, 216
Волошинський Яків 35, 96, 110
Воронець М. 91
Воронцов Михайло 72, 74, 184
Воронцова Єлизавета 74
- Г**аврилук Надія 5
Гагенмейстер Володимир
Гадачек Кароль 23, 25, 33, 54, 92, 93, 125, 204, 221
Гай-Нижник Павло 205
Галанина Л. К. 125, 205
Галлера Бартоломео 71
Галлера (Галера, Гальєра) Ангелій (Анжела, Августин, Антоній) 52, 71
Гамільтон Вільям Ровен 175
Гамченко Сергій 25, 33, 39, 96, 100, 220
Гангєблов Семен 19
Гандзій Олександр 220
Гатрі Мері 159
Гауєр Франц фон 23
Гейко Анатолій (А. Г.) 2, 4, 6-10, 12, 14, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68-70, 72, 74-76, 78-80, 82, 84, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 110-114, 116, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134-136, 138, 140, 142, 144-146, 148, 150-152, 154, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168,

- 170, 172, 174, 176, 178,
180, 182, 184, 186, 188,
190, 192, 194, 196, 198,
202, 204-206, 208, 210,
212, 214, 216, 218, 220,
222, 224, 226, 228, 240
- Гейко Антоніна 11
Геладакос 189
Генінг Володимир 172, 205
Герцен Александр 206, 225
Гешель А. 205, 215, 217
Глин 162, 216
Гладиревський Іван
Голике 203
Голуб Ірина 220
Гомер 19
Городцов Василь 13, 25, 33,
37-39, 109, 127-131,
141-145, 168, 169, 195,
196, 205, 208, 216, 224
Горькова Анастасія 206
Гохман Лейба (Леон) 188, 189
Гохмани, *родина* 108, 181,
187, 188
Гошкевич Віктор 78, 84, 208
Грапперон (Граперон) Жан
Батіст Еспрі 52, 73, 83
Грушевський Михайло 26,
27, 92, 99, 105, 106, 143,
180, 194, 206, 222
Гусак Андрій 220
Гусар Людмила 240
- Г**анікан Л. 203, 208,
217, 218
Данилевич Василь 39, 40,
91, 99, 124, 170-172, 194,
206, 220
Дезіре Рауль-Рошетт 148,
149
Дементьева Ю. М. 206
Деметрикевич
Володимир 25, 32
Демидов Анатолій 121
Деревицький Олексій 97,
102, 206
Дживарджи 73
Джунківська Анна 220
Диана 156
Дионис 217
- Дідушицький Володимир 54,
55, 220
Дідушицькі, *родина* 29, 54
Доманицький Василь 32, 99
Доманський Ярослав 207
Думберг Карл 42, 75, 76
Дюбрюкс Поль (Павло) 28,
29, 42, 52, 75
- Г**рліх Гершко 188
Гвтушенко Марина 161, 220
Єфименко Петро 91
Єфімов Микола 22
- Ж**ебельов Сергій 176, 206
Жиль Ф. А. 206
- З**абелін Іван 28, 29
Завітневич
Володимир 100, 113
Закосьцельна А. 212
Зарецький Іван 36, 37, 202,
206, 209, 221
Зборовський Іполит 220
Земенцький Тадеуш 24
Зноско-Боровський Євген
37, 38, 209
Зуев Василь 120, 206
- І**ванчик А. И. 207
Іванишев Микола 35, 37,
94-96, 100, 221
Іллінська Варвара 35, 42, 207
Ірина, *свята* 22
Істомін Михайло 113
- К**авун М. Э. 206
Кайндль Раймунд 25
Каковцев В. 53
Калинина К. Б. 212
Калістрат 122
Камінський Федір 36, 62-64,
204, 207
Кампана Джованні П'єтро
175, 222, 223, 225
Каразін Василь 89, 90, 225
Карейша Дем'ян 159
Каруана Едвін-Вільям 78
Катерина II 21, 29, 157
Кац Володимир 146, 147,
149-151, 207
- Кашуба М. Т. 204, 212
Кедровський
Володимир 84, 207
Келер Генріх (Єгор) Карл
Ернст 121, 148, 149,
207, 221
Кеппен Петро 82, 121, 122,
149, 221, 222
Кершнер М. 212
Кибальчич Турвон 36, 37, 207
Кир'яков Григорій 36, 204
Кирьяков П. 199
Китриш Михайло
Кінг Карл Фредерік 83
Кіркора Адам 25
Кларк Едвард Данієл 69,
70, 225
Клейн Л. 211
Клепак Аліна 207
Климчук А. 207
Клодзінський Адам 26
Кнауер Фрідріх 35
Коваленко Оксана
Ковпаненко Галина 38, 207
Ковська Валерія 94
Кокорина Ю. Г. 208
Колесникова
Вікторія 145, 208
Компаневич Варлаам 23
Кондаков Никодим 42, 97,
99, 102, 163, 164, 208,
210, 224
Кондаурова Ганна 27, 222
Кононенко Жанна 126,
139, 213
Коперницький Ізидор 25
Короленко Володимир 10
Короткий В. А. 222
Костанді Кіріак 178
Костенко Антон 14, 78,
79, 208
Косцюшко-Валюжинич
Карл 42, 77, 78, 151
Котенко Вікторія 14, 15, 208
Коцюбинський Михайло 213
Кочубей Василь 73
Кравченко Н. М. 216
Крапівна В. В. 208
Крип'якевич Іван 204
Кричевський Василь 80,
81, 223

- Кричевські, *родина*
 Кудрявець Андрій 27, 222
 Кузьміна Ірина 209
 Кузьміщев Олександр 14,
 208, 209
 Кулаковський Юліан 35, 42,
 100, 113
 Кулатова І. М. 209
 Кульберг, *родина* 208
 Кульженко С. В. 210, 215
 Кундеревич Тадей 81
 Курінний Петро 19, 82, 209
 Куріс Іван 154, 218, 223
 Курченко Тетяна 83, 209
 Кушнерев І. Н. 207
- К**азаревський
 Олександр 56
 Латішев Василь 154, 155,
 209, 211
 Лашкар'єв Петро 114
 Левченко Віктор 172, 205
 Левчук Володимир 157,
 158, 202
 Леонтович Володимир 65
 Леонтович Іван 65
 Леппер Роберт 42
 Линева Е. 209
 Лисснер Г. 205, 209, 215, 217
 Лисснер Э. 214
 Линниченко Іван 13, 25, 36,
 78, 97, 132, 135, 177, 207,
 209, 210, 222
 Ломоносов Михайл 204
 Лохвицький Кіндрат 22, 93
 Любарт 225
 Любомирські, *князі* 53
 Люценко Олександр 29, 35,
 42, 192
 Ляскоронський
 Василь 99, 210
- М**аврогордато Петро 67,
 189, 202
 Мазаракі Сергій 36, 81, 145,
 205, 210
 Макаренко Микола 39, 169,
 210, 222
 Максимович
 Михайло 93, 100
 Мак-Ферсон Дункан 40, 42
- Мамонтов А. И. 205, 206,
 210-212
 Манро Вільям 40, 41
 Марті Юлія 102, 210
 Мельгунов Олексій 18
 Мельник-Антонович
 Катерина 39, 40, 58, 59,
 94, 96, 99, 112, 114, 134,
 206, 210, 212
 Менгс Антон Рафаель 175
 Микола Олександрович,
імператор 80
 Милевський К. П. 221
 Мишуста Анастасія 222
 Міщенко В. 240
 Мозолевський Борис 28,
 42, 210
 Моммзен Х. 212
 Мороз Антон 222
 Морозова Наталя 175, 222
 Музичко Олександр 14, 210
 Муравйов-Апостол Іван 121
 Мурзакевич Микола 42, 104,
 146, 147, 190, 211, 222
 Мусин А. Е. 207
- П**азарчук В. И. 222
 Нейман Т. 202
 Непомнящий А. А. 211
 Непомнящих В. Ю. 211
 Нестор Літописець 100,
 101, 134, 195, 202, 207,
 209, 210
 Носов Е. Н. 207
- О**відій 157, 159
 Огоновський Омелян 116
 Оксенич М. 211
 Олександр I, *імператор* 72
 Ольга, *княгиня* 23
 Осовський Готфрид 24, 25,
 30, 32, 35, 37, 213, 225
 Осолінські, *родина* 26,
 29, 53
 Отрошенко Віталій 5, 44, 211
- П**авловський
 Олексій 99, 206
 Паллас Петер-Симон 121,
 156, 157
 Панасюк Галина 4, 240
 Патініоті Микола 19
- Перовський Микола 73
 Петренко Володимир 98, 211
 Петро I, *цар* 48
 Петрушевич Антін 25, 26,
 107, 116, 203
 Пеший А. 223
 Пинькевич Н. В. 211
 Піцишин Марія 125, 211
 Плюшар А. 202
 Покровський Олександр
 167, 168, 211
 Поліщук Людмила 98, 211
 Половнікова С. О. 212
 Полонська-Василенко
 Наталя 94, 96, 222
 Поль Олександр 58-60, 210,
 220, 221
 Попельницька
 Олена 171, 223
 Посейдон 192
 Послихалін Олександр 41,
 42, 223
 Потоцький Станіслав 73
 Потоцький Ян 121
 Пошивайли, *родина*
 Пошивайло Олень 5, 240
 Пошивайло Тарас 10
 Пошивайло Юрко 4, 240
 Прендель Ромул 42
 Псіакс 162, 216
 Публій Овідій Назон 20
 Пуголовок Юрій 15, 212
 Пулавський Фердинанд 114
 Путятін Павло 109, 127, 212
 Пушкін Олександр 183
- Р**аєвський Олександр 121
 Рахно Костянтин 4, 240
 Рєпніков Микола 42
 Рєдін Єгор 91
 Рижський Іван 90
 Роман Ю. 214
 Романов Олександр,
великий князь 50, 51, 205
 Роммель Крістоф-Дітріх
 фон 90
 Ростовцев М. И. 214
 Руденко Ганна 134, 212
 Руденко Е. Н. 212
 Рудинський Михайло 61, 212

- Рухомовський Ісроль-Бер (Ізраїль) 108, 181
- С**адовський Іван 141
Сажин Михайло 21, 221
Сайтаферн, цар 108, 180
Сакун Валентина 240
Самойленко Л. 212
Самоквасов Дмитро 25, 35-37, 96, 198, 199, 209, 212, 223
Сапожников Ігор 157, 158, 202
Сатир 67, 214
Свин'їн Павло 74
Сиволап Лариса 34, 223
Синькевич Е. А. 215
Ситник Олександр 212
Сіцінський Юхим (Євтим) 24, 223
Скадовський Георгій 35, 42, 79, 83, 208
Скаржинська Катерина 36, 60-62, 80, 198, 204, 213
Скирда Валерій 90, 223
Скорий Сергій 95, 207, 212
Скоропадський Павло 13, 63
Скриленко Антоніна 94, 109, 136, 137, 212
Скуднава Варвара 43, 212
Смирнов Я. І. 221
Смирнова Г. І. 212
Снегерва А. І. 202
Собко Д. 205, 209
Солнцев Ф. Г. 220
Солодова Віра 224
Сомбаті Йозеф 32, 35
Сохацький Михайло 32, 213
Спіцин Олександр 25, 29, 32, 33, 39
Ставровський Олексій 22, 94, 170, 225
Станіцина Галина 126, 139, 213
Старкова Е. Г. 212
Стелецький Гнат 40, 204
Стемпковський Іван (Ян) 52, 71, 72, 74, 101, 211, 224
Стефані Лудольф-Едуард 154
Стрельник Марина 166, 213
Стрижова І. А. 213
- Сумароков Павло 70, 121, 213
Супруненко Олександр 14, 42, 62-65, 204, 213
Суручан Іван 52, 153, 188, 203
Сухтелебен Петро 19
- Т**аран О. Г. 225
Тарасенко Ольга 96, 213
Тарновський В. В. (молодший) 207
Тарновський Василь 55-58, 80, 81, 210, 212, 215, 220, 221
Терещенки, *родина* 81
Терещенко Олександр 29
Терлецький Гнат 53
Тиховський Ювеналій 114
Тітов Федір 112
Топсида Олена 28
Торрічеллі Джорджо 77
Траверсе Іван 72
Трифільєв Євген 91
Тункіна Ірина 14, 42, 70, 77, 147, 149, 150, 207, 213, 214
Турова Наталя 51, 205
- У**варов Олексій 42, 214
Уварова Парасковія 112, 167, 214
Успенський Федір 97, 99
Устименко Л. М. 224
- Ф**армаковський Борис 25, 42, 84, 99, 102, 214
Федор Іванович 198
Федорова Е. Я. 214
Федоровський Олександр 91
Федосєєв Н. Ф. 214
Фенікс 222
Фогель Антон 188, 189
Формозов Олександр 14, 19, 42, 214
Франко Іван 202, 203
Франц І, *імператор* 6, 89, 91
Фролов Едуард 20, 214
Фундуклій 96
- Х**аврин С. В. 212
- Ханенки, *родина* 81
Ханенко Богдан 81, 82
Ханенко Варвара 82
Хвойка Вікентій 22, 23, 25, 30-34, 36, 37, 81, 109, 125-127, 133, 135-141, 145, 165, 166, 170, 194, 195, 204, 205, 208, 209, 213, 215, 219, 224
Хирон 216
Хойновський Йосип 22, 81, 165, 215
Хрипун Тетяна 4, 240
Хрисогелос Е. 210, 213, 214, 216-218
Хрущов Іван 22
- Ц**віклінський Людвік 92
Целевич Юліан 116
Циба О. П. 224
Циміданов В. В. 224
- Ч**ервінський 114
Черненко Олена 82, 215
Черновол І. В. 215
Черняков Іван 216, 224
Чикаленко Л. 215
Чмихов Микола 42, 216
Чорна Алла 225
- Ш**араневич Ізидор 25, 26, 92, 93, 105, 106, 116, 204, 221
Шафонський Опанас 120, 121, 213, 216
Шевченко Л. В. 225
Шевченко Тарас 34, 94, 100, 101, 105, 106, 134, 204, 212, 221, 223, 225, 231
Шепелевич Лев 91
Шкорпил Владислав 42, 102, 152, 210, 216
Шліман Генріх 19
Шмаков А. І. 216
Шміт Федір 90
Шнайдер Антоні 25
Шрамко Борис 145, 216
Штейнгель Федір (Теодор) 63, 66, 205, 207
Штерн Ернст 13, 25, 33, 42, 97, 98, 102, 104, 105, 108, 155, 162-164, 178-181,

- 184, 186-192, 194, 195,
206, 208, 209, 216-218,
225, 226
- Штифтар
Володимир 152, 218
- Шувалова Ольга 191, 225
- Шульц А. 212, 218, 219
- Шуманський Євгеній 52,
189, 204
- Ш**авельов Сергій 14
- Щербаківський
Вадим 36, 218
- Щербаківський Данило 99
- Щербина Володимир 113
- Э**бергарт Пауль 218
- Ю**лия 157
- Юргевич Владислав 52, 97,
102-104, 122, 152, 154,
218, 219, 224
- Я**ворницький Дмитро 35,
36, 90, 91, 99, 222
- Якубенко Олена 125, 133,
138, 219
- Ямпольська Ганна 222
- Янченко Володимир 23, 225
- Япіберг Хаїм 188
- Яровата Вікторія 240
- Яроцький Яків 35
- Яцечко-Блаженко Тетяна 225
- ***
- Clarke Edward Daniel 225
- Franz I 8
- Heiko Anatolii 3
- Kallistratou 122
- Shtern Ernst 228
- Topsida Elena 225
- Vladimir, St. 8

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**встро-Угорська імперія 18, 19, 25, 55, 91, 116, 194
Аджидер (Овідіополь) 20, 156-159, 202
Азія 69
Азовське море 53
Ай-Тодор, *садиба* 50, 51
Акмечетська бухта 161, 216
Анапа 74
Анатолія 74
АР Крим 33, 40, 41, 50, 51, 69-71, 74, 84, 100, 120, 121, 148, 212, 221, 223, 225
Артюхівка 169
Афіни 189
Африка 69
- Б**алаклава 40
Балтський район 135
Бахчисарай 80
Березань, *острів* 42, 52, 79, 83, 97, 102, 105, 189, 208, 218
Березовка, *хутір* 206
Берлін 83, 163, 188, 189, 207
Бессарабія 70, 74, 105, 115, 121
Бессарабська область 74
Білгород (Білгород Київський, Білогород, Білогородка) 22, 23, 211
Білорусь 61
Більське городище 38, 120, 144, 145, 213, 216
Більче-Золоте 32
Близнюки, *курган* 114
Бобріца, *курган* 38
Богодухівський повіт 40, 206
Болгарія 61, 75
Боспор (Боспор Кіммерійський, Боспорське царство, Пантікапей) 41, 42, 75, 102, 115, 148, 149, 154, 160, 161, 174, 181, 202, 206, 214, 220
Брно 183
Бродівський район 26
Бубнище 107
Буг, *річка* 122, 149
Буди 206
- В**асильків 22
Васильківці 32
Везувій 48
Велика Британія 40, 67, 77
Великий Красін 171
Верем'я 30, 139, 215
Вертеба 32
Верхне-Салтовский могильник 211
Верхній Салтів 167
Верхньодніпровський повіт 59
Висоцьке 106
Вишгород 22
Відень 18, 29, 188
Візантійська імперія 21
Візантія 210
Вінниця 213, 223
Волинська губернія 111, 112, 114, 115
Волинь 63, 106, 203, 204, 209, 215, 221, 225
Волоське 134
Воронезька губернія 90, 115
- Г**алич 107, 220
Галичина 204, 221
Геркуланум 48
Гісарлик, *пагорб* 19
Глинища 203
Глин'яни 26
Голландія 96
Горішня Вигнанка 30
Городище 218
Городок 63
Греція 74, 75, 189
- Д**авній Єгипет 61
Давня Греція 148, 163, 190
Днепр, *річка* 56
Дністровський лиман (Лакул-Ови-дулуй) 156
Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 11, 205, 207
Дніпровське Лісостепове Правобережжя 207, 212
Дніпропетровськ 206, 212
Довжик 39, 139
Дон, *річка* 61, 162
- Є**впаторія 152, 218
Єкатеринослав 58, 59, 206, 210, 221
- Є**впаторійський повіт 161
Євразія 12
Європа 18, 30, 69, 163, 174, 182, 187, 213, 216, 220
- Ж**итомир 66
Житомирщина 34
Жуківці 30
- З**апорож'є 56
Засулье (Ромны) 198
Захід 116
Західна Європа 19, 48, 71, 122, 181, 182, 191
Західна Україна 23, 25, 29, 53, 91, 106, 143, 204
Звенигород 53, 107
Зеленки 38
Зеленче 32
Зеньковський уезд 144, 203, 205
Зіньківський район 39
Зміїний, *острів* 102
Знам'янський район 18
- І**вахнівці 114
Ізюмський повіт 141, 142, 168, 169
Індія 96

- Ірландія 40
 Італія 61, 75, 174, 176, 181, 182, 190
- К**авказ 209, 221
 Калузька губернія 112
 Кам'янецький повіт 114
 Камышева бухта 154, 218
 Канада 67
 Канів 38
 Карпати 204
 Катеринослав 40, 58, 108, 114, 116, 196
 Катеринославська губернія 59, 114, 115
 Катеринославщина 134, 212
 Кафа (Феодосія) 70, 72-74, 104, 154, 162, 213, 218, 219, 226
 Каховка 208
 Каширський повіт 171
 Керкінітська затока 161
 Керч 19, 27, 29, 40-42, 53, 60, 67, 72, 74, 75, 78, 152-154, 159-161, 183, 185-187, 189, 192, 203, 205, 207, 210, 214, 216, 217, 219, 222, 226
 Керченський півострів 41
 Києво-Черкаський регіон 207
 Київ 13, 22-24, 40, 56-59, 66, 81, 89, 93, 94, 99, 100, 108-116, 121, 122, 128, 135, 137, 165, 170, 171, 177, 180, 196, 202-216, 219, 221, 223, 224, 226
 Київська губернія 30, 33, 37, 38, 56, 57, 59, 94, 100, 111-115, 137, 215
 Київський повіт 31, 215
 Київщина 30, 95, 106, 125, 133, 166
 Кишинев 52
 Кіровоградська область 18
 Книшівське городище 120
 Кнід 152, 154
 Княжа гора 56-58, 60
- Ковенська губернія 112
 Козел, *курган* 29
 Колодисте 32
 Колхіда 151
 Константинополь 21
 Копані 18, 38
 Коровинці 169
 Кошилівці 33, 54
 Кошилівці-Обоз, *поселення* 125
 Краків 18, 29, 108
 Красна, *річка* 31
 Красне 114
 Краснокутський курган 29
 Кримське ханство 120
 Кринички 135
 Круглая бухта 154, 218
 Круглик 60
 Крутобородинці 30, 215
 Кулешівка 125
 Куль-Оба, *курган* 28, 29
 Курляндська губернія 112
 Курська губернія 171
 Кучково поле 221
- Г**акул-Ови-дулуй (Днестровский лиман) 156
 Лапівщина, *урочище* 209
 Левки, *острів* 146, 211
 Ленинград (Санкт-Петербург, Петербург, Петроград) 18, 25, 36, 77, 83, 84, 100, 112, 120, 160, 161, 175, 202-204, 206-210, 212-214, 216, 218, 221, 225
 Летичівський повіт 215
 Лиса Гора, *урочище* 64, 210
 Лита Могила (Мельгунівський курган) 18, 49
 Литва 61
 Лихачевка 206
 Лівобережна Україна 80, 209
 Лісостеп України 35
- Лондон 41, 83, 183
 Лохвицький повіт 218
 Лубенщина 61, 65
 Лубни 60, 62-64, 207, 210
 Луганщина 61, 65
 Лугова Могила (Олександропільський курган) 29, 223
 Лугове (Чехи) 26, 93, 106, 143, 206
 Львів 6, 25, 26, 53, 54, 89, 91, 105-107, 116, 196, 202-204, 206, 212, 213, 226
 Львівська область 26, 93
 Львівщина 143
- М**алая Россия (Малороссия) 56, 120, 121, 216
 Мар'янівка 95
 Мачухи 11, 169
 Мелек-Чесменський курган 210
 Мельгунівський курган (Лита Могила) 18, 49
 Миколаїв 72, 149, 188, 226
 Миколаївщина 43, 79
 Мінська губернія 115
 Мітридат, *гора* 77, 216
 Могила Мітрідата (Царський курган) 27, 28
 Могилевська губернія 115
 Молдова 61, 98
 Москва 18, 21, 25, 83, 112, 202, 205-207, 209-212, 214, 215, 217, 218, 221
 Московська держава 21
 Московщина 84
 Мотронинське городище 30
 Мюнхен 163
- Г**адпоріжжя 134
 Неаполь 175
 Немирівське городище 39, 204
 Немиров, *городище* 212

- Ніконій 152, 153
 Німеччина 67, 96, 205
 Німфей 42
 Новгород 177, 209
 Новоросійська губернія 18
 Новоросія 72
 Новоросійський край 56, 72, 146, 211
 Новосілки, *урочище* 114
- О**боз, *урочище* 33
 Обухів 224
 Обухівщина 224
 Овідіополь (Адждидер) 20, 156-159, 202
 Овруч 22
 Огуз, *курган* 29
 Одеса 36, 40, 52, 72, 74, 80, 83, 89, 97, 101-104, 108, 112, 116, 127, 147, 149, 160, 162, 164, 177, 186, 188, 189, 194, 196, 202, 203, 206, 208-214, 216-219, 224, 226
 Одеська область 135
 Оксютинці 35
 Олександрівський повіт 59
 Олександропільський курган (Лугова Могила) 29, 223
 Ольвія 19, 42, 43, 50, 52, 67, 74, 78, 79, 90, 102, 115, 122, 146, 149, 151-154, 174, 183, 189, 211, 212, 214, 216, 218
 Опішне 1, 2, 4, 5, 10, 11, 14, 15, 208, 212, 240
 Османська імперія 21
 Острог 207
 Охтирський повіт 40
- П**антікапей (Боспор, Боспор Кіммерійський, Боспорське царство) 41, 42, 75, 102, 115, 148, 149, 154, 160, 161, 174, 181, 202, 206, 214, 220
 Париж 71, 83, 108, 163, 175
 Парутине 183, 188
 Пастирське городище 30
 Переп'ятиха, *курган* 34, 95, 100, 212
 Песочная бухта 154, 218
 Петербург (Санкт-Петербург, Петроград, Ленинград) 18, 25, 36, 77, 83, 84, 100, 112, 120, 160, 161, 175, 202-204, 206-210, 212-214, 216, 218, 221, 225
 Петрени, *поселення* 97, 98, 105, 208
 Петроград (Санкт-Петербург, Петербург, Ленинград) 18, 25, 36, 77, 83, 84, 100, 112, 120, 160, 161, 175, 202-204, 206-210, 212-214, 216, 218, 221, 225
 Південна Італія 189
 Південна Україна 104, 226, 227
 Південь 74
 Південь України 211
 Північне Причорномор'я 19, 20, 21, 26, 40, 52, 53, 69-71, 74, 75, 101, 108, 121, 122, 146-148, 150, 154-156, 159, 161, 163, 174, 181, 182, 188-190, 208, 226
 Плісненське городище 23
 Поворскля 37, 209
 Поділля 30, 223
 Подільська губернія 111, 114, 115, 137, 215
 Подніпров'я 141, 205, 212
 Полтава 202, 204, 205, 209, 212, 213, 215, 216, 218, 240
 Полтавська губернія 30, 35, 59, 100, 112, 115, 144, 145, 169, 203, 205, 209, 210, 215
 Полтавська область 10, 11, 39, 120
 Полтавський повіт 169
 Полтавський район 10
 Полтавщина 11, 15, 60, 63, 64, 82, 169, 205, 215, 218, 240
 Польща 61, 92, 93, 96
 Помпеї 48
 Понт Скіфський 52
 Посулля 36, 70, 205, 207
 Правобережна Україна 100
 Прикарпаття 203, 204
 Причорномор'є 202
 Псковська губернія 112
 Пузачі 171
 Пшеворськ 53, 92
 Пшеворський повіт 93
- Р**емгільд 67
 Ржищів 30
 Рига 108, 180, 178, 217, 218
 Рим 21, 115, 148
 Рівненська область 63
 Рівненський район 63
 Родос 151, 152, 154
 Ромашки 166
 Ромашківський могильник 166
 Роменський повіт 35, 145, 169, 209, 210
 Ромни (Засулье) 198
 Російська держава 19, 71, 108, 190
 Російська імперія 13, 14, 18, 21, 25, 29, 30, 48, 50, 53, 55, 71, 74, 80, 82-84, 88, 90, 96, 102, 108, 112, 116, 120-122, 131, 146, 148, 154, 156, 162, 174, 182, 183, 189, 190, 194, 224, 231
 Російська Федерація 175, 183, 184
 Росія 21, 61, 67, 84, 88, 162, 177-180, 187, 188, 203, 206-208, 214, 216-219
 Рось, *річка* 38, 207

- Русь 11, 21, 23, 57, 60, 66, 93, 116, 165, 172, 210
- С**анкт-Петербург
(Петербург, Петроград, Ленинград) 18, 25, 36, 77, 83, 84, 100, 112, 120, 160, 161, 175, 202-204, 206-210, 212-214, 216, 218, 221, 225
- Сапанів 114
- Саратов 207
- Севастополь 21, 72, 74, 77, 149
- Севр 163
- Селище 38
- Середземномор'я 48
- Середнє Подніпров'я 30, 137, 166
- Середнє Придніпров'я 35, 109, 137, 138, 212, 215
- Сибір 49, 178
- Синопа 74, 151
- Синявка, *курган* 38
- Сицилія, *острів* 154
- Сімферополь 80, 205, 207
- Січеславщина 222
- Скифія 209
- Смела 203
- Смоленська губернія 112
- Солоха, *курган* 28, 29
- СССР 202, 205, 214
- Стабія 48
- Стайкин Верх, *урочище* 35
- Стамбул 97
- Старокиївська гора 23
- Степанів 114
- Стрелецкая бухта 154, 218
- Стретівка 30
- Стрільча Скеля, *острів* 114, 134
- Судак 74
- Судівка 10
- Сула, *річка* 35, 36, 61, 202, 207
- Сумська область 11, 120
- Сумщина 35, 125
- Сурмачівський
могильник 132
- Схід 116
- Східна Галичина 204
- Східна Європа 92, 191
- США 67
- Т**аврида 50, 213
- Таврійська губернія 59, 115, 161
- Таврія 208
- Тамань 69
- Танаїс 115
- Таращанський повіт 113
- Тендре, *острів* 74
- Тернопільська область 54, 93, 213
- Тернопільщина 24, 32, 33, 125, 213
- Тимський повіт 171
- Тіра 42, 97, 102, 174, 208, 209
- Томськ 178
- Трипілля 30
- Трипільське поселення 125, 220
- Троя 19
- Трьохізбенка 65
- Тульська губернія 171
- Туреччина 19, 74, 120
- У**висла 24
- Угорщина 96, 162
- Україна 1, 2, 4-6, 10-15, 7-19, 21, 23, 25-27, 29-30, 31, 33, 35, 37, 39, 41-46, 51, 58, 60, 61, 67, 71, 72, 77, 80, 82, 84, 88-90, 93, 97, 98, 100-102, 107, 108, 112, 116, 120, 121, 148, 149, 151, 152, 170-174, 177, 181-183, 189, 194, 204-206, 208-211, 213, 215, 216, 219, 221-226, 240
- Українська
Держава 205, 227
- Українська РСР 216
- Уманщина 82
- УНР 84
- УРСР 212
- Ф**асос 152, 154
- Феодосія (Кафа) 70, 72-74, 104, 154, 162, 213, 218, 219, 226
- Фидониси, *острів* 146, 211
- Фландрія 71
- Флоренція 73
- Франкфурт-на-Майні 108
- Франція 71, 72, 189
- Х**азарський каганат 168
- Халеп'є 30
- Харків 40, 89, 90, 108, 109, 116, 137, 149, 172, 196, 205, 206, 210-212
- Харківська губернія 40, 91, 141, 167-169, 203, 206, 210
- Харківщина 90, 142, 167
- Херсон 52, 72, 77, 78, 120, 206, 208
- Херсонес 19, 42, 60, 78, 102, 115, 151, 154, 155, 174, 218
- Херсонська губернія 59, 74, 115, 154
- Херсонщина 84, 208
- Хмельниччина 32
- Хорол 82
- Хортиця, *острів* 59, 60
- Ц**арський курган (Могила Мітрідата) 27, 28
- Ч**еркаська область 11
- Черкаський повіт 56, 57
- Черкащина 106, 209, 223
- Чернівеччина 32
- Чернігів 40, 58, 108, 111, 116, 196, 205, 210-212, 215
- Чернігівська губернія 30, 33, 59, 115
- Чернігівська область 120
- Чернігівське намісництво 120, 121

Чернігівщина 40
 Черняхів 34
 Черняхівський
 могильник 166
 Чехи (Лугове) 26, 93, 106,
 143, 206
 Чехія 183
 Чечня 61
 Чорне море 53, 72, 183,
 209, 214
 Чортомлик, *курган* 28, 29
 Чортомлицька Січ 58

Шипинці 32

Шитівці 30

Юг России 162, 163
 Юго-Восточный Крым 213
 Юго-Западный край 203
 Южная Россия 154, 203,
 214, 219
 Южный Буг, *річка* 204, 212

Ялта 186
 Ярославль 214

Africa 69
 Asie 69
 Bosphore cimmérien
 148, 149
 Brodzkim 106

Cimmerian Bosphorus 41
 Crimea 41
 Czechach 106
 Europe 69
 Feodosiia 228
 Kerch 41, 228
 Kyiv 228
 Lviv 228
 Mykolaiv 228
 Northern Black Sea Coast 228
 Odesa 228
 Opishne 3
 Southern Ukraine 228
 Ukraine 3, 8, 228, 229
 Ukrainian State 229
 Wysocku 106

Наукове видання

ГЕЙКО Анатолій Володимирович
ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ СТОЛІТТЯ – 1917)

Монографія

Науковий редактор професор Ольесь Пошивайло	Укладачі покажчиків Оксана Андрушенко Галина Панасюк Тетяна Хрипун
Літературні редактори і коректори Вікторія Яровата Людмила Гусар Ольесь Пошивайло	Редактор текстів англійською мовою доктор історичних наук Костянтин Рахно
Комп'ютерний набір Анатолій Гейко Валентина Сакун	Художній редактор, коректура, макет Юрко Пошивайло
Верстка Валентина Сакун	Директор випуску Людмила Гусар

«Українське Народознавство»

Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www.ceramology.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology@ukr.net;
www.ceramology-inst.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www.opishne-museum.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Підписано до друку 27.12.2019.

Формат 60x90/16. Папір крейдований. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 15,0. Тираж 100 прим. Зам. №

Друк: ТОВ "АСМІ".

36011, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2. Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ДК, №4420 від 16.10.2012 р.